

Г О Д И Ш Н И К

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

КНИГА ПСИХОЛОГИЯ

Том 101

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE

LIVRE PSYCHOLOGIE

Tome 101

СОФИЯ • 2010 • SOFIA
УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

PRESSE UNIVERSITAIRES “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. д.пс.н. *Людмил Георгиев*,
Доц. д-р *Иван Димитров*,
Доц. д-р *Анелия Петрова*,
Доц. д-р *Людмила Андреева*
Редактор *Милена Калчева*

© 2011 Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет
ISSN 0204-9945
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Евдокия Христова-Славчева</i> – За когнитивните революции и когнитивния ренесанс, Втора част	5
<i>Людмила Андреева, Соня Карабелова</i> – Полово-ролеви, етнически и социално-групови стереотипи в ранна зряла възраст	23
<i>Соня Карабелова, Елена Папазова, Елиана Пенчева, Р. Муди, Дж. Батхърст</i> – Измерения на ценностите в труда	59
<i>Теодора Стоева</i> – Съзнателното и несъзнателното в психоаналитичната терапия и консултация	81
<i>Анета Атанасова</i> – Терапевтични цели при нарушения от аутистичния спектър	105
<i>Даниел Петров</i> – Стил на привързаност и удовлетвореност от близките взаимоотношения	131
<i>Маргарита Тарейн</i> – Психосоматика и онкологични заболявания – научни възгледи и противоречия	157
<i>Николай Димитров</i> – Стратегии за себепредставяне на Аз-а в интернет. Анализ на мотивите	185

CONTENT

<i>Evdokia Christova-Slavcheva</i> – On Cognitive Revolutions and Cognitive Renaissance: Part two	5
<i>Ludmila Andreeva, Sonya Karabeliova</i> – Sex-role, Ethnic and Social-group Stereotypes of Young Adults	23
<i>Sonya Karabeliova, E. Papazova, E. Pencheva, R. Moody, Bathurst. J.</i> – Dimensions of the Work Values	59
<i>Teodora Stoeva</i> – Consious and Unconsiciuos in Psychoanalytic Therapy and Counsellig	81
<i>Aneta Atanasova</i> – Therapeutic Goals in Autism Spectrum Disorders.	105
<i>Daniel Petrov</i> – Attachment Style and Satisfaction in Close Relationships	131
<i>Margarita Tarein</i> – Psyhosomatics and Oncological Diseases – Scientific Notions and Contradictions.	157
<i>Nikolai Dimitrov</i> – <i>Strategies for Self Presentation in the Internet. Motives Analysis</i>	185

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 101

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 101

ЗА КОГНИТИВНИТЕ РЕВОЛЮЦИИ И КОГНИТИВНИЯ РЕНЕСАНС. ВТОРА ЧАСТ

ЕВДОКИЯ ХРИСТОВА-СЛАВЧЕВА

Катедра „Обща, експериментална и генетична психология“

Евдокия Христова-Славчева. О КОГНИТИВНЫХ РЕВОЛЮЦИИ И КОГНИТИВНОМ РЕНЕСАНСЕ. ЧАСТЬ ВТОРАЯ

Переход от изучения сознания к изучению поведения в психологии можно определить в соответствии с теорией Т. Куна (1996) как революционной смены парадигм. В новой бихейвиористской парадигме отвергается непосредственный опыт как основной предмет исследования, а как подлинный научный метод применяется объективное изучение связи стимула – реакции. Исследование познания в радикальной форме поведенческой психологии редуцируется до изучения научения. Попытки либерализации форм бихейвиоризма делается со стороны концепции о „промежуточных переменных“ в исследовании научения и знаковой операции. Подлинное изучение познания продолжает как в работах традиционных менталистических школах, так и в новых поисках изучения познания в контексте социальных и культурных различий. Контрапункт поведенческой парадигмы является культурно-исторической теории Выготского (1982). Она не только возвращает тема о сознании в лоне психологии, но и дает новую перспективу в изучении познания. Метафоры психологических искании бихейвиористов являются потокам поведения и лабиринтам, а трикомпонентная единица психологического анализа Л. Выготского репрезентирует динамическое пространство формирования высших психических функций.

Evdokia Christova-Slavcheva. ON COGNITIVE REVOLUTIONS AND COGNITIVE RENAISSANCE: PART TWO

The transition from the study of consciousness to the study of behavior in psychology can be determined by T. Kuhn's theory of scientific development (Kuhn, 1996) as a revolution which

changes the domineering mentalist paradigm to a behaviorist one. The new paradigm rejects the immediate experience as the main subject of study and introspective methods are replaced by objective ones measuring the stimulus-response link. One of the central themes in mentalist paradigm, ie replacement of knowledge with learning as basic for behavior modification due to its potential for behavioral research. During this period, the metaphors of stream of behavior and of labyrinth can be considered as alternatives to the “field“ and “stream“ of consciousness. Cultural-historical theory of L. S. Vygotsky (1982) of higher mental functions is opposing behavioral paradigm. Vygotsky not only restores the topic of consciousness in psychology but introduces a new perspective for studying cognition. Vygotsky’s three-component unit of psychological analysis represents the dynamic space of higher mental functions’ formation.

УВОД

Преходът от изучаване на съзнанието като централна тема в психологията към изучаване на поведението може да се определи чрез теорията за научно-то развитие на Т. Кун (1996) като революция, която сменя менталистката с бихейвиористична парадигма. В новата парадигма се отхвърля непосредственият опит като основен предмет на изследване, а интроспекцията се заменя с обективни методи, чрез които се изучава връзката стимул–реакция. Поведенческите психолози се насочват към изследване на нови предметни области с приложен характер и се стремят да обяснят, да прогнозираат и да контролират поведението. Тази промяна се свързва със социалните реформи и доминиращите интелектуални настроения в САЩ от края на XIX и началото на XX век (Дюи, 2001). В друга културна среда революционните социални промени също налагат нова преориентация на психологическите изследвания от експерименталното самонаблюдение в традициите на В. Вунд (1880) и Вюрцбургската школа (Кюлпе, 1975) към обективната психология. От рефлексологията като биосоциална наука през реактологията като поведенческа наука в СССР се развива марксистката психология, основана на теорията на отражението (Ярошевский, 1976, 411–424). Изисква се „разрушаване на традиционната психология“ и промени в понятийния ѝ апарат (Ярошевский, 1976, 421–424). Новата парадигма се ориентира към областите на педагогиката и военното дело. Създават се и нови научни дисциплини, например рефлексологична ортопедия, генетична рефлексология, рефлексология на масите, на изкуството, на творчеството. Интересът както в САЩ, така и в СССР е към развитие на психология, която да обяснява и да контролира човешкото поведение. Познанието – една от централните теми в менталистката парадигма – се заменя с „учене“ като формиране или изменение на поведението и изследване на поведенческия потенциал. През този период метафорите за потока на поведението (Уотсън, 2000) и за лабиринта (Толмън, 1948), могат да се разглеждат като алтернативи на тези за полето и потока на съзнанието. В традициите на менталистките школи продължават изследванията на възприятието, мисленето, паметта, но

те до голяма степен остават в сянката на новите амбиции на психологията да бъде приложна наука и да участва пряко в социалното инженерство. Силен контрапункт на поведенческата парадигма през периода на нейното утвърждаване (1920–1940 г.) е културно-историческата теория на Л. С. Виготски (Выготский, 1960, 1982, 1982а, 1982б). Тя не само връща темата за съзнанието в психологията, но и представя нова перспектива за изследване на познанието.

КАЛЕНДАР НА СЪБИТИЯТА 1913–1950 Г.

Събитие	Година
• Дж. Уотсън създава бихейвиористичната програма	1913
• Появява се списание <i>Experimental Psychology</i> („Експериментална психология“)	1916
• В. Кьолер, К. Кофка и М. Вертхаймер създават списанието <i>Psychologische Forschung</i> („Психологически изследвания“)	1921
• В. Кьолер пише <i>Intelligenzprüfungen an Menschenaffen</i> („Психиката на човекоподобните маймуни“)	1921
• Л. Леви-Брюл пише <i>La mentalité primitive</i> („Първобитното мислене“)	1922
• М. Вертхаймер пише <i>Untersuchungen zur Lehre von der Gestalt II</i> („Закони в организацията на перцептивните форми“)	1923
• М. Вертхаймер създава „Гешалт теорията“	1924
• К. Кофка емигрира в Америка	1927
• Б. Скинър пише <i>On the conditions of elicitation of certain eating reflexes</i> („За обуславянето на предизвикването на определени, свързани с храненето рефлексии“)	1930
• Е. Толман пише <i>Purposive Behavior</i> („Целенасоченото поведение“)	1932
• Ф. Бартлет пише <i>Remembering: A study in experimental and social psychology</i> („Запомнянето: експериментално и социалнопсихологическо изследване“)	1932
• Б. Скинър публикува <i>Two types of conditioned reflex: A reply to Konorski and Mille</i> („Два типа условен рефлекс: отговор на Конорски и Миле“)	1935
• К. Кофка издава <i>Principles of Gestalt Psychology</i> („Принципи на гешалт–психологията“)	1935
• Б. Скинър издава <i>Behavior of organisms: An experimental analysis</i> („Поведението на организмите: експериментален анализ“)	1938
• Л. Виготски създава културно-историческа психология	1920–1930

- Ж. Пиаже разработва психологията на развитието 1920
- К. Дюнкер пише *On problem solving* („За решаването на проблеми“) 1945
- Дж. Брунер и С. Гудман пишат *Value and need as organizing factors in perception* („Ценността и потребността като организиращи фактори на възприятието“) 1947
- Б. Скингър пише научнофантастичния роман *Walden Two* („Уолдън 2“) 1948
- Е. Толмън публикува *Cognitive maps in rats and men* („Когнитивни карти при плъхове и хора“) 1948
- Дж. Брунер и Л. Поустман са автори на *On the perception of incongruity: A paradigm* („За възприятието на несъответствието: една парадигма“) 1949

БИХЕЙВИОРИСТИЧНАТА РЕВОЛЮЦИЯ

Т. Лийхи (Leahey 1987, p. 258) открива признаците за научна революция в американската психология и появата на нова парадигма още в периода 1892–1912 г. Събитията са свързани не само с научния живот, но и с промяната на мястото, което заема психологията в социалната практика. През 1892 г. се създава Американската психологическа асоциация (АРА) като институция, която определя и развива стандартите за упражняване на професията „психолог“, а мисията на психолозите се възприема в приложението на научни средства за упражняването на социален контрол. Четвъртият президент на асоциацията Дж. Кетъл определя психологията като бързоразвиваща се, количествена наука, която трябва да постигне практическо приложение във всички сфери на живота (Ibid., 262). Тази позиция отговаря на духа на времето в САЩ: това е периодът на създаване на „национална държава, обединена чрез технологията и формирането на обща култура“ (Ibid., 261). Идеята за рационално управление на обществото открива в психологията добър инструмент за изследване не само на индивидуалните различия на основата на количествени методи, но и на поведението.

Дискусиите в менталистката парадигма около анализа на съзнанието и съзнателния опит, които започват още с произведенията на У. Джеймс (2000), разширяват кръга на критиците на непосредствения опит и подготвят не само приемането на моторната теория за съзнанието, но и признаването му за епифеномен, който не определя поведението (цит. по Leahey, 1987, 268–269). Доказателствата за необходимостта от промяна в изследователските процедури идват от успехите на експериментите с животни. Особено силно е влиянието на руската традиция във физиологията, представена от И. Сеченов и И. Павлов (цит. по Ярошевски, 1976). Концепцията за класическото обуславяне се превръща в теоретична основа за изследването на ученето както при животните,

така и при човека. Обяснението на поведението се определя изцяло от влиянието на външните стимули, от връзката между безусловния и условния стимул, и се описва чрез понятията „безусловна“ и „условна реакция“. Не е случаен фактът, че един от най-често цитираните автори, с когото започват бихейвиористичните текстове за ученето през XX столетие, е руският невролог И. П. Павлов. Почти по същото време, когато излизат изследванията за формирането на условните реакции, в САЩ са публикувани експериментите на Е. Торндайк (цит. по Leahey, 1987, 280–282) също с животни. Той изучава формирането на връзката стимул–реакция, а теорията си назовава *connectionism* („конекционизъм“). Ученето при животните се представя посредством „проби“ и „грешки“, а факторите, определящи неговата ефективност, са повторенията и подкрепленията и наказанието. Тази теория е приложена и към изследванията с хора. Без да се определят като бихейвиористи, и И. Павлов, и Е. Торндайк принадлежат към новата парадигма, която си поставя за цел изучаването на поведението и въвеждането на обективни методи в психологията.

През 1913 г. излиза студията на Джон Уотсън *Psychology from the standpoint of a behaviorist* („Психологията така, както я разглежда бихейвиористът“), която се определя като „бихейвиористичен манифест“ (Сахакян, 1998, 1304). Тя е обобщение на двадесетгодишните експериментални изследвания върху животни и дава самочувствието на автора да заяви своите теоретични позиции. В нея могат да се открият всички основни характеристики, които Кун (1996) определя като научна революция:

- *Отхвърляне на старата теория и приемане на нова, която е несъвместима с предишната.*

Според Уотсън „психологията е абсолютно обективен, експериментален клон от природните науки, който се нуждае от интроспекция в същата степен, в която от нея се нуждаят химията и физиката“ (Уотсън, 2000а, 272). Развитието на менталистката парадигма от В. Вунд и У. Джеймс се определя като „псевдонаука“, а нейните открития – като „средновековни спекулации“ (Уотсън, 2000б, 279). Психологията като наука за поведението се разглежда като последователен функционализъм, а менталистките термини „усещане“, „възприятие“, „мислене“ са заменени с бихейвиористичните „стимул“ и „реакция“, „формиране и интегриране на навици“, „емоционално обуславяне“, „говорене“ (Уотсън, 2000а, 263).

- *Логическа смяна на проблемите и целите на научното изследване.*

Природата на човешкото поведение се изследва, за да се контролира и да се познаят ситуациите, които водят до него (Уотсън, 2000б, 275). Това води и до преформулиране на изследователските цели. Според Уотсън „психологията като поведение... ще трябва да пренебрегне доста от наистина съществените проблеми, с които психологията като интроспективна наука се занимава днес“ (Уотсън, 2000а, 273). Основната цел на психологическия анализ той определя като:

➤ откриване на типове отделни реакции и тяхното обединяване в модел, който обществото изисква;

➤ определяне на групата стимули, които предизвикат тези реакции, и заместването им с един-единствен, най-често вербален стимул (Уотсън, 2000б, 282).

Тази процедура описва коректно една от технологиите на социалното инженерство, насочено към моделиране и контрол на поведението.

• *Промяна на методите на изследване.*

За единствено научен метод се приема системното и контролирано наблюдение на това, което прави или казва изследваният, като се дават точни определения на основни работни понятия: „стимул“, „рефлекси“ и „обуславяне“.

• *Промяна на предпочитаните метафори.*

Метафорите „поле на съзнанието“ и „поток на съзнанието“ са заменени с „поток на поведението“ (пак там, с. 283).

Дж. Уотсън представя радикалния бихейвиоризъм, който се основава на детерминизма, емпиризма, редуccionизма и обусловеността от средата (цит. по Wolman, 1981, 76–96). Поведението може да се обясни изцяло и единствено чрез влиянията на средата.

Т. Лийхи (Leahey, 1987, 304–306) определя първите реакции на тези категорични изявления като „сдържани“. През периода 1913–1918 г. мнозинството от психолозите все още виждат своята мисия в изследване на съзнателния опит и представяне на мисленето, а имплицитната реч не се приема. По-голям успех имат изследванията върху формирането на условни рефлекси при хората, а методът на И. Павлов се превръща в основен инструмент за формиране и контрол на човешкото поведение. Между 20-те и 40-те години на миналия век нагласите на научната общност постепенно се променят. Натрупването на опит в лабораториите, от една страна, и в практиката по подбор и подготовка на войници, от друга, създава условия за възникване на различни бихейвиористични теории и за широко приложение на поведенческите техники в диагностичната, консултативната и терапевтичната практика.

Друг основен представител на поведенческата парадигма, който посвещава цялата си научна кариера на утвърждаване предимствата на бихейвиоризма пред другите теории в психологията, е Б. Скинър (Скинър, 1996). Според него „задачата на научния анализ е да обясни как поведението на човека като физическа система е свързано с условията, при които човешкият вид е възникнал, и условията, при които отделният човек живее“ (Скинър, 1996, 34). Поведението, което въздейства върху средата, за да предизвика последствия („оперантното“ поведение), може да се изучава, като се създават типове среда, така че да се контролират последствията от нея (пак там, 38). Основна цел на психолозите става промяната на различни форми на поведение при инструменталното обуславяне и разработване на система за неговия контрол. Потокът на поведението става широкото изследователско поле, в което търсят своето обяснение „положителните“ социални практики във всички

сфери на живота, превръщайки човека в част от социалната машина. Познанието в тази парадигма е трансформирано в тема за ученето и историята на научаването. Произведенията на бихейвиористите са важни и в друг смисъл. Те са предупреждение за преоценка на разбирането за това, какво е „успешен социален експеримент“.

Фиг. 1. Формиране на страхова реакция у малкия Албърт в експериментите на Дж. Уотсън и Р. Райнер (1920 г.)

Формирането на страхова реакция у малкият Албърт (вж. фиг. 1) е „невинен“ пример за възможните последствия от социалното инженерство в сравнение с мащабите на последиците, с които изобилства животът през XX век. Класическите условни реакции се формират без участието на съзнанието и е трудно да се променят или погасяват чрез логически аргументи, което прави невъзможен контролът върху последициите. Романът антиутопия на А. Бърджис *Clockwork Orange* („Портокал с часовников механизъм“), както и едноименният филм на Ст. Кубрик от 1971 г. ярко илюстрират проблема за нравствената отговорност, която стои в основата на всеки социален експеримент.

НЕОБИХЕЙВИОРИСТИЧНИТЕ ТЕОРИИ ЗА УЧЕНОТО

Неофициално допускане на темата за познанието в бихейвиористичната парадигма е концепцията за формиране на „междинни променливи“ в модела на ученето на Е. Толман (Tolman, 1948) и в модела на знаковия процес на Ч. Осгуд (2002, 173–187).

Експерименталните животни в опитите на Е. Толман (Tolman, 1932, 1938, 1948) имат „цел“ и следват в поведението си „знаци“, които ги карат да „очакват“ постигането ѝ. Това, което животните учат, според автора е „когнитивна карта“, която представя лабиринта. Така възприятието и мотивацията стават

основни елементи на теорията му (цит. по Wolman, 1981, 141). Плъховете се учат, като възприемат стимулите. За да обясни този процес, Е. Толман въвежда „намесващи се променливи“, които притежават както мотивационни, така и перцептивни елементи. Той ги определя като ненаблюдаеми и ги поставя между независимите и зависимите наблюдаеми променливи. Според него именно те определят поведението. Това, което може да се наблюдава и да се измерва операционално, са първоначалните причини на поведението и крайните резултати. Сред причините са пет независими променливи:

- стимулите на средата;
- физиологичните импулси;
- наследствеността;
- предишното обучение и
- възрастовото съзряване.

Работата на изследователя продължава към прецизиране на независимите променливи (Tolman, 1938). Той включва към индивидуалните различия наследствеността, възрастта, предишното обучение и някои органични фактори. Експерименталните независими променливи са: сборът от предишни случаи; поддържащият график, значението на състоянието на импулса за даденото време; характеристиките на целевия обект; типът на моторния отговор, който изисква експериментаторът чрез определен експериментален план; формата на лабиринта.

Като зависими променливи се отчитат придвижването в лабиринта (в експериментите с плъхове се регистрира честотата, с която плъховете завиват по правилната алея, разделена на общия брой грешни и правилни завои).

Движението в лабиринтите се описва не като реакции на система от стимули, а като верига от цели и действия, които водят до постигането на определена цел – обект. През 1951 г. Е. Толман (цит. по Wolman, 1981, 141) преработва списъка на междинните променливи и ги групира в три категории:

- системата на потребностите, която зависи от физиологичната депривация или от импулсите в конкретния момент;
- мотивите, които се представят от степента на предпочитание към определени целеви обекти и тяхната относителна сила или „ценност“, и
- поведенческото пространство, в което има обекти с различна познавателна валентност и където се осъществява дадено поведение.

Използването на понятия като „поведенческо пространство“ и „валентност“ доближават Е. Толман до гещалт-теорията. Така ученето в неговата теория се определя като знаково гещалтен процес, при който се формира „когнитивна карта“ и тя е продукт на структуриране, уточняване, разграничаване и изобретяване. Законите на ученето се разделят на такива за капацитета и за стимулите, свързани с материала и с неговото представяне.

Стратегията да се определят психичните феномени като ненаблюдаеми остава бихейвиористична по природа, но междинните променливи като действителни детерминанти на поведението отварят вратата за психологическата каузалност.

Междинните променливи се използват и от друг необихейвиорист Ч. Осгуд (2002) за изследване на знаковия процес. Той допуска съществуването на т.нар. „множествени хипотетични конструкти“, които се разглеждат като мост между непосредствено наблюдаваните външни стимули (C) и откритото, наблюдавано поведение (P). Пример за такива хипотетични променливи е „междинната реакция“, която Ч. Осгуд въвежда в статията си от 1952 г. *The Nature and Measurement of Meaning* („Природата и измерването на значението“). Този модел става основа за развиването на специализирани лабораторни психофизиологични техники за измерване на скритите процеси (цит. по McGuigan, 1978, 7). Основното допускане е, че хората притежават способността да представят света вътрешно. Според Ч. Осгуд при знаковото поведение присъства процес на репрезентация, който опосредства връзката стимул–реакция. Човешките отговори са контролирани по-скоро от символи (символни процеси), а не само от външни стимули. За да не се промени бихейвиористичният модел обаче, когнитивната преработка се разглежда като верига от стимули и реакции и така се заобикаля въвеждането на психичните процеси. Ч. Осгуд развива тристепенен модел, в който интегрира междинни процеси на репрезентация (принципи на $C - P$) и сетивни и моторни интеграционни процеси (принципи на $C - C$ и $P - P$). Стимулът, който не е физически обект, става негов знак, ако предизвика опосредстваща реакция в организма. Тя е само част от поведението, което се предизвиква от самия обект. Опосредстващата реакция предизвиква автостимулация, която определя реакцията. Ч. Осгуд илюстрира развитието на знаковия процес с конкретен пример (Осгуд, 2000, 185):

Думата паяк може да предизвика различни реакции:

$C \text{ — } p \text{ — } c \text{ — } P$ – потръпване.

$C \text{ — } p \text{ — } c \text{ — } P$ – възклицание „Ох!“.

$C \text{ — } p \text{ — } c \text{ — } P$ – бягство от стаята.

$C \text{ — } p \text{ — } c \text{ — } P$ – отказ от работа на юг, ако човекът се страхува от ухапване от отровни паяци.

C е знак на обекта $C1$ и може да предизвика поведенческа реакция P ; P включва различни възможни реакции $p1 + p2 + p3$ и т.н.

Думата, с която се назовава даден обект, става негов знак, ако предизвика междинен процес (опосредстваща реакция и автостимулация). Ч. Осгуд нарича формирането на междинния процес „формиране на значението на знака“, което е различно за отделните хора и зависи от поведението им.

Моделът на междинните променливи дава възможност за изследване не само на психологическите детерминанти на ученето и формирането на знаковия процес, но и на паметта и решаването на проблемни ситуации. Както теорията на Е. Толман, така и тази на Ч. Осгуд могат да се разглеждат като либерален вариант на поведенческата парадигма.

ТЕМАТА ЗА ПОЗНАНИЕТО ПО ВРЕМЕ НА БИХЕЙВИОРИСТИЧНАТА РЕВОЛЮЦИЯ

Изследване на познанието в менталистката традиция

Дори и през най-силните периоди в развитието на бихейвиоризма продължават изследванията върху познанието в менталистката традиция, която е представена в поредица от статии в списанието на гешалтистите *Psychologische Forschung*. То започва да излиза през 1921 г. и в центъра на техните анализи са особеностите не само на възприятието, но и на паметта и мисленето. В *Principles of Gestalt Psychology* („Принципи на гешалт-психологията“; Кофка, 1935) К. Кофка прилага основните закони на организацията на перцептивното поле към тази на паметовите следи. Той обяснява особеностите на запомнянето със законите за *Prägnanz* (сбитостта), подобие, близостта, завършеността и необходимата непрекъснатост. Характеристиките на паметта изцяло се определят от възприятието, от което логично следва, че не съществува „лоша памет“, а има само лошо възприемане.

През 1921 г. излиза трудът на В. Кюлер (Келер, 1981, 235–254) *Intelligenzprüfungen an Menschenaffen* („Психиката на човекоподобните маймуни“). Авторът изследва възможностите и ограниченията на човекоподобните маймуни да решават проблемни ситуации и изяснява понятието „нагледно-действено мислене“, което се определя от зрителната структура на ситуацията, т.е. структурата на зрителното поле. Съществуват три основни особености на задачата, които я определят като проблем: (1) няма пряк път към решението, (2) необходимо е да се намери обиколен и (3) трябва да се използват или да се изработят оръдия за нейното решаване. Действията на наблюдаваните от В. Кюлер шимпанзета се определят като разумни, когато са насочени към цел или към подцели и когато преобразуват ситуацията от едно състояние в друго. Цялостното решение възниква в пълно съответствие със структурата на полето. Мисленето може да се определи като инструментално, а ученето – като „инсайтно“. Тази концепция критикува ограниченията на конекционистката теория на ученето на Е. Торндайк, описваща процеса като слепи проби и грешки.

Гешалтистката теория за мисленето като продуктивен процес и неговото изследване чрез проблемни ситуации са цялостно представени в работите на М. Вертхаймер (Вертгеймер, 1987) и К. Дюнкер (Дункер, 1981, 258–268). Въз основа на основните характеристики на проблемната ситуация (структура като сумарно цяло; структура като функционално цяло; конфликт и неговата насоченост) се описват и етапите в процеса на продуктивното мислене:

- определяне на проблемната ситуация (като сумарно цяло);
- преструктуриране на ситуацията (ситуацията като функционално цяло);
- действие на организма в отговор на това функционално цяло;
- достигане чрез инсайт до решението на проблемната ситуация.

През разглеждания период излиза и трудът на британския психолог сър Фредерик Бартлет (Bartlett, 1932; издаден е на руски език през 1979 г.) *Remembering* („Запаметяване“). На базата на изследвания, които провежда със свои студенти в оглавяваната от него експериментална лаборатория в Кеймбридж, той формулира реконструктивната си теория за паметта. Тя се различава както от гешталтистката, така и от асоционистката традиция, представена от Х. Ебингхаус, но по характер е менталистка. Основното понятие е „схема“: тя се съхранява в ума и помага на човека да разбере света около себе си. Хората от различни култури имат различни схеми за усвояване и запазване на опита. Смисълът на заучаваното е основната характеристика на човешката памет и определя това, което човек си припомня от картини и истории. Съдържанието на паметта е по-кратък вариант, съгласуван и близък до гледната точка на човека. Паметта се определя не като репродуктивна, а като реконструктивна и използва само част от възприетите събития, като ги организира въз основа на умствени схеми.

Изследванията на мисленето също се разширяват с данни, които разкриват особеностите на познавателните процеси на хора, живеещи извън европейската и североамериканската култура (Lévy-Bruhl, 1922; Леви-Брюл, 1981), а Дж. Брунер и С. Гудман (Bruner & Goodman 1947) и Дж. Брунер & Л. Поустман (Bruner & Postman, 1949), показват особеностите на възприятието във всекидневието, което е силно повлияно от социални фактори и очаквания, изградени върху минало общуване със средата.

През 20-те и 30-те години на ХХ век започват и научната си кариера и Л. Виготски, и Ж. Пиаже. Съвременниците на Виготски определят неговата теория като културно-историческа психология, а Пиаже е признат за един от най-ярките представители на нов структурализъм. Изключителният им принос за развитието на психологическите изследвания върху познанието определя по-особеното им място в този обзор. Дългата и успешна научна кариера на Ж. Пиаже го превръща в един от основните европейски авторитети в психологията на развитието. Теорията му за познанието ще бъде разгледана в контекста на Първата когнитивна революция (1955–1970), която има претенциите да смени бихейвиористичната с информационната парадигма. Съдбата отрежда на Л. Виготски твърде кратък жизнен път, но стилът на неговите психологически анализи му определя мястото на Ренесансов мислител в епохата на бихейвиоризмите и обективистичните психологии.

Културно-историческата психология на Л. С. Виготски: контрапункт на бихейвиористичните теории

В началото на 20-те години на ХХ век в Съветска Русия в период на мощно развитие на рефлексологията, физиологията на висшата нервна дейност и материалистическата психология се появява „феноменът Виготски“ (Леонти-

ев, 1982, 9). Мащабите на научната му дейност далече надхвърлят както националните граници на страната, така и тези на времето, в което живее.

За сравнително кратък период от 1924 до 1934 г. Виготски пише 180 психологически произведения. Ръководи изследователски екип в Московския психологически институт и създава нова школа в полето на психологическото знание. Популярността ѝ расте с годините и нейният автор се определя днес като родоначалник на постмодерната психология и предтеча на социалния конструктивизъм.

На Втория конгрес по психоневрология през 1924 г. той изнася доклада „Методика на рефлексологичното и психологическото изследване“. В следващите години излизат „Съзнанието като проблем на психологията на поведението“ (1925) и „Историческият смисъл на психологическата криза“ (1926–1927). Тези три произведения представят критика на обективното направление в психологията (поведенческата психология).

Според Виготски е необходимо конкретно психологическо изучаване на съзнанието като психологическа реалност. Най-слабото място на претенцията да се създаде „психология без съзнание“ е, че методиката на научното изследване се лишава от „необходимите средства за изследване“ (Виготски, 1982а, 79). Л. Виготски поставя като основни проблеми за изследване „само-съзнанието, психологическата природа на познанието на чуждите съзнания, съзнателността на трите основни сфери на емпиричната психология (мисленето, чувствата и волята), понятието за безсъзнателното, еволюцията на съзнанието, тъждеството и единството на съзнанието“ (пак там, 83). Тяхното формулиране се прави въз основа на нов прочит на теорията за „безобразното мислене“ и гешалт-теорията, в която се чувства уважението към постиженията на учените и истинско възраждане на идеите им. Като основна заслуга на интроспективния метод Виготски посочва възможността за разкриване на двойствената природа на актовете на познанието: самите „актове на познание и съзнаването им“. „Изтънченото самонаблюдение“ на Вюрцбургските психолози им дава възможност да достигнат до „дъното на съзнанието“, където процесите протичат безсъзнателно. Л. Виготски приема, че „не е възможно да се мисли – мисълта, когато се отдаваме напълно на мислите си и се потапяме в тях, – и в същото време да се наблюдават тези мисли. Но когато мисълта завършва, може да се осъзнае“ и това според него е силата на интроспекцията (пак там, 94). Обобщенията на О. Кюлпе за несъвпадението между мислене и реч, изследванията на гешалт-психолозите върху връзката между инструменталния интелект и зачатъците на реч у маймуните и теорията на Ж. Пиаже за когнитивното развитие на децата го насочват към изучаване на динамичните промени в онтогенетичното развитие.

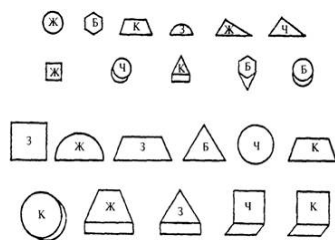
През периода 1927–1931 г. Л. Виготски определя създадената от него психологическа теория като културно-историческа. Основните произведения, в които се представя тази теория, са:

- „Инструменталният метод в педологията“, 1928;
- „Проблемът за културното развитие на детето“, 1928;
- „Генетичните корени на мисленето и речта“, 1929;
- „Очерк за културното развитие на нормалното дете“, 1929;
- „Инструменталният метод в психологията“, 1930;
- „Оръдието и знакът в развитието на детето“, 1930;
- „История на развитието на висшите психични функции“ (1933–1934);
- „Мислене и реч“ (1933–1934).

Една от основните тези на автора е, че психичното пространство е социално-историческо по генезис и опосредствано по структура. Произходът му се търси в контекста на специфичната човешка дейност – трудовата, продуктивната, обществената, – която се осъществява в условията на общуването между хората. Това дава основание на автора да разграничи две нива в психичните процеси у човека:

- на естествените психични процеси;
- на „културните“ психични процеси.

„Културните“ са опосредствани от своеобразни психични оръдия и спомагателни средства. Формирането на висшите психични функции в онтегенезата и във филогенезата става главна изследователска задача на Л. Виготски и неговите сътрудници (Выготский, 1960). Продуктивността на тези изследвания и силата на инструменталния метод са демонстрирани в изучаването на връзката между мисленето и речта. Мисленето възниква от практическата дейност и се опосредства от речта. За да изследва дали наистина думата има ролята на психологическо оръдие, което опосредства образуването на понятия у децата, той използва методиката на двойната стимулация (вж. фиг. 2).

Фиг. 2. Методика на двойната стимулация (Сахаров, 1930)

В хода на експериментите обаче основната задача за изследваните лица, която е била да обобщят фигурите с помощта на „стимули-средства“ (изкуствени думи), се променя в задача за откриване значението на тези „стимули-средства“ чрез избора на геометричните фигури. Л. Виготски нарича психологическите оръдия („стимули-средства“) „знаци“. Те се употребяват в смисъл на „имащи значение“. Основната тема на неговото изследване става ролята на знаците в психичния живот на човека (Выготский, 1982, 118–184).

Проблемите за развитието на понятията и значението на думите стават начин за изследване на мисленето в онтогенетичен план. Знакът като „оръдие за духовно производство“ е културен продукт и се формира в съвместната дейност на хората. В процеса на индивидуалното му усвояване от конкретния човек той се интериоризира и се превръща в „индивидуално психично средство“ за управление на поведението. Според Л. Виготски всеки психичен процес в развитието си преминава от външно към вътрешно опосредстване и тази централна теза се доказва в структурния и генетичния анализ на знаковата операция. Съзнанието за Л. Виготски е „социално и знание във връзка“ (Виготский, 1981в, 165).

За разлика от идеите на необихейвиористите вътрешната структура на знаковата операция е значението, а то „прораста“ в съзнанието и променя всички процеси и отношения. Общото за всички съзнавани процеси е, че са назовани, представляват обобщение и имат свое значение. Знакът изменя междофункционалните отношения и това може да се обясни само ако се определи изменението на съзнанието като цяло. В този контекст е въведено разграничението между смисъл и значение. Смисълът се определя като съвкупност от всички психични факти, които възникват в съзнанието в даден момент, а значението е само една зона от смисъла. То е и най-постоянният елемент на смисъла.

Основните тези на културно-историческата теория оказват силно влияние върху цяло поколение съветски психолози (Лурия, 1975; Леонтиев, 1971; Галперин, 1976). Днес те са обект на дискусия и преоткриване и от социалните конструктивисти в западноевропейската и североамериканската психология.

МЕТАФОРИТЕ ЗА ПОТОКА НА ПОВЕДЕНИЕТО, ЛАБИРИНТА И ИНСТРУМЕНТАЛНИЯ АКТ

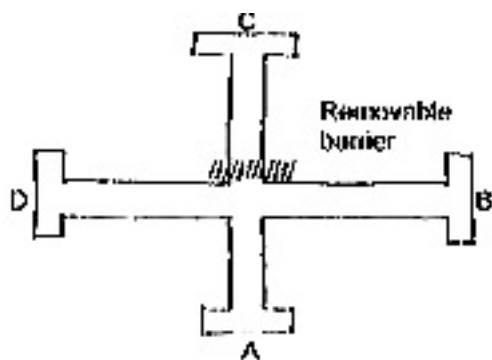
Духът на научните революции не само изисква нова теория, но и използва нова експресивност, която подсилва чувствителността на изследователите. Менталистките метафори за психичното пространство и време в бихейвиористичната парадигма се свеждат до образа на „черната кутия“, тъй като психичните процеси не могат да се наблюдават и не могат да са предмет на научни изследвания. Това, което научната психология според бихейвиористите може да изучава, е връзката между стимула и реакцията. Почти за цели 30 години пространството на психологическите анализи се задава от формулата:

$$C \rightarrow P$$

Стрелката замества „черната кутия“, в която се затваря цялото многообразие от понятия, чрез които менталистките школи описват субективното пространство и време. В замяна на това Дж. Уотсън предлага своята метафора за „поток на поведението“ (Уотсън, 2000б, 283). Тя присъства като рамка в

разнообразните варианти на поведенческата парадигма и изисква описание на отделните, качествено различни единици на поведение. От физическите пространствено-времени характеристики на тези единици психолозите постепенно въвеждат социалното пространство и време.

Темата за ученето въвежда идеята за работното пространство, което най-често се свързва с модела на лабиринта. Разбира се, позитивистичният стил на бихейвиористите е далеч от аналогията между кръстовия лабиринт на Е. Толмън (вж. фиг. 3) и символиката на лабиринта в древногръцката митология, но изкушението за търсене на общ смисъл остава.

Фиг. 3. Кръстов лабиринт, използван от Е. Толман

Лабиринтът на Тезей (вж. фиг. 4) представя идеята за живота като пътуване през трудностите и илюзиите на света, като учене и себеосъществяване чрез преминаване през изпитанията.

Фиг. 4. Лабиринтът на Тезей

Друга метафора в бихейвиоризма е заимствана от физиката и е свързана с разбирането за поведенческата инерция (*momentum*). Още Б. Ф. Скинър (Skinner, 1938) разглежда заученото поведение като устойчиво на промени в зависимост от размера на подкреплението. Тази устойчивост се разглежда като поведенческа инерция и е свързана с масата и скоростта в класическата физика. Поведението, което показва по-голяма устойчивост на промени, ще съдържа по-голяма маса (множество единици на поведение). Силата на отговора, размерът и съпротивата срещу промените са в пряка зависимост от поведенческата инерция, скоростта и масата.

Метафората, която въвежда Л. Виготски, свързва световите на бихейвиористите и менталистите. Той представя психичното пространство чрез „смысловото поле“. Тази идея е представена в доклада „Инструменталният метод в психологията“ (Выготский, 1930), изнесен през 1930 г. Съзнанието не е само сцена, на която се явяват психичните функции. Виготски предлага смысловото поле за единица на психологическия анализ, носеща качествено своеобразие на съзнанието, и го представя чрез тричленната схема на инструменталния акт (вж. фиг. 5).

Фиг. 5. Тричленна схема на инструменталния акт

Инструменталният акт се определя като съвкупност от всички психични процеси, които образуват структурно и функционално единство, насочено към решаване на определена, поставена от обекта задача, и протичащо в съответствие с оръдието. Психологическите оръдия заемат особено място в него.

Те се определят като „изкуствени приспособления, които са насочени към овладяването на собствените психични процеси“ (Выготский, 1982б, 103). По природа те са социални и когато се използват в поведението, изменят не само протичането му, но и цялата структура на психичните функции. Примери за такива оръдия са езикът, цифрите, мнемоничните средства, про-

изведенията на изкуството, схемите, картите, всички условни знаци. Психологическото оръдие е средство, което променя психиката и поведението, и превръща висшите психични функции в обществено-исторически по генезис и опосредствани по структура.

ОБОБЩЕНИЕ

Парадигмалният подход позволява да се анализира периодът от 1920 до 1940 г. като време на научна революция, която въвежда:

- нови предписания и ценности в психологическата общност;
- нов предмет, цели и задачи, изискващи и адекватни за социалната практика процедури и методи на изследване;
- нов, специфичен метафоричен колорит.

Дори и беглият преглед на събитията обаче показва съществуването на паралелни изследователски програми, които имат значим принос към развитието на науката. Диалогът между менталистите и бихейвиористите е труден и противоречив. Той се осъществява от онези учени, които носят силата на Ренесансовата мисъл и очертават бъдещите перспективи на научния живот.

ЛИТЕРАТУРА

- Бартлет, Ф. (1979). Человек запоминает. *Хрестоматия по общей психологии. Психология памяти*. Москва: МГУ, 93–102.
- Вертгеймер, М. (1987). *Продуктивное мышление*. Москва: Прогресс.
- Выготский, Л. С. (1960). Развитие высших психических функций. Москва.
- Выготский, Л. С. (1982а). Сознание как проблема психологии поведения. *Собрание сочинений*. Москва: Педагогика, 78–102.
- Выготский, Л. С. (1982б). Инструментальный метод в психологии. *Собрание сочинений*. Москва: Педагогика, 103–108.
- Выготский, Л. С. (1982в). Проблема сознания. *Собрание сочинений*. Москва: Педагогика, 156–167.
- Выготский, Л. С. (1982г). Мышление и реч. *Собрание сочинений*. Т.2., Москва: Педагогика, 6–361.
- Джеймс, У. (2000). Съществува ли „съзнание“? *История на психологическата мисъл. Хрестоматия*. Съставител П. Александров, София: Лик, 238–254.
- Дункер, К. (1981). Подходи к исследованию продуктивного мышления. *Хрестоматия по общей психологии (психология мышления)*. Москва: МГУ, 35–46.
- Дюи, Д. (2001). *Човешката природа и поведение*. София: ИК.
- Келер, В. (1981). Исследование интеллекта человекоподобных обезьян. *Хрестоматия по общей психологии (психология мышления)*. Москва: МГУ, 235–249.
- Кун, Т. (1996). *Структура на научните революции*. София: Петър Берон.
- Коффка, К. (1975). *Хрестоматия по ощущению и восприятию*. Москва: МГУ.
- Кюле, О. (1981). Психология мышления. *Хрестоматия по общей психологии (психология мышления)*. Москва: МГУ, 21–27.

- Леви-Брюль, Л. (1981). Первобытное мышление. *Хрестоматия по общей психологии (психология мышления)*. Москва: МГУ, 130–140.
- Леонтьев, А. Н. (1982). Вступительная статья. О творческом пути Л.С. Выготского. *Собрание сочинений*, Москва: Педагогика, 9–41.
- Лурия, А. Р. (1974). Об историческом развитии познавательных процессов. Москва: Наука.
- Осгуд, Ч. Е. (2002). За природата на значението. *Развитие, предмет, изследователски методи в социалната психология (хрестоматия)*. Съставител Д. Градев, София: Софи-Р, 172–187.
- Сахабян, (1998). У. С. Уотсън. *Енциклопедия по психология*, София: Наука и изкуство.
- Скинър, Б. (1996). *Отвъд свободата и достойнството*. София: Наука и изкуство.
- Толмън, Е. (2000). Нова формула за бихейвиоризъм. *История на психологическата мисъл (Хрестоматия)*. Съставител П. Александров, София: Лик, 290–299.
- Уотсън, Дж. (2000а). Психологията така, както я разглежда бихейвиористът. *История на психологическата мисъл (Хрестоматия)*. Съставител П. Александров, София: Лик, 255–273.
- Уотсън, Дж. (2000б). Бихейвиоризмът: съвременната характерна черта на психологията. *История на психологическата мисъл (Хрестоматия)*. Съставител П. Александров, София: Лик, 276–289.
- Ярошевский, М. Г. (1976). *История психологии*. Москва: Мысль.
- Bruner J. S. & Goodman, C. C. (1947). Value and Need as Organizing Factors in Perception. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 42, 33–44.
- Bruner J. S., Postman, L. (1949). On the Perception of Incongruity: A Paradigm. *Journal of Personality*, 18, 206–223.
- Leahey, T. (1987). *History of Psychology*. Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall.
- Leary, D. E. (1995). Naming and knowing: Giving forms to things unknown. *Social Research*, 62 (2), p. 267, 32 p.
- McGuigan (1978). *Cognitive Psychophysiology: Principles of Covert Behavior*. Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall.
- Simonton, D. K. (1995). Behavioral laws in histories of psychology: Psychological science, metascience, and the psychology of science. *Psychological Inquiry*, 6 (2), 89–114.
- Tolman, E. (1932). *Purposive Behavior in Animals and Man*. New York: Appleton-Century Crofts.
- Tolman, E. (1938). The determiners of behavior at a choice point. *Psychological Review*, 45, 1–41.
- Tolman, E. (1948). Cognitive maps in rat and men. *The Psychology Review*, 55 (4), 189–208.
- Wolman, B. (1981). *Contemporary Theories and Systems in Psychology (2nd ed.)*. New York: Plenum Press.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Психология

Том 101

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE DE PHILOSOPHIE

Livre Psychologie

Tome 101

ПОЛОВО-РОЛЕВИ, ЕТНИЧЕСКИ И СОЦИАЛНО- ГРУПОВИ СТЕРЕОТИПИ В РАННА ЗРЯЛА ВЪЗРАСТ

ЛЮДМИЛА АНДРЕЕВА, СОНЯ КАРАБЕЛЪОВА

Катедра „Обща, експериментална и генетична психология“

*Людмила Андреева, Соня Карабелъова. ПОЛОВО-РОЛЕВИ, ЕТНИЧЕСКИ И СО-
ЦИАЛНО-ГРУПОВИ СТЕРЕОТИПИ В РАННА ЗРЯЛА ВЪЗРАСТ*

В студията са представени резултатите от проучване на връзката между полово-ролевите стереотипи и възприятията на младите хора в България за различни етнически и социални групи. Изследването е реализирано в края на 2004 г. сред около 400 студенти от различни специалности. Потвърждава се моделът за смесените стереотипи, който е продукт от исторически и социални обстоятелства, но на равнището на критични дименсии („компетентност“, „топлота“, „статус“ и „конкурентност“) те се основават на променливите, които отдавна интересуват изследователите на предрасъдъците. И в български условия се наблюдава зависимостта, установена от С. Фиск и колеги: собствената група се възприема като компетентна, а външногруповото – като топло, но не толкова компетентно. Специфичното за българската култура е, че етническата група на българите не се възприема като толкова конкурентна, колкото останалите.

*Ludmilla Andreeva, Sonya Karabeliova. SEX-ROLE, ETHNIC AND SOCIAL-GROUP
STEREOTYPES OF YOUNG ADULTS*

The study presents the results of a survey of the relationship between sex-role stereotypes and young Bulgarians' perceptions of the various ethnic and social groups. The research was done in the end of 2004 with about 400 students with different majors. The model of mixed stereotypes is confirmed: it is the result of historic and social circumstances but on the level of critical dimensions (competency, warmth, status, and competitiveness) they are based on the variables which have interested researches of prejudices for a long time. The link which has been registered by S. Fiske et al. is observed, too: respondents' own group is perceived as competent while the out-group is seen as warm but not so competent. The specific result for Bulgarian culture is that ethnic Bulgarians are not identified as competitive in the same extent as the other groups.

ПОЛОВО-РОЛЕВИ И ЕТНИЧЕСКИ СТЕРЕОТИПИ

Терминът *стереотип* е популяризиран през 1922 г. от Уолтър Липмън в книгата му *Public Opinion* („Общественото мнение“) и оттогава досега същността на понятието се запазва една и съща: реалната среда е прекалено сложна, за да я разберем напълно и директно. Поради това човек възприема света доста по-опростено чрез схемите и стереотипите като елемент от тях. Стереотипизирането преминава през три етапа: (1) идентифициране на множество от хора като определена категория; (2) приписване на обхват от характеристики на тази категория от хора; (3) атрибутиране на характеристиките на всеки член на категорията.

Природата и основата на впечатленията на хората за другите социални и етнически групи са обект на изследване от социалните учени още от времето, когато Еймъри Богардъс започва да изучава социалната дистанция¹. Според Богардъс социалната дистанция или социалната близост е функция на степента, до която човекът е включен в житейските дейности на другите хора. Степените на взаимоотношение с човека могат да се измерят със следната скала:

1. Смятам, че е възможно да се оженя за този човек.
2. Смятам, че е възможно да имам истинско приятелство с този човек.
3. Не бих възразил този човек да ми е съсед.
4. Бихме могли да работим заедно.
5. Не бих се противопоставил този човек да получи гражданство.
6. Този човек може да посети страната ми като турист.
7. Не бих позволил на този човек дори да влезе в страната ми.

Скалата на Богардъс се използва в многобройни изследвания на етническите стереотипи². По отношение на връзката между приписването на стереотипни черти и оценката на етническите групи от гледна точка на социалната дистанция обаче са публикувани единствено слаби корелации³.

Още от 20-те години на XX век е известно, че хората често са склонни да формират предразсъдъци и стереотипи и да действат въз основа на тях при възприемането на индивиди и групи. Ранните изследователи установяват, че учители, бизнесмени и студенти в САЩ са много последователни в изразяването на степента на социална интимност, която са готови да допуснат по отношение на определени етнически, национални, расови или религиозни

¹ Bogardus, E. S. (1926). Social Distance in the City. Proceedings and Publications of the American Sociological Society, 20, 40–46, цит. по Thorndike, R. L. (1977). Content and evaluation in ethnic stereotypes. The Journal of Psychology, 96, 131–140.

² Вж. Petrenko, V.F., Kravtsova, A.R., Mitina, O.V., Osipova, V.S. (2003). Ethnic Stereotypes of Russian Citizens. – Journal of Russian and East European Psychology, Vol. 40, No. 6, 28–40.

³ Brigham, J. C. (1971). Ethnic stereotypes, Psychological Bulletin, 76 (1), 15–33; Gardner, R., Kirby, D., Arboleda, A. (1973). Ethnic stereotypes: a cross-cultural replication of their unitary dimensionality. – Journal of Social Psychology, 91, 189–195; Ashmore, R., DelBoca, F. (1976). Psychological approaches to understanding intergroup conflict. – In: Katz, P.A. (Ed.) Towards the Elimination of Racism. Pergamon Press, New York, 37–82.

групи⁴. В началото на XX век „канадците“ и „англичаните“ се разглеждат от американците като приемливи за близки взаимоотношения – брак или близко приятелство, докато класификацията като „индуси“ или „турци“ предизвиква неизменно отхвърляне и допускане единствено на далечни взаимоотношения, например приемане в страната като посетители.

Първите обобщаващи трудове в областта на стереотипите са публикувани в средата на 30-те години на XX век от О. Клайнбърг⁵ и Дж. Долард⁶. Теорията на Джон Долард за „фрустрацията–агресията“ е широко използвана за обясняване на формирането на етнически стереотипи и предразсъдъци, а именно: тъй като агресивната реакция към непосредствения източник на фрустрацията често е невъзможна (например в резултат на различия в социалния статус), се осъществява „изместване“ на агресията към не толкова „опасен“ и „по-удобен“ обект. Най-често този обект е уязвима малцинствена етническа група.

Изследването на стереотипите се интензифицира преди около 50 години. Общият подход към изучаването им е зададен от Д. Кац и К. Брейли⁷. В изследването респондентите отговарят дали различни черти и прилагателни са характерни за определена етническа група. Въз основа на резултатите се установява, че мнозинството от студентите в Принстън смятат турците за жестоки, коварни и неверни, италианците – за артистични, страстни и импулсивни, чернокожите – за суеверни, мързеливи и безгрижни, японците – за интелигентни, трудолюбиви и прогресивни, а евреите – за хитри и користолюбиви⁸. Най-новото изследване, повтарящо и разширяващо първоначалното проучване в Принстън, установява, че повечето стереотипи за различните етнически и национални групи са променени в по-благоприятна посока. Най-голямата промяна в съдържанието на стереотипите се открива за чернокожите⁹.

⁴ Secord, P.F., Backman, C.W. (1974). *Social Psychology* (2nd ed.). Tokyo: McGraw-Hill; Thurstone, L. L. (1928). Attitudes can be measured. – *American Journal of Sociology*, 33, 529–554; Guilford, J. P. (1931). Racial preferences of a thousand American university students. – *Journal of Social Psychology*, 2, 179–204, цит. по McDavid, J. W., Harari, H. (1974). *Psychology and Social Behavior*. New York: Harper & Row, Publishers.

⁵ Klineberg, O. (1935). *Race Differences*. New York: Harper and Row, цит. по Petrenko, V.F., Kravtsova, A.R., Mitina, O.V., Osipova, V.S. (2003). Ethnic Stereotypes of Russian Citizens. – *Journal of Russian and East European Psychology*, Vol. 40, No. 6, 28–40.

⁶ Dollard, J. (1937). *Caste and Class in a Southern Town*. New Haven: Yale University Press, цит. по Petrenko, V.F., Kravtsova, A.R., Mitina, O.V., Osipova, V.S. (2003). Ethnic Stereotypes of Russian Citizens. – *Journal of Russian and East European Psychology*, Vol. 40, No. 6, 28–40.

⁷ Katz, D., & Braly, K. (1933). Racial Prejudice and Racial Stereotypes. – *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 28, 280–290, цит. по McDavid, J. W., & Harari, H. (1974). *Psychology and Social Behavior*. New York: Harper & Row, Publishers.

⁸ Deaux, K. (1995). How Basic Can You Be? The Evolution of Research on Gender Stereotypes. – *Journal of Social Issues*, 51 (1), 11–21.

⁹ Madon, S., Guyll, M., Aboufadel, K., Montiel, E., Smith, A., Palumbo, P., & Jussim, L. (2001). Ethnic and national stereotypes: The Princeton trilogy revisited and revised. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27 (8), 996–1010.

Т. Петигрю¹⁰ твърди, че формирането на социални стереотипи по принцип и на етнически в частност се основава на конформизма в смисъл на безусловно подчинение на установените социални норми. Дж. Уотсън¹¹ показва, че антисемитизмът сред новопристигнали имигранти се засилва в рамките на много кратък период, ако се заселят в области, в които проявите на антисемитизма са типични. Това означава, че имигрантите, които не се придържат към стереотипа на антисемитизма преди пристигането си в САЩ, го придобиват в резултат от взаимодействието с новата социална среда и под нейно влияние. Г. Олпорт¹² посочва три функции: категоризация, принадлежност и рационализация. Х. Тажфел¹³ подчертава когнитивните, а не мотивационните причини за стереотипите и предразсъдъците и тази позиция съответства напълно на приложението на моделите на преработката на информацията към социалното стереотипизиране¹⁴.

От гледна точка на „оправданието на системата“¹⁵ стереотипите и другите социални преценки служат за поддържане на идеологическата подкрепа за преобладаващата социална система, като оправдават и рационализират неравенството¹⁶. Един от начините, по които стереотипите функционират за легитимиране на системата в контекста на неравенството, е чрез приписване на членовете на групите в благоприятно и неблагоприятно положение на отчетливи, компенсиращи се силни страни и слабости¹⁷. Високостатусните групи се възприемат като активни, компетентни и ориентирани към постижения, а нискостатусните – като ориентирани към общността, топли и междуличностно ориентирани. Джон Джост и колегите му демонстрират, че такива взаимодопълващи се стереотипи (1) отразяват доста силен консенсус сред високо- и нискостатусните групи, (2) приемат се в по-голяма степен, когато мотивите за

¹⁰ Pettigrew, T. F. (1975). Trends in research on racial discrimination. – In: *Racial Discrimination in the United States*. (Ed. T. F. Pettigrew). New York: Harper and Row.

¹¹ Watson, J. (1967). *Behavior: An Introduction to Comparative Psychology*. New York: Holt, цит. по Petrenko, V.F., Kravtsova, A.R., Mitina, O.V., Osipova, V.S. (2003). Ethnic Stereotypes of Russian Citizens. – *Journal of Russian and East European Psychology*, Vol. 40, No. 6, 28–40.

¹² Allport, G. (1958). *The Nature of Prejudice*, Cambridge, MA: Addison-Wesley. (Публикувана за пръв път през 1954 г.).

¹³ Tajfel, H. (1969). Cognitive aspects of prejudice. – *Journal of Social Issues* 25: 79–97.

¹⁴ Hamilton, D. L. (Ed.). (1981). *Cognitive Processes in Stereotyping and Intergroup Behavior*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

¹⁵ Jost, J. T., Banaji, M. R., Nosek, B. A. (2004). A decade of system justification theory: Accumulated evidence of conscious and unconscious bolstering of the status quo. *Pol. Psychol.* 25, 881–919.

¹⁶ Jost, J. T., Kivetz, Y., Rubini, M., Guermendi, G., Mosso, C. (2005). System-Justifying Functions of Complementary Regional and Ethnic Stereotypes: Cross-National Evidence. – *Social Justice Research*, Vol. 18, No. 3, 305–333.

¹⁷ Kay, A. C., Jost, J. T. (2003). Complementary justice: Effects of “poor but happy” and “poor but honest” stereotype exemplars on system justification and implicit activation of the justice motive. – *J. Pers. Soc. Psychol.* 85, 823–837.

оправдание на системата са хронично или временно активирани и (3) играят идеологическа роля чрез засилване на възприеманата легитимност на съществуващата социална система.

Според повечето изследователи¹⁸ стереотипите представляват широко приемани социокултурни явления, които – в различна степен – са доказателство за отрицателни и предубедени становища за целевата група. Тема, която се повтаря в повечето дискусии на стереотипите, е тяхната нежелателна природа – стереотипът обикновено се разглежда като генерализация, която в известен смисъл е нежелателна¹⁹.

Дж. Бригъм обаче посочва, че в литературата няма съгласие защо стереотипите са нежелателни²⁰. Често цитирани критерии за класифициране на обобщенията като (нежелателни) стереотипи са: те са фактологично неверни (стереотипи, основани на някаква степен на „фактологични“ наблюдения, са наречени социотипове²¹); продукти са на „погрешни“ или нелогични мисловни процеси, характеризират се с изключително силна ригидност, извлечени са въз основа на неадекватни аргументи като слухове; те са консенсусни убеждения в дадена култура и може би внушават липса на индивидуална мисъл, служат като рационализация на етнически предразсъдъци, приписват на расово наследство това, което може да е културно придобито и са оправдание за дискриминационни социални практики. Друга характеристика на термина стереотип според автора е, че той е част от езика на наблюдателя, т.е. терминът обикновено се прилага към нечие убеждение (обобщение) от някой друг, който в известен смисъл наблюдава ситуацията. В повечето изследвания върху стереотипите наблюдателите са социални учени, следователно критериите, по които дадена генерализация се класифицира като стереотип (или не стереотип), ще са тези на наблюдаващия социален учен.

От позициите на социалното познание обаче проблемът за стереотипите се разглежда и като преувеличена форма на типизиране²², както и като когнитивния компонент на междугруповите нагласи²³. Обектите и събитията често се преценяват и интерпретират въз основа на ограничена информация, тъй като много рядко човек знае абсолютно всичко за онова, което преживява. В този смисъл това представлява един изключително важен страничен продукт на склонността на хората да класифицират преживяванията си, като ги интегрират в организирани концептуални системи. Новите преживявания се класифицират

¹⁸ Ashmore, R. D., Del Boca, F. K. (1981). Conceptual Approaches to Stereotypes and Stereotyping. – In: D. L. Hamilton (Ed.). *Cognitive Processes in Stereotyping and Intergroup Behavior*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1–35.

¹⁹ Brigham, J. C. (1973). *Ethnic stereotypes and attitudes: A different mode of analysis*. – *Journal of Personality*, 41, 206–233.

²⁰ Ibidem.

²¹ Triandis, H. C. (1994). *Culture and social behavior*. New York: McGraw-Hill.

²² Secord, P. F. Backman, C. W. (1974). *Social Psychology* (2nd ed.). Tokyo: McGraw-Hill.

²³ Ashmore, R., DelBoca, F. (1976). Psychological approaches to understanding intergroup conflict. – In: Katz, P. A. (Ed.) *Towards the Elimination of Racism*. Pergamon Press, New York, 37–82.

в концептуални категории въз основа на сходството им с предишните преживявания заради човешката склонност да се смята, че новите преживявания ще продължават да демонстрират свойства, подобни на познатия минал опит²⁴.

Съществува значителна емпирична подкрепа на идеята за „когнитивния скъперник“, т.е. основната функция на стереотипизирането е спестяването на умствени ресурси²⁵. Откритието, че стереотипите често са отразени в автоматични, неконтролируеми преценки, осигурява допълнително доказателство, че те служат за опростяване на социалната реалност и минимизиране на усилията, включени в мисловните процеси²⁶.

Освен когнитивните функции на стереотипите обаче, в тях съществува и емоционален компонент²⁷. Според Л. Джъсим и колеги след като човек стереотипизира някого, му дава „етикет“, който се използва за оценяване и преценяване на членовете на групата му. Обикновено „етикетът“, приписван на стереотипизираната група, е отрицателен. Той генерира отрицателен афект и опосредства преценките за членовете на стереотипизираната група. Джъсим и колегите му посочват, че този емоционален компонент на стереотипа е по-важен в преценяването на другите, отколкото когнитивната му функция (съхранение на информацията и категоризация).

Установени са индивидуални различия в степента, до която се формират и използват стереотипи. С. Ливай, С. Строснер и К. Дуюк²⁸ смятат, че хората използват имплицитни теории, за да правят преценки за другите, т.е. използват миналия си опит, за да формират теория за качествата на членовете на другите групи. Според тези автори има два типа имплицитни теории: *теории за*

²⁴ McDavid, J. W., Harari, H. (1974). *Psychology and Social Behavior*. New York: Harper & Row, Publishers.

²⁵ Fiske, S. T., Taylor, S. E. (1991). *Social Cognition* (2nd ed.), New York: McGraw-Hill; Macrae, C. N., Milne, A. B., Bodenhausen, G. V. (1994). Stereotypes as energy-saving devices: A peek inside the cognitive toolbox. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 66: 37–47; Stangor, C., Lange, J. (1994). Mental representation of social groups: Advances in understanding stereotypes and stereotyping. – In: Zanna, M. (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 26, New York: Academic Press, 357–416.

²⁶ Banaji, M., Hardin, C., Rothman, A. (1993). Implicit stereotyping in person judgment. – *J. Pers. Soc. Psychol.* 65, 272–281; Devine, P. (1989). Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components. – *J. Pers. Soc. Psychol.* 56, 5–18; Dovidio, J., Evans, N., Tyler, B. (1986). Racial stereotypes: The contents of their cognitive representations. – *J. Exp. Soc. Psychol.* 22, 22–37; Gilbert, D., Hixon, J. (1989). The trouble of thinking: Activation and application of stereotypic beliefs. – *J. Pers. Soc. Psychol.* 60, 509–517; Wittenbrink, B., Judd, C., Park, B. (1997). Evidence for racial prejudice at the implicit level and its relationship with questionnaire measures. – *J. Pers. Soc. Psychol.* 72, 262–274.

²⁷ Jussim, L., Nelson, T. E., Manis, M., Soffin, S. (1995). Prejudice, stereotypes, and labeling effects: Sources of bias in person perception. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, 228–246.

²⁸ Levy, S. R., Stroessner, S. J., Dweck, C. (1998). Stereotype formation and endorsement: The role of implicit theories. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 1421–1436.

същността и адитивни теории. „Теоретиците на същността“ се придържат към идеята, че чертите на другия човек са фиксирани и не варират в отделните ситуации. „Адитивните теоретици“ не възприемат личностните черти като фиксирани, а като променящи се в течение на времето и в различните ситуации. Централен въпрос за тези изследователи е дали двата типа „теоретици“ се различават в диспозицията си да си формират и да използват стереотипи. Въз основа на пет експеримента Ливай и колегите му стигат до заключението, че в сравнение с „адитивните теоретици“ тези на същността:

- е по-вероятно да използват стереотипи;
- е по-вероятно да са съгласни със стереотипите;
- е по-вероятно да разглеждат стереотипите като представляващи вродени, вътрешно присъщи групови различия;
- са склонни да правят по-крайни преценки въз основа на ограничена информация за характеристиките на членовете на стереотипизираната група;
- възприемат стереотипизираната група като по-хомогенна;
- е по-вероятно да си формират стереотипи.

Стереотипите, както и предразсъдъците съществуват на експлицитно и на имплицитно равнище. Експлицитните стереотипи са тези, които осъзнаваме и които са под влиянието на контролираната обработка. Имплицитните стереотипи действат на безсъзнателно равнище и се активират автоматично, когато се срещне представител на малцинствена група в подходящата ситуация²⁹. Експлицитните и имплицитните стереотипи действат на две отделни нива (контролирана преработка или автоматична преработка) и въздействат по различен начин върху преценките в зависимост от типа преценка, която човекът трябва да прави³⁰. Дж. Довидио и колегите му установяват, че когато преценката изисква някакво когнитивно усилие, експлицитните расови нагласи корелират с преценките. По задача, изискваща по-спонтанен, автоматичен отговор, имплицитните нагласи корелират силно с възникващите в резултат преценки.

Автоматичното активиране на стереотипите е характеризирано като нормална част от когнитивния ни инструментариум, повишаваща ефикасността на когнитивния ни живот³¹, но тази засилена ефикасност невинаги е положително нещо. Склонността да се действа на базата на частична, непълна или двусмислена информация е интегрална част от базисните процеси на формиране на понятия. В такъв аспект, когато става дума за социални групи, тя е в основата на формирането на предразсъдъци на едно по-комплексно равнище.

Стереотипът е верен/точен, ако хората в категорията наистина са такива, ка-

²⁹ Banaji, M. R., Hardin, C., Rothman, A. J. (1993). Implicit stereotyping in person judgment. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 272–281.

³⁰ Dovidio, J. F., Kawakami, K., Johnson, C., Johnson, B., Howard, A. (1997). On the nature of prejudice: Automatic and controlled processes. – *Journal of Experimental Social Psychology*, 33, 510–540.

³¹ Bordens, K. S., Horowitz, I. A. (2008). *Social Psychology* (3rd ed.). Freeload Press.

квито се твърди, но ако не са, значи и той е такъв. Например Дж. Суим³² сравнява действителните полови различия с оценките на студенти на половите различия. Макар че студентските стереотипи понякога подценяват половите различия, а друг път ги надценяват, изследователката открива, че те като цяло са доста точни. Най-важното е може би, че студентите в нейното изследване рядко бъркат посоката на половите различия. Например те почти никога не смятат (погрешно), че жените като цяло са по-агресивни от мъжете. Ироничното е, че изключително точните стереотипи – тези, които напълно отразяват сложността на истинските социални групи – биха били твърде сложни, за да пестят време и усилия. В резултат стереотипите обикновено преувеличават реалността чрез „усилване“ на различията между групите и „намаляване“ на разликите вътре в групите.

Една от основните критики към стереотипите е, че в повечето случаи те са фундаментално погрешни, защото подценяват вътрегруповата и надценяват междугруповата вариация. Д. Т. Кембъл³³ очертава четири области, в които стереотипите не отразяват точно характеристиките на групата:

- придържащите се към стереотипа приемат, че той възниква вследствие на истински характеристики на групата, и не осъзнават, че самите те могат да му влияят;

- не се оценява и не се осъзнава припокриването между групите;

- прави се допускането, че различията между групите възникват от характеристиките на групата, а не от ситуационните условия или факторите на средата (това е особено вярно за стереотипите, основани на цвета на кожата – те са бедни, защото са мързеливи);

- придържащият се към стереотипа обяснява враждебността, която изпитва към групата, с характеристиките ѝ, но и обратното също може да бъде вярно – враждебността към групата да води до възприемането ѝ в пейоративни термини.

Според Пол Секърд и Карл Бакмън³⁴ произходът на основаните на стереотипите предразсъдъци и дискриминация се крие най-вече във взаимоотношение, в което две групи са с неравен статус. В подобен случай членовете на по-властната група вероятно установяват по-благоприятни резултати от гледна точка на наградите и загубите, отколкото тези на по-малко властната. Дотолкова, доколкото равнището на сравнение на двете групи се определя при едни и същи условия, групата с по-ниския статус вероятно ще се чувства дискриминирана и ще изпитва враждебност и нехаресване към мнозинството³⁵.

³² Swim, J. (1994). Perceived versus meta-analytic effect sizes: An assessment of the accuracy of gender stereotypes. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, 21–36.

³³ Campbell, D. T. (1967). Stereotypes and the perception of group differences. – *American Psychologist*, 22, 817–829.

³⁴ Secord, P. F. & Backman, C. W. (1974). – *Social Psychology* (2nd ed.). Tokyo: McGraw-Hill.

³⁵ Boski, P. (1988). Effects of ingroup/outgroup membership and ethnic schemata. – *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 19, 287–328; Hogg, M. A. & Turner, J. C. (1987). Intergroup behavior, self-stereotyping and the salience of social categories. – *British Journal of Social Psychology*, 26, 325–340.

Р. Браун смята, че едва ли има смисъл като психолози да се възмуцаваме или да протестираме, ако формирането на стереотипи по същество се определя като процес на естествено формиране на категории³⁶. На човек няма да му стигне животът, за да опознае дори колегите си, ако трябва всеки път да обръща цялото си внимание и щателно да изследва всеки човек, с когото влиза в контакт. Освен това, ако мислим за всяко събитие като уникално, няма да е възможно да се формират никакви очаквания за бъдещето, а формирането на точни предвиждания е очевидна необходимост за оцеляването. Следователно не всички обобщения за категориите са вредни: въпросът е кога генерализациите съответстват на фактите.

Стереотипизирането ще продължи да се осъществява независимо дали това е политически коректен или идеологически осъдителен процес, а и ще е също толкова рационален, колкото формирането на понятия по принцип. Това, срещу което може и трябва да се възразява, е преувеличаването на стереотипите, особено неблагоприятните, в медийното съдържание. Наистина ирационалното е не толкова формирането на стереотипи, колкото предприемането на сериозни действия, например наемането или уволняването на някого въз основа единствено на познанията за груповото членство на човека. В този смисъл е важно да се знае съдържанието на стереотипите, които младите хора в България имат за различните социални и етнически групи в страната.

МЕТОД

Цел на изследването

Проведеното изследване има за цел да установи съдържателните компоненти на стереотипите за различни социални и етнически групи в България. Освен описанието в рамките на българската култура то се стреми да разкрие структурната организация и йерархичната субординация на основните качества, които се включват в стереотипизирането на различните етнически общности и социални групи. Този подход позволява да се разграничат структурообразуващите качества на стереотипите на младите хора в България от периферните, динамичните, които са в процес на промяна. Друга основа цел на изследването е да се провери връзката при младите хора в България между половоролевите стереотипи и тези за етническите и социалните групи.

Респонденти и процедури

Изследвани са 412 души (144 мъже и 261 жени и 7 непосочили) в две възрастови групи: до 20 години – 227 души, а над 20 години – 179 души и 6 непосочили. От тях от малък град и село – 99 души, от голям град – 143 и от

³⁶ Brown, R. (1986). *Social Psychology* (2nd ed.). New York: The Free Press.

София – 159 души (11 души не са посочили). По образование изследваните лица се делят по следния начин: със средно 355 човека, с висше 42 и 15 души не са посочили. С трудов опит са 215 души, 177 човека нямат трудов опит, а 22 души не са посочили. Всички респонденти получаваха инструкцията, че участват на доброволни начала в анонимно изследване на нагласите.

Инструмент

Най-старият метод за определяне на представата, която респондентите имат за различните етнически или социални групи, е т.нар. метод на списъците, въведен от Кац и Брейли през 1933 г. Както беше споменато, в своето изследване те искат от респондентите да отбележат чертите, които смятат за най-характерни за няколко етнически групи. След това от тях се иска да поставят звездичка до петте думи, които изглеждат най-типични за всяка група³⁷.

Някои автори са критикували този метод на списъците за идентифициране на стереотипите³⁸, като твърдят, че всички характеристики, приписвани на дадена група, представляват стереотипа за нея, без значение колко малък е приносът им. Дж. Бригъм³⁹, както и К. Макколи и К. Стит⁴⁰ смятат, че характеристиките, приписвани на групите в проценти, е по-добра операционализация на стереотипите, отколкото логиката на „всичко или нищо“, вплетена в списъците за отбелязване.

Като пример на по-нови подходи към измерването на стереотипите могат да се дадат две изследвания. Дж. Форгас и О’Дрискол⁴¹ искат от изследваните лица от две култури – Австралия и Папуа Нова Гвинея – да оценят по сходство двойки от 20 различни страни. След това тези оценки на сходството са подложени на многомерна скалираща процедура, която редуцира оценките до ограничен брой фундаментални измерения. Изследователите установяват, че три измерения обобщават оценките на двете културни групи: европейци/неевропейци, комунизъм/капитализъм и развитие (развити/неразвити). Маккар че има някои различия между двете групи по относителната важност на всяка от тези дименсии, и двете групи са сходни по това, че едни и същи

³⁷ Kleinpenning, G., Hagendoorn, L. (1991). Contextual aspects of ethnic stereotypes and interethnic evaluations. – *European Journal of Social Psychology*, Vol. 21, 331–348.

³⁸ Brigham, J. C. (1971). Ethnic stereotypes. – *Psychological Bulletin*, 76 (1), 15–33; Ashmore, R. and DelBoca, F. (1976). Psychological approaches to understanding intergroup conflict. – In: Katz, P.A. (Ed.) *Towards the Elimination of Racism*. Pergamon Press, New York, 37–82.

³⁹ Brigham, J. C., Op. cit.

⁴⁰ McCauley, C., Stitt, C. (1978). An individual and quantitative measure of stereotypes. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 36, 929–940.

⁴¹ Forgas, J. P., O’Driscoll, M. (1984). Cross-cultural and demographic differences in the perception of nations. – *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 15 (2), 199–222.

измерения описват оценките им на 20-те страни. Х. Уоки и К. Чънг⁴² искат от китайски и европейски юноши, живеещи в Нова Зеландия, да оценят китайци и европейци по 21 двойки прилагателни. Преди да проведат анализа на данните, изследователите подлагат оценките на факторен анализ, който идентифицира психологическите фактори, лежащи в основата на оценките, и редуцира оценките до по-малък брой фактори. От данните се оформят два фактора: трудова етика и социален срещу индивидуален контрол. И двете групи оценяват китайците като притежаващи силна трудова етика и със средни стойности по индивидуален срещу социален контрол, както и оценяват европейците не толкова положително по трудова етика и като по-силно индивидуално, отколкото социално контролирани.

Р. Ашмор и Ф. Делбока⁴³ и К. Макколи и К. Стит заявяват, че ако стереотипите се използват за прогнозиране на поведението на другите в социалните взаимодействия, изглежда вероятно диференциращите черти (т.е. диагностичните съотношения) да максимизират прогностичната полза на стереотипа. Макколи и Стит твърдят, че дадена характеристика е типична за определена група само когато тя се приписва в по-голяма степен на тази група, отколкото на „хората като цяло“. Стереотипите по необходимост са резултат от процес на сравнение. Типичността на чертата за дадена група се определя чрез вероятността членовете на групата да я притежават, сравнена с вероятността да я притежава някаква „група за базисни сравнения“. Според авторите това диагностично отношение е чиста мярка за онова, което разграничава стереотипизираната група от останалите, а вероятността дадена характеристика да принадлежи на „хората като цяло“ е най-очевидната базисна мярка за сравнение.

Ж. Клайнпенинг и Л. Хагендоорн⁴⁴ установяват, че контекстуалните стереотипи прогнозират междуетническата оценка значително по-добре, отколкото общите групови стереотипи. Диагностичните отношения, както са дефинирани от К. Макколи и К. Стит, според тях не прогнозират в по-висока степен оценката на контакта с етническите групи, отколкото приписването от гледна точка на проценти, т.е. отчитането на приписването на чертата за конкретна етническа група по отношение на атрибутите за хората като цяло дава повече информация за типичността на самата личностна черта, но не носи по-голяма прогностична информация.

Подборът на инструментариум за измерване на стереотипите продължава да е емпиричен въпрос и в настоящото изследване е предпочетен

⁴² Walkley, H. F., Chung, C. R. (1996). An examination of stereotypes of Chinese and Europeans held by some New Zealand secondary school pupils. – *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 27 (3), 283–292.

⁴³ Ashmore, R. DelBoca, F. Op. cit.

⁴⁴ Kleinpenning, G., Hagendoorn, L. (1991). Contextual aspects of ethnic stereotypes and interethnic evaluations. – *European Journal of Social Psychology*, Vol. 21, 331–348.

методът на списъците от черти, като първият *въпросник изследва полово-ролевите стереотипи* и е специално съставен за изследването на базата на резултатите на И. Бровърман⁴⁵, следвайки процедурата на П. Розенкранц и др.⁴⁶

Клъстър на топлотата/експресивността: женският полюс е по-желателен

Женственост	Мъжественост
Не използва груб език	Използва груб език
Приказлив	Не е приказлив
Тактичен	Безцеремонен
Нежен	Груб
Съзнава чувствата на другите	Не съзнава чувствата на другите
Религиозен	Не е религиозен
Интересува се от външния си вид	Не се интересува от външния си вид
Спретнат	Немарлив
Тих	Шумен
Има силна потребност от сигурност	Има слаба потребност от сигурност
Харесва изкуствата и литературата	Не харесва изкуствата и литературата
Лесно изразява нежни чувства	Трудно изразява нежни чувства

Клъстър на компетентността: мъжкият полюс е по-желателен

Женственост	Мъжественост
Не е агресивен	Агресивен
Зависим	Независим
Емоционален	Неемоционален
Не крие чувствата си	Крие чувствата си
Субективен	Обективен
Лесно му се влияе	Не му се влияе лесно
Подчиняващ се	Доминиращ
Не харесва математиката и точните науки	Харесва математиката и точните науки
Лесно се разстройва при леки кризи	Не се разстройва лесно при леки кризи
Пасивен	Активен
Не е съревнователно настроен	Съревнователно настроен
Нелогичен	Логичен
Неумел в бизнеса	Умел в бизнеса

⁴⁵ Broverman, I. K., Vogel, S., Broverman, D., Clarkson, F., & Rosenkrantz, P. (1972). Sex-role stereotypes: A current appraisal. – *Journal of Social Issues*, 28, 59–78.

⁴⁶ Rosenkrantz, P., et al. (1968). Sex-role stereotypes and self-concepts in college students. – *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 32, 287–295.

Подъл	Директен
Не знае как да си пробие път в живота	Знае как да си пробие път в живота
Лесно нараняват чувствата му	Трудно нараняват чувствата му
Не е авантюристично настроен	Авантюристично настроен
Има трудности при вземането на решения	Лесно взема решения
Лесно плаче	Никога не плаче
Почти никога не действа като лидер	Почти винаги действа като лидер
Не е самоуверен	Самоуверен
Чувства се много неловко да бъде агресивен	Изобщо не се чувства неловко да бъде агресивен
Неамбициозен	Амбициозен
Неспособен да отдели чувствата от идеите	Лесно отделя чувствата от идеите
Зависим	Независим
Суетен	Не е суетен
Мисли, че жените винаги превъзхождат мъжете	Мисли, че мъжете винаги превъзхождат жените
Не говори лесно за секс с мъже	Лесно говори за секс с мъже

На изследваните лица бе представен списък от 59 двойки качества и характеристики, противоположни по значение. Използвайки петстепенна скала, респондентите отбелязват степента, до която всеки от биполярните айтеми отразява онова, което според тях е характерно за всеки пол, имайки предвид „типичния българин/българка“. Изследваните лица представят впечатленията си първо за мъжете и след това за жените, като заграждат с кръгче цифрата, която в най-голяма степен съответства на представата им за мъжете/жените, имайки предвид, че 1 отговаря на притежание на качеството вляво в най-голяма степен, а 5 – на притежание на неговата противоположност, т.е. качеството вдясно.

1. Не използва груб език	1	2	3	4	5	Използва груб език
2. Приказлив	1	2	3	4	5	Не е приказлив

Въпросникът е анонимен, като респондентите са помолени да осигурят само някои демографски данни за себе си: пол, възраст, тяхната специалност, етническа принадлежност и образованието на родителите им, както и дали имат трудов опит досега.

Вторият въпросник за етническите и социално-груповите стереотипи е специално съставен за изследването на базата на използвания инструмент от Сюзън Т. Фиск и сътрудници⁴⁷ (вж. табл. 1).

⁴⁷ Fiske, S. T., Cuddy, A. J. C., Glick, P., & Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 82 (6), 878–902.

Таблица 1. Скали в инструмента за изследване на стереотипите

Конструкт	Айтеми
Компетентност	Както са разглеждани от другите, колко ... са тези хора? [компетентни, уверени, независими, конкуриращи се, интелигентни]
Топлота	Както са разглеждани от другите, колко ... са тези хора? [толерантни, топли, добродушни, искрени]
Статус	Колко престижни са работните места, които обикновено се заемат от членовете на тази група? Колко икономически успели са членовете на тази група? Колко добре образовани са членовете на тази група?
Конкурентност	Ако членовете на тази група получават специални възможности (например предпочитание при наемане на работа), това вероятно ще направи нещата по-трудни за хората като мен. Колкото повече власт имат членовете на тази група, толкова по-малко власт ще имат хората като мен. Ресурсите, които получават членовете на тази група, ще отнемат ресурси от хората като мен.
За скалите „Компетентност“ и „Топлота“ многоточието се замества с думите в скобите за всеки въпрос.	

Изследваните лица бяха помолени да прочетат петнадесетте въпроса и да отговорят за всяка една от посочените във въпросника четиринадесет социални и етнически групи, използвайки петстепенна скала (1 = изобщо не съм съгласен/не е вярно; 5 = напълно съм съгласен/напълно вярно е). Беше спазена процедурата на С. Фиск и сътрудници инструкцията да се формулира по следния начин: „Не се интересуваме от личните Ви убеждения, а от това, как според вас тези групи са разглеждани от другите“, тъй като според авторите тя би трябвало да редуцира съображенията за социална (не)желателност и да способства за идентифициране на културните стереотипи. Етническите и социалните групи, за които се изследват нагласите на младите хора, са следните: българи, български турци, евреи, роми, арменци и араби, живеещи в България, богати, бедни, хората „средна ръка“, възрастни, инвалиди, физически работници, интелектуалци и феминисти.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЯ

Структурна организация на стереотипите за етническите и социалните групи в България

Според модела, предложен от Сюзън Т. Фиск и сътрудници⁴⁸, стереотипите се идентифицират по две дименсии (топлота и компетентност). Субек-

⁴⁸ Fiske, S. T., Cuddy, A. J. C., Glick, P., Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 82 (6), 878–902.

тивно положителните стереотипи по едното измерение не противоречат на предразсъдъците, но често са функционално консистентни с неласкателни стереотипи по другото измерение. Въз основа на проведените изследвания С. Фиск и колегите ѝ твърдят също така, че статусът предвижда компетентност, а конкуренцията прогнозира слаба топлота.

За да се установи съдържанието на стереотипите на младите хора в България за етническите и социалните групи, бе проведен класически факторен анализ по метода на главните компоненти и Варимакс-ротация (за всяка от групите) по всички 15 качества. За отделните групи са изведени консистентни фактори, които формират скалите: „компетентност“, „топлота“, „статус“ и „конкурентоспособност“. Резултатите от факторния анализ са представени в табл. 2.

Таблица 2. Разпределение на стереотипите за етническите и социалните групи по фактори (според факторните тегла на твърденията)

	фактор 1 (топлота)	фактор 2 (конкурентност)	фактор 3 (статус)	фактор 4 (компетентност)
искрен	0,69			
толерантен	0,69			
добронамерен	0,66			
интелигентен	0,62			
компетентен	0,61			
топъл	0,45			
ресурси		0,87		
власт		0,86		
възможности		0,85		
престиж			0,81	
успешен			0,74	
образован	0,33		0,70	
уверен				0,81
конкуриращ се				0,70
независим	0,29			0,56
Обяснена вариация – %	28,53	15,62	8,03	6,89
Коефициент алфа на Кронбах	0,76	0,84	0,71	0,59

Първият фактор обединява 6 качества с високи факторни тегла – искрен, толерантен, добронамерен и топъл, както и интелигентен и компетентен. Ве-

роятно интелигентността и компетентността се възприемат от изследваните лица като качества, които се свързват с емоционалната интелигентност и емпатията. Високият процент на обяснена вариация (28,53) и коефициентът алфа на Кронбах ($\alpha = 0,76$) показват, че структурната организация на този фактор – както по хоризонтала, така и по вертикала – е относително ясно поляризирана и йерархично субординирана от контекста на българската социокултурна и социоисторическа действителност. Ясно очертаната и вътрешно съгласувана структурна организация на скалата улеснява адаптацията на младите хора към социокултурните реалности в България.

Вторият фактор обединява 3 качества с големи факторни тегла, които се отнасят до конкурентоспособността – власт, ресурси и възможности. Коефициентът на обяснена вариация на тази скала е 15,62, а вътрешната консистентност е много висока ($\alpha = 0,84$). Анализът на качествено съдържание на включените в този фактор твърдения ясно очертава качествата, които допринасят за постигането на успех в начинанията. Те утвърждават значението на индивидуализацията във всекидневните взаимодействия и стремежа към себerealизация.

Третата скала се отнася до статуса и обединява 3 качества с големи факторни тегла, като престиж, икономически успех и образование. Структурното съдържание на тези качества се отличава с висока вътрешна интеграция ($\alpha = 0,71$) и показва, че тяхното притежаване е фактор, който може да допринесе за получаване на по-висок статус в организацията или обществото и признание от страна на другите.

В четвъртия фактор се включват 3 качества с големи факторни тегла: уверен, независим и конкуриращ се. Съдържателният анализ сочи, че за разлика от американските изследвания в структурната организация на този стереотип не влизат качества като „компетентност“ и „интелигентност“. Вероятно младите хора в България възприемат компетентността по-скоро като самоуверено и себеутвърждаващо се, пробивно поведение, което води до успех в дейността.

Получените резултати от проведения класически факторен анализ показват, че втората и третата скала са най-смислово определени и с най-голяма съгласуваност. Освен това те изцяло съвпадат с резултатите, получени в американските изследвания, и това подсказва, че качествата, които изграждат стереотипите за статус и конкурентност, вероятно не са културно детерминирани в някаква съществена степен.

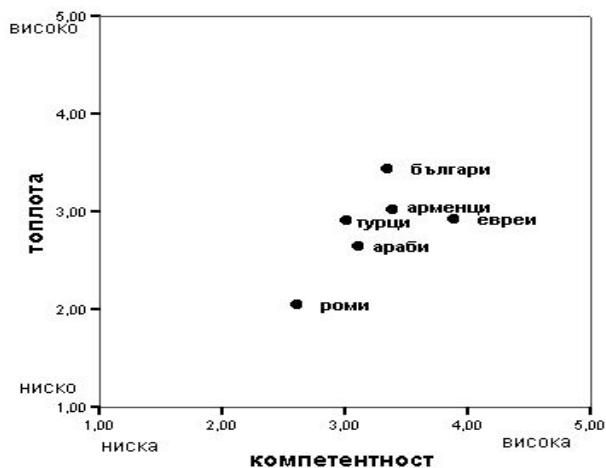
Различната работа върху междугруповите и междуличностните възприятия на някои изследователи предполага значимостта на две от скалите („топлота“ и „компетентност“) в социалната перцепция. Според Олпорт⁴⁹

⁴⁹ Allport, G. W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley, цит. по Fiske, S. T., Cuddy, A. J. C., Glick, P., & Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 82 (6), 878–902; Bettelheim, B., & Janowitz, M. (1950). *Dynamics of Prejudice*. New York: Harper, ibidem.

евреите се възприемат по-скоро като компетентни, но не и като топли, а негрите – като топли, но не и компетентни. Като цяло расовите предразсъдъци, половите групи, националните стереотипи и личностното възприятие се обобщават в две дименсии – функционалната идея, че хората искат да знаят намеренията на другите (топлота) и потенциалните възможности за тяхното постигане (компетентност). Стереотипите обаче често включват повече или по-малко желани черти, не просто неизменната антипатия, така често приемана за стереотип. В този смисъл С. Фиск и колегите ѝ предполагат, че съществуват смесени стереотипи за някои групи, включвайки слаби възприятия за компетентност и интензивни възприятия за топлота. Моделът на С. Фиск и сътрудници предлага матрица, която комбинира скалите „компетентност“ и „топлота“. Тъй като включват две отделни дименсии, смесените стереотипи са психологически консистентни – човек може да възприема дадена група като топла, но не компетентна или като компетентна, но не като топла. По отношение на другите две измерения – статус и конкурентност – се наблюдава подобно съотношение. Хората възприемат дадена социална и етническа група като конкурираща се, но нискостатусна, а от друга страна, като високостатусна, но не конкурираща се.

За проверка на получената факторна структура и определяне на най-доброто извеждане на броя от клъстери на стереотипите в рамките на българската социокултурна среда бе предприета втора стъпка на анализа. За целта данните бяха подложени и на допълнителен йерархичен клъстерен анализ по метода на Уърд, който минимизира вариациите в клъстера и позволява да се разкрият взаимодействията във възприятията на младите хора по отделните измерения за етническите социалните групи в България. За да вземем решение за броя на клъстерите, които най-добре отразяват данните, бяха използвани агломерационни статистики от йерархичния анализ. При интерпретацията на резултатите от йерархичния анализ бе използван двоен метод. Първо, идентифицирахме приемлив брой клъстери, използвайки типичните правила за вземане на решение. Второ, валидизирахме решението по няколко начина. Факторният анализ валидизира полезността на предложеното решение чрез изследване на връзките на изведените фактори или клъстери. От друга страна, клъстерното решение се валидизира чрез изследване на взаимовръзките с други фактори. Получените резултати от факторния и йерархичния клъстерен анализ показват подобни резултати, въз основа на които се оформя модел на стереотипите на младите хора у нас за етническите и социалните групи.

Получените резултати от изследването сред млади хора в България показват следното разпределение по дименсиите топлота и компетентност (вж. фиг. 1).

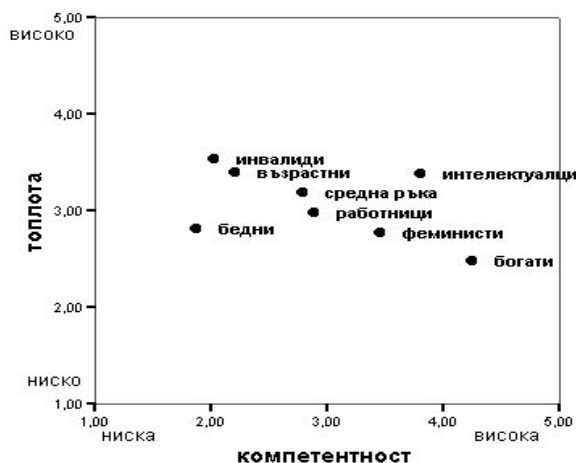

Фиг. 1. Четириклъстерно решение относно изследваните етнически групи

Както се вижда от фиг. 1, българите се възприемат в еднаква степен като компетентни и топли, българските турци и арабите, живеещи в България, получават средни стойности по компетентност, но по отношение на топлотата стойностите на турците са по-високи от тези на арабите. Арменците се възприемат като компетентни, но не толкова топли, колкото са българите. Евреите се възприемат за най-компетентни от изследваните етнически групи, но в същото време с не толкова високи стойности по топлота. Най-ниски стойности и по двете дименсии получават ромите. Този резултат е очакван от гледна точка на конкретните поведенчески прояви на голяма част от тази етническа общност. Ромите твърде често влизат в конфликтни взаимодействия с представителите на останалите етноси, което не се толерира и се възприема като неподходящо, водещо до нарушаване на нормалните човешки взаимоотношения. Получените резултати потвърждават стереотипите за евреите – компетентни, но не топли. Интересен е резултатът за българите – те са определени като най-топли. Логичен е полученият резултат за ромите – с ниски стойности и по двете дименсии.

На фиг. 2 са представени резултатите относно клъстерното решение по двете дименсии (топлата и компетентност) за изследваните социални групи.

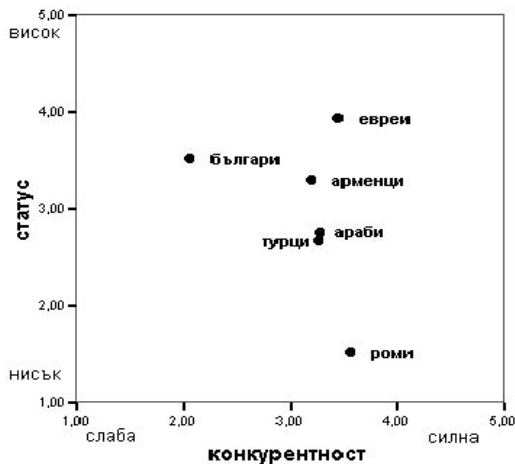
Потвърждават се очакванията за висока компетентност на богатите, интелектуалците и феминистите, а бедните, инвалидите и възрастните хора получават ниски стойности по това измерение. Физическите работници и хората „средна ръка“ получават средни стойности и по двете дименсии. По измерението „топлата“ се потвърждава стереотипът като най-добронамерени, искрени и толерантни да се възприемат инвалидите, възрастните, интелектуалците и хората „средна ръка“, докато богатите са описани като най-малко топли.

Фиг. 2. Клъстерно решение за изследваните социални групи

От така получените резултати се потвърждава и хипотезата, че групите, които се възприемат като високо компетентни, се категоризират като по-малко топли и обратното: тези, на които се приписва силна топлота, се оценяват като по-малко компетентни.

Резултатите от клъстерното решение по измеренията статус и конкурентност за изследваните етнически групи са представени на фиг. 3.

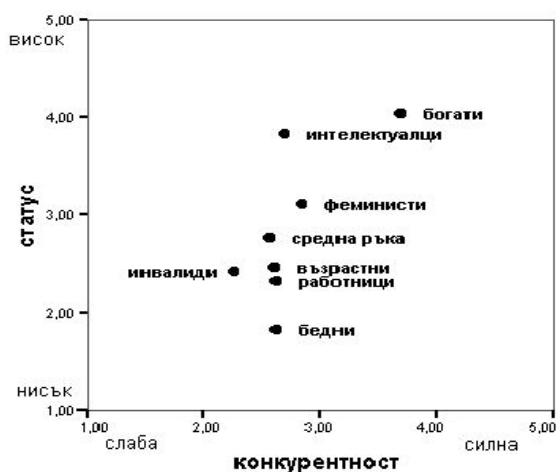

Фиг. 3. Клъстерно решение за изследваните етнически групи по димензиите статус и конкурентност

Както се вижда от фиг. 3, българите възприемат себе си като високостатусни, но не конкуриращи се, а останалите големи етнически групи, представени в България, като силно конкуриращи се, но вариращи по статус. Най-високи резултати

по отношение и на двете измерения получават евреите, следвани от арменците. Арабите и турците са поставени по средата (но с по-ниски стойности от тези на българите) по скалата „статус“, а ромите са с най-ниски стойности. На фона на актуалната социоекономическа ситуация в страната се регистрира изненадващо висок резултат по отношение на ромите, които се възприемат от изследваните лица като най-силно конкуриращи се от всички изследвани етнически групи. Вероятното обяснение на този резултат може да е свързано с изключително ниския социален и образователен статус на тази етническа общност, която търси и използва най-различни (дори и незаконни) начини и средства за преживяване, черпи от социалните блага на държавата в най-голяма степен, като има сравнително малък дял за тяхното производство. Може би това допринася в известна степен за високите резултати, които получават циганите по дименсията конкурентност. Очаквано, етническата група на евреите, следвана от араби, турци и арменци, също получава много високи стойности по тази скала. Българите възприемат себе си като много слабо конкуриращи се, което е очакван резултат, тъй като това е основната етническа група в страната, която вероятно не възприема себе си като застрашена от конкуренцията на другите етноси. Евреите, арменците и арабите са сравнително малобройни (69 204 души в категория „други“ според от данните от преброяването на населението в България от 2001 г. на НСИ⁵⁰), а циганите са многобройни (370 908 души според официалните данни от същото изследване, за които експертите смятат, че са занижени⁵¹), но в голямата си част са необразовани.

По отношение на социалните групи в България се установяват следните резултати по измеренията статус и конкурентност (вж. фиг. 4).

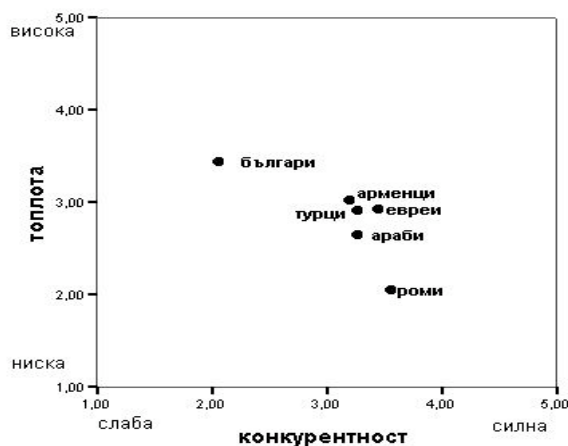
Фиг. 4. Клъстерно решение за изследваните социални групи по дименсията статус и конкурентност

⁵⁰ http://www.nsi.bg/Census_e/Census_e.htm

⁵¹ Пак там.

Получените резултати са очаквани: богатите се възприемат като силно конкурентни и високостатусни, следвани по статус от интелектуалците, феминистите, хората „средна ръка“, възрастните, инвалидите и физическите работници. Най-нисък статус имат бедните. За измерението конкурентност се регистрират аналогични резултати с изключение на групата на инвалидите, която е с най-ниски стойности.

Сюзън Фиск и др.⁵² установяват, че „външногруповото“ се възприема като компетентно до степеня, до която се възприема като властимащо и високостатусно, или като некомпетентно, доколкото се оценява като безвластно и нискостатусно, както и относително топло, доколкото не се конкурира с основната, собствената група. Същият модел резултати се наблюдава и в България (вж. фиг. 5 и 6). Групите, които се оценяват като силно конкурентни, същевременно са по-малко топли.

Фиг. 5. Четирикълъстерно решение за изследваните етнически групи по дименсите топлота и конкурентност

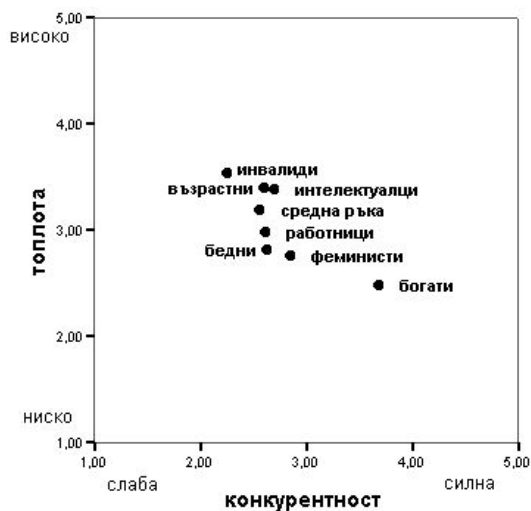
Най-високи стойности по конкурентност, но в същото време най-ниски оценки по топлота, се приписват на ромите. Този резултат бе коментиран като изненадващ, но има своето вероятно обяснение от гледна точка на конкретната социоекономическа ситуация в България. В обявеното от Европейския съюз десетилетие на „Ромското интегриране“ се поставя акцент върху действията и мерките за по-успешно и интензивно интегриране на ромите в обществата. В актуалната ситуация в нашата страна обаче тази интеграция много често се разбира като предоставяне на блага, за които самите цигани имат малък принос, но въпреки това успяват в голяма степен да се възпол-

⁵² Fiske, S. T., Cuddy, A. J. C., Glick, P., & Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 82 (6), 878–902.

зват от тях. Очаквано високи стойности по конкурентност получават евреите, следвани от арабите, турците и арменците.

Българите получават най-високи оценки по дименсията „топлота“, но в същото време имат най-ниски стойности по „конкурентност“, което бе интерпретирано от гледна точка на факта, че най-голямата етническа общност не се притеснява особено от конкуренцията на малцинствата.

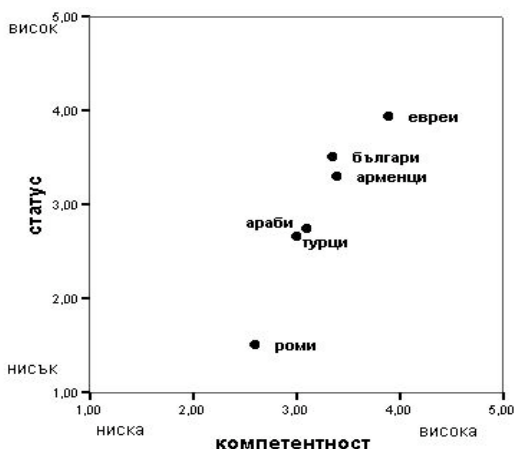
Резултатите по отношение на социалните групи в известна степен са по-различни (вж. фиг. 6).

Фиг. 6. Клъстерно решение по измеренията топлота и конкурентност за социалните групи

Богатите са оценени най-високо по дименсията „конкурентност“, но по „топлота“ им се приписват най-ниски стойности. Инвалидите получават най-високи оценки по „топлота“, но най-ниски по „статус“, следвани от възрастните. Средни оценки и по двете измерения се установяват за хората „средна ръка“, феминистите, физическите работници и бедните. Тези резултати потвърждават стереотипа за по-голямата конкурентоспособност на хората с много добро материално положение, но и по-ниската им толерантност и добродушност. От друга страна, тези със специфични потребности се категоризират като най-топли, искрени и толерантни, но и най-слабо конкурентни.

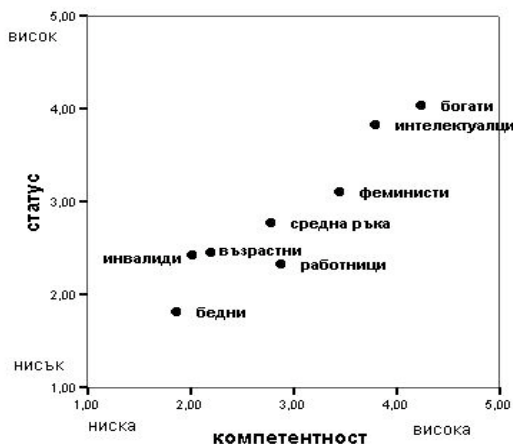
Четириклъстерното решение по измеренията „статус“ и „компетентност“ показва следните резултати (вж. фиг. 7 и 8). Като най-компетентни и високостатусни са категоризирани евреите, а на противоположния полюс – най-малко компетентни и най-нискостатусни – циганите. Високи стойности и по двете измерения се регистрират за българите и арменците, а за араби и турци – средни. Данните са представени на фиг. 7.

Фиг. 7. Клъстерно решение за изследваните етнически групи по дименсиите статус и компетентност

Потвърждава се стереотипът, че арменците и евреите се занимават с високостатусни професионални занятия. Същото се отнася и за българите, но това е свързано с етническия произход на респондентите, които очевидно възприемат собствената си група като по-компетентна и по-високостатусна от арабите, турците и циганите, живеещи в България.

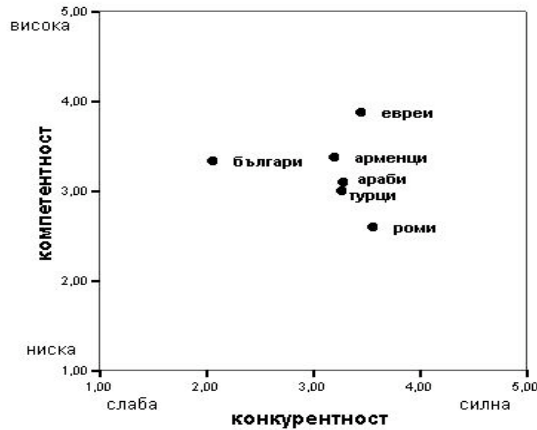
Като най-компетентни и високостатусни се възприемат богатите, интелектуалците и феминистите, а най-ниски резултати и по двете измерения получават бедните и инвалидите. Потвърждава се изкривената социална стратификация в България, при която компетентността на „средната класа“ и физическите работници се оценява като идентична и незначително по-ниска от тази на интелектуалците. Данните са представени на фиг. 8.

Фиг. 8. Клъстерно решение за изследваните социални групи по дименсиите статус и компетентност

От получените резултати при взаимодействието между дименсиите „статус“ и „компетентност“ може да се направи заключението, че високата компетентност води до постигане на по-висок статус в обществото, докато некомпетентността се свързва с нисък социален и обществен статус.

Клъстерното решение по измеренията компетентност и конкурентност за етническите групи е показано на фиг. 9.

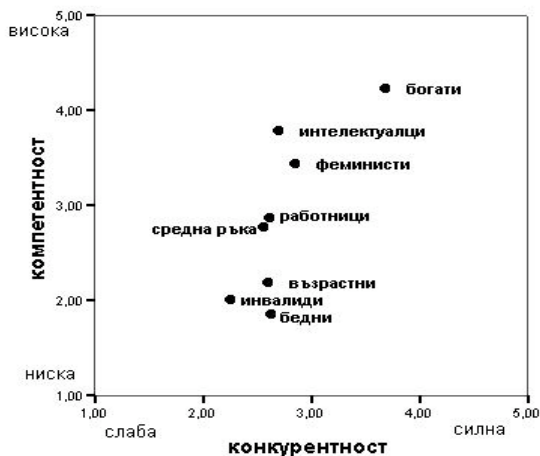
Фиг. 9. Клъстерно решение за изследваните етнически групи по дименсиите компетентност и конкурентност

Както се вижда от фиг. 9, евреите се възприемат като най-компетентни и силно конкурентни, следвани от арменци и българи. Циганите се възприемат като най-конкурентни, но и най-некомпетентни. Средни оценки и по двете измерения получават арабите и турците. Най-ниски са стойностите на българите по дименсията „конкурентност“. Тези резултати вече бяха интерпретирани от гледна точка на конкретния социокултурен и социоикономически контекст в нашето общество.

Резултатите от клъстерното решение за стереотипите на младите хора в България относно социалните групи по дименсиите компетентност и конкурентност са показани на фиг. 10.

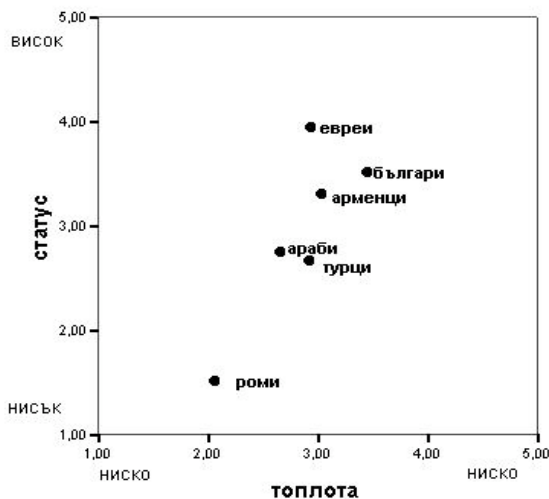
Богатите са категоризирани като най-компетентни и най-конкурентни, следвани от интелектуалците и феминистите. Средни оценки се регистрират за физическите работници и хората „средна ръка“, следвани от възрастните и бедните. Като най-малко компетентни и най-слабо конкурентни се възприемат инвалидите. Вероятно обяснение на този резултат може да се намери в не особено големите възможности, създадени за придобиването на знания и практически умения на тази група хора, въпреки заявените мерки от страна на управляващите. От своя страна, това допринася за слабата им конкурентност. В този аспект може да се направи заключението, че високата компетентност при социалните

групи води до повече възможности за изява на конкурентоспособността на хората, докато ниската компетентност се свързва със слаба конкурентност.

Фиг. 10. Клъстерно решение за изследваните социални групи по дименсиите компетентност и конкурентност

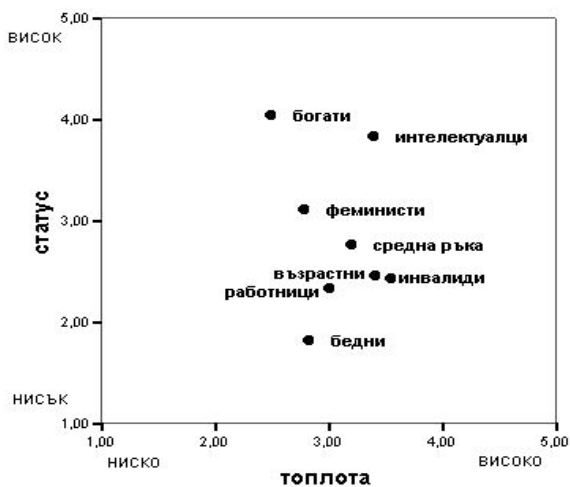
По отношение на резултатите от взаимодействието на измеренията „статус“ и „топлота“ се установяват следните тенденции в стереотипите. Данните за етническите групи са представени на фиг. 11.

Фиг. 11. Клъстерно решение за изследваните етнически групи по дименсиите статус и топлота

Изследваните млади хора в България определят евреите като най-високостатусни, тъй като смятат, че те са добре образовани, заемат престижни работни позиции и са икономически успели. В същото време обаче на тях им се приписват средни оценки по дименсията „топлота“. Българите са категоризирани като най-толерантни, добронамерени и искрени, но по-нискокатегоризирани от евреите. Средни стойности и по двете измерения получават арменците и турците, следвани от арабите. Най-ниски оценки и по топлота и по статус се регистрират за циганите, което е очакван резултат с оглед на образователното равнище на представителите на този етнос в страната, както и на поведенческите им прояви в обществения живот, които често излизат извън рамките както на социалните норми, така и на закона.

Резултатите за социалните групи по измеренията „статус“ и „топлота“ са показани на фиг. 12. Очаквано, най-високи оценки по дименсията статус получават богатите, но те са с най-ниски стойности по топлота. На следващо място по образованост, престиж и икономически успех са категоризирани интелектуалците, които имат малко над средните оценки и по топлота. Средни стойности и по двете измерения се приписват на феминистите, хората „средна ръка“, възрастните и физическите работници. Групата на инвалидите получава най-високи оценки по измерението топлота, което вече беше споменато и интерпретирано. Бедните имат най-ниски стойности и по двете измерения. Потвърждава се стереотипът, че високостатусните групи се възприемат като по-малко топли.

Фиг. 12. Клъстерно решение за изследваните социални групи по дименсията статус и топлота

Структурната интерпретация на получените резултати от емпиричното изследване диференцира ядрото на качествата, които са устойчив организатор

на стереотипите за етническите и социалните групи както за отделната личност, така и за обществото като цяло. Отграничаването на добре структурираните елементи от периферните в стереотипите на младите хора в българската социокултурна действителност показва динамиката на процесите на промяна, протичащи в нагласите и убежденията в обществото.

Съдържанието и структурната организация на стереотипите диференцират, поляризират и интегрират качествата, които се приписват на различните етнически и социални групи в България. Налице е структурна поляризация, тъй като се диференцират качества с противоположно значение. Поляризацията предполага засилване на значението на дадени стереотипи за сметка на други. Структурната интеграция показва висока йерархична субординация на стереотипите както по хоризонтала, така и по вертикала.

От така получените резултати може да се направи заключението, че бедните, възрастните хора и инвалидите се възприемат като некомпетентни, слабо конкурентни и нискостатусни, но топли, т.е. социално компетентни, интелигентни и добронамерени. Това контрастира със стереотипите за богатите и интелектуалците, които се възприемат като високо компетентни, силно конкурентни и високостатусни, но със сравнително ниски стойности по топлота.

За етническите групи може да се каже, че евреите се категоризират като компетентни, силно конкурентни и високостатусни, но не толкова топли. Българите се възприемат като компетентни, топли и високостатусни, но най-малко конкурентни. Турците, арменците и арабите получават средни оценки по изследваните измерения. Най-ниски стойности по компетентност, статус и топлота се приписват на циганите, които изненадващо се определят като най-конкурентните в България от изследваните млади хора.

Йерархичната съгласуваност на стереотипите улеснява адаптацията на етническите и социалните групи към културната реалност и културно-категоризираните социални роли и поведения. Културнотипизираното поведение съответства на специфично дефинираните от културата полярности в българската действителност.

Вариации в стереотипите за етническите и социалните групи

В литературата са изведени две концептуално подобни личностни измерения, съответно за мъжете и жените: хипермъжественост и хиперженственост. Тези термини се отнасят до убеждения, възприятия и характерни поведения, основани на твърде традиционни и подчертани идеи за подходящото поведение за мъжете и жените⁵³. Хипермъжествените лица имат грубо и безчувствено отношение към жените и секса, възприемат насилието като мъжествено и изпитват удоволствие от поемането на рискове. Съответната личностна харак-

⁵³ Mosher, D. L., Sirkin, M. (1984). Measuring a macho personality constellation. – *Journal of Research in Personality*, 18, 150–163.

теристика при жените е наречена хиперженственост и е описана от С. Мърнан и Д. Бърн⁵⁴. Тези жени вярват, че имат успех до степенята, до която могат да поддържат взаимоотношения с мъж, използват сексуалността като основен свой актив и приемат мъжката агресивност⁵⁵.

За изследване на динамиката на възприятията на изследваните млади хора за етническите и социалните групи е приложен дисперсионен анализ, чиито резултати са показани в табл. 3.

Таблица 3. Различия в стереотипите за етническите и социалните групи в зависимост от половоролевите стереотипи

Източници на вариация Стереотипи	Мъжественост		Женственост	
	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>p</i>
Компетентност <i>Българи</i>	7,104	0,001	1,143	0,320
<i>Средна ръка</i>	3,494	0,031	0,551	0,699
<i>Възрастни</i>	1,942	0,145	6,330	0,002
<i>Инвалиди</i>	0,337	0,714	3,290	0,039
<i>Бедни</i>	1,341	0,614	3,352	0,036
Статус <i>Българи</i>	5,440	0,005	1,256	0,303
<i>Възрастни</i>	1,575	0,782	4,161	0,016
<i>Бедни</i>	1,122	0,519	3,175	0,043
Конкурентност <i>Богати</i>	4,218	0,016	2,125	0,083
<i>Феминисти</i>	4,390	0,013	1,034	0,303
<i>Интелектуалци</i>	3,629	0,028	2,319	0,100

При направения еднофакторен дисперсионен анализ за дименсията компетентност се установява, че мъжествеността влияе статистически значимо върху оценките на българи ($F=7,104$; $p=0,001$) и хората „средна ръка“ ($F=3,494$; $p=0,031$). Регистрира се следната тенденция: хипермъжествените, т.е. мъжете, възприели в най-голяма степен традиционния стереотип за мъжественост, оценяват най-високо компетентността на тези групи, докато хипомъжествените, т.е. тези, които не се придържат към традиционното разбиране за мъжката роля, не обръщат такова внимание на компетентността.

⁵⁴ Murnen, S. K., Byrne, D. (1988). Development of a scale to measure hyperfemininity. Unpublished manuscript, State University of New York at Albany, цит. по R. A. Baron & D. Byrne (1991). Social Psychology: Understanding Human Interaction. Boston: Allyn and Bacon.

⁵⁵ Вж. Андреева, Л., Карабелъова, С. (2006) Сексуален тормоз и половоролеви стереотипи. Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, Книга Психология, Том 99.

Възприятията за женствеността оказват значимо влияние върху оценките на компетентността на възрастните ($F=6,330$; $p=0,002$), бедните ($F=3,352$; $p=0,036$) и инвалидите ($F=3,290$; $p=0,039$). Потвърждава се установеното през 2004 г. връщане към традиционните половеоролеви определения, според които мъжете се възприемат като компетентни, а жените – като топли, загрижени за взаимоотношенията и по-емпатични⁵⁶. Както се вижда от резултатите, представени в таблица 4, хиперженствените респонденти оценяват в най-висока степен компетентността на тези по принцип онеправдани социални групи в България. Това е очакван резултат, имайки предвид вековната функция, приписвана на жените: грижа за междуличностните отношения, отглеждане и възпитание на децата, грижа за по-възрастното поколение и поддържане на хармонията в групата. Този резултат се съгласува с резултатите, получени от националните представителни изследвания на ценностните ориентации, проведени през 2000 и 2005 г. по модела на Х. Хофстеде, които ясно очертават българската култура като предимно женствена с доминиране на загрижеността към по-слабите и избягване на конфронтациите във всекидневните взаимодействия⁵⁷.

Таблица 4. Средни аритметични стойности на мъжественост и женственост за стереотипите за етническите и социалните групи в България

	Мъжественост			Женственост		
	Хипо	Средни	Хипер	Хипо	Средни	Хипер
Компетентност Българи	3,44	3,41	3,7	3,37	3,52	3,60
Средна ръка	2,71	2,92	2,96	2,75	2,95	2,93
Възрастни	2,77	2,52	2,64	2,36	2,65	2,93
Бедни	2,05	2,05	2,20	1,89	2,19	2,24
Инвалиди	2,54	2,51	2,60	2,36	2,56	2,75
Статус Българи	3,82	3,49	3,51	3,61	3,51	3,56
Възрастни	2,30	2,36	2,52	2,16	2,49	2,55
Бедни	1,78	1,83	1,77	1,58	1,84	1,86
Конкурентност Богати	3,89	3,59	3,86	3,99	3,69	4,16
Феминисти	3,29	2,81	2,86	2,70	2,90	2,93
Интелектуалци	2,71	2,61	3,03	2,59	2,69	2,80

⁵⁶ Вж. Андреева, Л., Карабелъова, С. (2005). Половоролеви стереотипи: сравнителен анализ. Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, Книга Психология, Том 98.

⁵⁷ Силгиджиян, Х., Карабелъова, С., Герганов, Е. (2007). Културна идентичност и ценностни избори в контекста на всекидневното поведение. – В: Годишник на СУ, Книга Психология, т. 94–95, С., УИ „Св. Климент Охридски“, 5–50.

Мъжествеността влияе значимо върху оценките за статуса при българите ($F=5,440$; $p=0,005$), женствеността – при възрастните ($F=4,161$; $p=0,016$) и бедните ($F=3,175$; $p=0,043$). Хипомъжествените, т.е. мъжете, които не се придържат към традиционното полово-ролево определение, оценяват високо статуса на основната етническа група в страната, докато хиперженствените отново с най-благоприятни оценки по това измерение са възрастните и бедните (вж. таблица 4).

Традиционният полово-ролеви стереотип за мъжете е свързан значимо с възприятията за конкурентността на следните социални групи: богати ($F=4,218$; $p=0,016$), интелектуалци ($F=3,69$; $p=0,028$) и феминисти ($F=4,390$; $p=0,013$). Хипермъжествените респонденти оценяват най-високо конкурентността на интелектуалците и феминистите, докато мъжете със средни резултати по половоролеви стереотипи оценяват богатите като най-конкурентни (вж. таблица – средни). Този резултат е неочакван, но вероятно може да бъде свързан с доминиращите женствени ценности в българската социокултурна среда по модела на Х. Хофстеде⁵⁸. Възможно е това да е остатък от наблюдаваното в началото на прехода преобръщане на половите роли, при което жените се възприемаха като проявяващи по-мъжки черти от мъжете⁵⁹.

Женствеността не оказва влияние върху възприятията за конкурентността на етническите и социалните групи.

Потвърждава се тезата, издигната още от Г. Олпорт, че топлотата е централна личностна характеристика⁶⁰. Настоящото изследване посочва, че тази дименсия остава относително устойчива и не се влияе от измерваните полово-ролеви стереотипи.

Като цяло резултатите показват, че компетентността е най-летливата характеристика от всички измервани. Нейните оценки варират в зависимост от редица фактори, което подсказва, че компетентността няма общоприета дефиниция и не съществуват строги критерии за нейното измерване. Всяка група влага собствено съдържание в този конструкт, което означава, че той е силно културно обусловен.

По отношение на стереотипите за етнически групи се установява, че значими различия се проявяват единствено при българите. Това е обяснимо, тъй като респондентите са българи в ранна зряла възраст, които вероятно нямат достатъчно широки контакти и познания за другите етнически групи в страната. „Външногруповото“ по принцип се познава в по-ниска степен и вследствие

⁵⁸ Пак там.

⁵⁹ Андреева, Л. и Янчева, Т. (2001). Половоролеви стереотипи и ирационални убеждения в младежка и зряла възраст. Годишник на СУ „Св. К. Охридски“, Книга Психология, Т. 90, 131–156; Андреева, Л., Карабельова, С. (2005). Половоролеви стереотипи: сравнителен анализ. Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, Книга Психология, Том 98.

⁶⁰ Alport, G. W., Odert, H. S. (1936) Trait names: A psycho-lexical study. – Psychological monographs, 47, цит. по Сиймън, Дж. Д., Кенрик, Д. Т. (2002) Психология. София: НБУ.

на това се възприема като по-хомогенно от „вътрешногруповото“. В подкрепа на тази теза е и резултатът, че същите тези респонденти имат доста по-диференцирани становища за социалните групи: от изследваните осем (богати, възрастни, хора „средна ръка“, физически работници, интелектуалци, феминисти, инвалиди и бедни) вариации се регистрират в седем.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От функционална, прагматична перспектива дименсиите на стереотипите са резултат от междуличностни и междугрупови взаимодействия. Когато се срещат, хората искат да знаят какви са целите на другите и как те ги преследват. Хората искат да знаят намеренията на другите (позитивни или негативни) и потенциалните възможности за тяхното постигане. Тези характеристики кореспондират с възприемането съответно на топлотата и компетентността⁶¹.

Получените резултати от изследването в българската социокултурна среда подкрепят смесения модел за стереотипите, в който някои групи се възприемат като компетентни, но не топли или като некомпетентни, но топли. Те също така откриват социално структурираните корелати на възприемането на компетентността и топлотата, на статуса и конкурентността. Групите, които са твърдо в средата на двете дименсии: компетентност/топлота (турци, араби, арменци, хората „средна ръка“ и физическите работници), могат наистина да разкрият трудно определими предположения. Данните от изследването за групите в средата на двете дименсии не разграничават неясните стереотипи и средните на противоположните групи. От друга страна, те показват възможността монолитните и противоречащи си индивидуални различия да са резултат от липсата на консенсус. В този смисъл отговорът не е съвсем ясен.

Като цяло може да се направи заключението, че дименсиите „компетентност“, „конкурентност“ и „статус“ последователно диференцират социалните групи, докато измерението „топлота“ – етническите групи. Вероятно това не е изненадващо, тъй като отчетливо се проявява в публичното пространство.

Съдържателният модел на стереотипите постулира качествени различия в стереотипите и предразсъдъците към различните групи и едновременно с това създава концептуална рамка, която обяснява защо и кога тези различия се появяват. Например моделът приема, че антисемитизмът и расизмът⁶² следват

⁶¹ Murnen, S. K., Byrne, D. (1988). Development of a scale to measure hyperfemininity. Unpublished manuscript, State University of New York at Albano, цит. по R. A. Baron & D. Byrne (1991). *Social Psychology: Understanding Human Interaction*. Boston: Allyn and Bacon.

⁶² Allport, G. W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley, цит. по Fiske, S. T., Cuddy, A. J. C., Glick, P., & Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 82 (6), 878–902.

различна психологическа динамика, обясняваща различията в отношението към тези групи в исторически план. Ромите се възприемат като група с ниска компетентност и това е областта, която те трябва да култивират и да развиват. Този резултат не е само стереотип, а обективна реалност и съответства на откриваното в други култури по отношение на малцинствени етнически групи⁶³: тъмната кожа в холандската култура се свързва с ниско образование, обвързана е по-скоро с нисък социоикономически статус, отколкото с културна или нормативна девиантност, като авторите на цитираното изследване издигат тезата, че социоикономическият статус и цветът на кожата са стабилни и до голяма степен зависещи от класата характеристики.

В същото време обаче циганите са оценени като относително най-конкурентни, което се обяснява със спецификата на социоикономическите реалности в страната, даващи им възможности да се възползват в най-голяма степен от социалните блага. Евреите обаче се възприемат като високо компетентни. В други случаи моделът на получените резултати в настоящото изследване подчертава психологическите подобия в предразсъдъците – турците и арабите се възприемат в средна степен компетентни, топли, конкурентни и икономически успели, както и физическите работници и хората „средна ръка“.

Очевидно социалната девиантност е фактор при оценката на ромския етнос и е свързана с възприятията за силно културно различие и ниско образование, както и непрекъснато нарушаване на социалните и правните норми. Според теорията на Р. Деридер⁶⁴ нарушенията на нормите, които могат да се припишат на отрицателни личностни характеристики на нарушителя, а не на външни фактори, водят до отрицателни оценки. В български условия парадоксалното в оценката на циганския етнос е, че тази социална девиантност и ниско образование се свързват в съзнанието на респондентите с висока конкурентност.

Описаният модел на смесените стереотипи е продукт от исторически и социални обстоятелства, но на равнището на критични дименсии („компетентност“, „топлота“, „статус“ и „конкурентност“) те се основават на променливите, които отдавна интересуват изследователите на предразсъдъците. Познаването на съдържанието на стереотипите може да подпомогне успешното взаимодействие между различните етнически и социални групи.

⁶³ Kleinpenning, G. & Hagendoorn, L. (1991). Contextual aspects of ethnic stereotypes and interethnic evaluations. – *European Journal of Social Psychology*, Vol. 21, 331–348.

⁶⁴ DeRidder, R. (1983). Norm violation in a dyad: the effect of victims attribution of malevolent intent on reactive aggression. Unpublished manuscript, Tilburg University, The Netherlands, цит. по Kleinpenning, G. & Hagendoorn, L. (1991). Contextual aspects of ethnic stereotypes and interethnic evaluations. – *European Journal of Social Psychology*, Vol. 21, 331–348.

ЛИТЕРАТУРА

- Allport, G. (1958). *The Nature of Prejudice*. Cambridge, MA: Addison-Wesley. (Публикувана за първи път през 1954 г.)
- Ashmore, R. & DelBoca, F. (1976). Psychological approaches to understanding intergroup conflict. – In: Katz, P. A. (Ed.) *Towards the Elimination of Racism*. Pergamon Press, New York, 37–82.
- Ashmore, R. D., & Del Boca, F. K. (1981). Conceptual Approaches to Stereotypes and Stereotyping. – In: D. L. Hamilton (Ed.). *Cognitive Processes in Stereotyping and Intergroup Behavior*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1–35.
- Banaji, M. R., Hardin, C., & Rothman, A. J. (1993). Implicit stereotyping in person judgment. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 272–281.
- Bettelheim, B., & Janowitz, M. (1950). *Dynamics of Prejudice*. New York: Harper.
- Bogardus, E. S. (1926). Social Distance in the City. *Proceedings and Publications of the American Sociological Society*, 20, 40–46.
- Bordens, K. S., & Horowitz, I. A. (2008). *Social Psychology* (3rd ed.). FreeLoad Press.
- Boski, P. (1988). Effects of ingroup/outgroup membership and ethnic schemata. – *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 19, 287–328.
- Brigham, J. C. (1971). Ethnic stereotypes. – *Psychological Bulletin*, 76 (1), 15–33.
- Brigham, J. C. (1973). Ethnic stereotypes and attitudes: A different mode of analysis. – *Journal of Personality*, 41, 206–233.
- Broverman, I. K., Vogel, S., Broverman, D., Clarkson, F., & Rosenkrantz, P. (1972). Sex-role stereotypes: A current appraisal. – *Journal of Social Issues*, 28, 59–78.
- Brown, R. (1986). *Social Psychology* (2nd ed.). New York: The Free Press.
- Campbell, D. T. (1967). Stereotypes and the perception of group differences. – *American Psychologist*, 22, 817–829.
- Deaux, K. (1995). How Basic Can You Be? The Evolution of Research on Gender Stereotypes. – *Journal of Social Issues*, 51 (1), 11–21.
- DeRidder, R. (1983). *Norm violation in a dyad: the effect of victims attribution of malevolent intent on reactive aggression*. Unpublished manuscript, Tilburg University, The Netherlands.
- Devine, P. (1989). Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components. *J. Pers. Soc. Psychol.* 56, 5–18.
- Dollard, J. (1937). *Caste and Class in a Southern Town*. New Haven: Yale University Press.
- Dovidio, J. F., Kawakami, K., Johnson, C., Johnson, B., & Howard, A. (1997). On the nature of prejudice: Automatic and controlled processes. – *Journal of Experimental Social Psychology*, 33, 510–540.
- Dovidio, J., Evans, N., and Tyler, B. (1986). Racial stereotypes: The contents of their cognitive representations. – *J. Exp. Soc. Psychol.* 22, 22–37.
- Fiske, S. T., & Taylor, S. E. (1991). *Social Cognition* (2nd ed.), New York: McGraw-Hill.
- Fiske, S. T., Cuddy, A. J. C., Glick, P., & Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 82 (6), 878–902.
- Forgas, J. P., & O'Driscoll, M. (1984). Cross-cultural and demographic differences in the perception of nations. – *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 15 (2), 199–222.
- Gardner, R., Kirby, D. & Arboleda, A. (1973). Ethnic stereotypes: a cross-cultural replication of their unitary dimensionality. – *Journal of Social Psychology*, 91, 189–195.
- Gilbert, D., and Hixon, J. (1989). The trouble of thinking: Activation and application of stereotypic beliefs. *J. Pers. Soc. Psychol.* 60, 509–517.
- Guilford, J. P. (1931). Racial preferences of a thousand American university students. – *Journal of Social Psychology*, 2, 179–204.

- Hamilton, D. L. (Ed.). (1981). *Cognitive Processes in Stereotyping and Intergroup Behavior*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Hogg, M.A. & Turner, J.C. (1987). Intergroup behavior, self-stereotyping and the salience of social categories. – *British Journal of Social Psychology*, 26, 325–340.
- http://www.nsi.bg/Census_e/Census_e.htm
- Jost, J. T., Banaji, M. R., and Nosek, B. A. (2004). A decade of system justification theory: Accumulated evidence of conscious and unconscious bolstering of the status quo. – *Pol. Psychol.* 25, 881–919.
- Jost, J. T., Kivetz, Y. Rubini, M. Guermendi, G., & Mosso, C. (2005). System-Justifying Functions of Complementary Regional and Ethnic Stereotypes: Cross-National Evidence. – *Social Justice Research*, Vol. 18, No. 3, 305–333.
- Jussim, L., Nelson, T. E., Manis, M., & Soffin, S. (1995). Prejudice, stereotypes, and labeling effects: Sources of bias in person perception. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, 228–246.
- Katz, D., & Braly, K. (1933). Racial Prejudice and Racial Stereotypes. – *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 28, 280–290.
- Kay, A. C., and Jost, J. T. (2003). Complementary justice: Effects of „poor but happy“ and „poor but honest“ stereotype exemplars on system justification and implicit activation of the justice motive. – *J. Pers. Soc. Psychol.* 85, 823–837.
- Kleinpenning, G. & Hagendoorn, L. (1991). Contextual aspects of ethnic stereotypes and interethnic evaluations. – *European Journal of Social Psychology*, 21, 331–348.
- Klineberg, O. (1935). *Race Differences*. New York: Harper and Row.
- Levy, S. R., Stroessner, S. J., & Dweck, C. (1998). Stereotype formation and endorsement: The role of implicit theories. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 1421–1436.
- Madon, S., Guyll, M., Aboufadel, K., Montiel, E., Smith, A., Palumbo, P., & Jussim, L. (2001). Ethnic and national stereotypes: The Princeton trilogy revisited and revised. – *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27 (8), 996–1010.
- McCauley, C. & Stitt, C. (1978). An individual and quantitative measure of stereotypes. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 36, 929–940.
- McDavid, J. W., & Harari, H. (1974). *Psychology and Social Behavior*. New York: Harper & Row, Publishers.
- Macrae, C. N., Milne, A. B., & Bodenhausen, G. V. (1994). Stereotypes as energy-saving devices: A peek inside the cognitive toolbox. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, 37–47.
- Petrenko, V.F., Kravtsova, A.R., Mitina, O.V., & Osipova, V.S. (2003). Ethnic Stereotypes of Russian Citizens. – *Journal of Russian and East European Psychology*, 40 (6), 28–40.
- Pettigrew, T.F. (1975). Trends in research on racial discrimination. – In: T. F. Pettigrew (Ed.) *Racial Discrimination In the United States*. New York: Harper and Row.
- Rosenkrantz, P., et al. (1968). Sex-role stereotypes and self-concepts in college students. – *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 32, 287–295.
- Secord, P.F. & Backman, C.W. (1974). *Social Psychology* (2nd ed.). Tokyo: McGraw-Hill.
- Stangor, C., & Lange, J. (1994). Mental representation of social groups: Advances in understanding stereotypes and stereotyping. – In: M. Zanna (Ed.). *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 26, New York: Academic Press, 357–416.
- Swim, J. (1994). Perceived versus meta-analytic effect sizes: An assessment of the accuracy of gender stereotypes. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, 21–36.
- Tajfel, H. (1969). Cognitive aspects of prejudice. – *Journal of Social Issues* 25, 79–97.
- Thorndike, R. L. (1977). Content and evaluation in ethnic stereotypes. – *The Journal of Psychology*, 96, 131–140.

- Thurstone, L. L. (1928). Attitudes can be measured. – *American Journal of Sociology*, 33, 529–554.
- Triandis, H. C. (1994). *Culture and social behavior*. New York: McGraw-Hill.
- Walkey, H. F., & Chung, C. R. (1996). An examination of stereotypes of Chinese and Europeans held by some New Zealand secondary school pupils. – *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 27 (3), 283–292.
- Watson, J. (1967). *Behavior: An Introduction to Comparative Psychology*. New York: Holt.
- Wittenbrink, B., Judd, C., and Park, B. (1997). Evidence for racial prejudice at the implicit level and its relationship with questionnaire measures. – *J. Pers. Soc. Psychol.* 72, 262–274.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Психология

Том 101

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE

Livre Psychologie

Tome 101

ИЗМЕРЕНИЯ НА ЦЕННОСТИТЕ В ТРУДА

С. КАРАБЕЛЪОВА, Е. ПАПАЗОВА, Е. ПЕНЧЕВА, Р. МУДИ, ДЖ. БАТХЪРСТ

С. Карабелъова, Е. Папазова, Е. Пенчева, Р. Муди, Дж. Батхърст. ИЗМЕРЕНИЯ ЦЕННОСТЕЙ В ТРУДЕ

В этой статье представлены результаты крос-культурного, эмпирического исследования ценностей и/или целей в труде студентов в Болгарии, на Гавайских островах (США) и в Новой Зеландии. Используется адаптированная для болгарских условий версия вопросника Вундеринка и Гофстеде, который предназначен для измерения ценностей и/или поставленных целей в труде у студентов и вопросника Герта Гофстеде для измерения вариаций пяти базисных измерений национальной культуры (VSM'94). Применение теории Герта Гофстеде о пятиречных измерениях национальной и/или организационной культуры показывает, что болгарские студенты отличаются более высоким индексом Властового расстояния и Коллективизма. В отличие от них, студенты с Гавайских островов (США) имеют более высокого индекса Мужественности, а студенты Новой Зеландии отличаются более высоким индексом Избежания неопределенности и Ориентации на будущее. Результаты демонстрируют, что год после присоединения страны к Европейскому союзу, молодые болгары находятся в процессе усвоения либерального мышления и постмодерных ценностей.

S. Karabeliova, E. Papazova, E. Pencheva, R. Moody, Bathurst, J. DIMENSIONS OF THE WORK VALUES

The article represents some results from an empirical cross-cultural study of work values and/or goals with students from Bulgaria, Hawaii (USA) and New Zealand. An adapted version for Bulgarian conditions of Vunderink and Hofstede questionnaire for students work values and/or goals and Gert Hofstede's Value Survey Module questionnaire (VSM'94) are presented. According to Gert Hofstede theory for the five dimensions of national and/or organizational culture, the Bulgarian students differ with higher indexes of Power distance and Collectivism.

By contrast with them, the students from Hawaii show higher index of Masculinity and the students from New Zealand show higher indexes of Uncertainty avoidance and Long term orientation. The results show that liberal thinking and postmodern values are still in a process of mastering from the young Bulgarians after the official accession of the country in the EU.

УВОД

Културата е абстракция, която може да се долови и разбере само чрез начина, по който тя се материализира в културните практики на индивидите и групите, и по-конкретно във всекидневните интеракции и всекидневното поведение. В тази връзка Гърц я дефинира като наследена от предходни генерации, изразявана в символна форма, чрез която мъжете и жените комуникират, преподават и развиват своите знания и нагласи към живота (Geertz, 1973, 1984, цит. по Силгиджиян и др., 2001).

Индивидите, отглеждани и възпитавани в недрата на определена култура, споделят символите, стереотипите и митовете за себе си и за другия, социалните отношения и семейната двойка, организацията на времето и структурата на пространството и причинността (Goffman, 1975, цит. по Силгиджиян и др., 2001).

Изследването на генезиса на културната идентичност се дистанцира в известна степен от понятието култура като теоретична конструкция и разглежда по един прагматичен начин механизмите, чрез които културата оформя психичните процеси и социалното поведение. Ето защо в съвременната културна психология изследванията се придържат към семиотичната парадигма. Според нея културните правила и норми се разглеждат като съждения за ценности, които са социално ориентирани и описват отношенията между хората в ситуации на ценностен избор. С други думи, символната основа на всички културни системи неизменно води до промяна на поведенческите избори и действия при преминаването от една културна ситуация в друга (Силгиджиян и др., 2001).

Един от най-изтъкнатите учени и изследователи на нашето съвремие, който работи в областта на кроскултурните изследвания и измеренията на ценностите на национално и организационно равнище в организациите, е Херт Хофстеде. Хофстеде е сред 20-те най-цитирани европейци в Индекса на цитиране на социалните науки за 2000 г., и на 57-о място по цитиране в световен мащаб. Содергард открива 1036 цитирания на книгата на Хофстеде „Култури и организации. Софтуер на ума“ в списания за периода от 1980 до 1993 (Sodergaard, 1994).

В началото дименсиите на културата по Хофстеде са използвани за измерване на ценности в труда и са базирани на различията, приписвани на националните култури. Впоследствие дименсиите на Хофстеде са адаптирани и валидизирани сред различни контексти на изследване и в различни общества и са в известна степен общоприети (Hofstede, 1984, 1991, 2001, цит. по Hofstede, 1980).

В този смисъл социално-демографските различия, както и интра- и интеркултурните различия могат да бъдат приписвани на вътрешната неконсистент-

ност на измеренията (индексите) в даденото общество, а културните ценности се приемат за най-абстрактния тип социална когниция, която ни помага да разберем нашия вътрешен (енкултурален) и външен (акултурален) свят (Kahle, 1983).

ЦЕННОСТИ И/ИЛИ ЦЕЛИ В ТРУДА

1. *Определения за ценностите в труда*

Ценностите в труда се определят като качества, които (а) хората желаят от своята работа (Dawis & Lofquist, 1984); (б) са по фундаментални от интересите (Super, 1970); (в) се отнасят към връзката между потребности и удовлетвореност (Drummond & Stroddart, 1991); (г) са показателни за личните избори, базирани не на морални императиви (Pryor, 1979); и (д) са широки тенденции за предпочитане на определени нива на взаимоотношения над други (Hofstede, 1980; Папазова и Пенчева, 2007).

„Ценностите и/или целите в труда“ се измерват първо по 5-степенна скала, след което всеки един респондент трябва да отбележи първата, втората и третата най-значима ценност от целия списък със стимули за избор на „идеалната работа“. Резултатите показват, че подредбата на 22-те цели в труда, базирани на приписаните впоследствие рангове, е значимо по-различна от първоначалния вариант на въпросника ($r=58$; Hofstede, 1980, 24).

Изследваните извадки при съпоставяне на различни национални култури не трябва да бъдат представителни, те трябва да бъдат събирани по един и същ начин като данни, т.е. да са *функционално еднакви* (matched samples). Хофстеде използва извадки със студенти, мениджъри и учители или цивилни граждани, за да се докаже това предположение (Hofstede, 1980).

• Определение за ценностите в труда на Херт Хофстеде

Херт Хофстеде определя ценностите в труда като „обща тенденция да се предпочитат определени условия на работа пред други“ (Hofstede, 1984, цит. по Roe & Ester, 1999).

Той смята, че сърцевината на културата се формира от ценности (Hofstede, 1991, 8, цит. по Lenartowicz & Johnson, 2003). В същото време индивидуалните ценности се влияят силно от социалната или културална система, в която даден индивид се развива (Erez and Earley, 1993). В този смисъл социалните ценности са основна променлива в кроскултурните изследвания.

2. *Ценности и/или цели в труда по Херт Хофстеде*

Съдържанието на дименсиите по Хофстеде на ценностите и/или целите в труда могат да се отнасят по следния начин към социалното ни обкръжение:

– Те могат да бъдат повече или по-малко диференцирани според броя на

значенията, които се приписват на различните елементи или културни характеристики – (дименсията „Престижна работа“ („Сорману“) по Вундеринк и Хофстеде).

– Те могат да бъдат амбивалентни, когато диференцираните елементи, според различни критерии пол, социална група, личностни характеристики имат противоположно съдържание. Поляризацията предполага засилване на значението на дадени съдържания в ущърб на други – (дименсията „Пълноценна реализация“ („Use skills“) по Вундеринк и Хофстеде).

– Те могат да бъдат повече или по-малко интегрирани. Високата интеграция е налице, когато значението на диференцираните елементи е не само с противоположно съдържание (по хоризонтала), но е и йерархично организирано и смислово съгласувано (по вертикала) – (дименсията „Социални придобивки“ („Benefits“) по Вундеринк и Хофстеде (Vunderink & Hofstede, 1998; Силгиджиян и др., 2001).

В зависимост от структурната репрезентация на организационните култури репрезентациите на дадено лице могат да бъдат повече или по-малко диференцирани, поляризирани и интегрирани. При това те трябва да имат поне минимална вътрешна свързаност и съгласуваност, за да осигурят адаптацията на индивидите към културните реалности и социалните роли.

- **Ценности в труда и кариерно развитие в младежка възраст**

Ценностите в труда се развиват и променят в процеса на личностното израстване и промени през живота. *Това е особено вярно през годините след завършване на средното образование, когато много важни решения се взимат относно кариерата* (Osipow, 1983). Колежите и университетите предоставят комплексна социално-психологическа среда, в която студентите си взаимодействат с множество хора и трупат социален опит, което хипотетично води до големи промени в нагласите, убежденията и ценностите им (Weidman, 1989).

Значим брой изследвания установяват, че студентите от различни специалности притежават различни набори от ценности в труда (Goodwin, 1969; Underhill, 1967, цит. по Dawis & Lofquist, 1984).

Лонгитюдните данни сочат, че ценностната йерархия по отношение на ценностите в труда не е консистентна (Arsenian, 1943). Други изследвания показват стабилност в йерархията на ценностите в труда при завършващи и първокурсници (Jacob, 1976).

Ако трябва да обобщим, възможно е промените в ценностната ориентация на студентите да се припишат на промените в избора на професия, тъй като ценностите в труда влияят на начина, по който студентите се ориентират при избора си на професия и реализация в живота (Dawis & Lofquist, 1984).

- **Изследвания с въпросника на Хофстеде за измерване на ценностите в труда**

При оценяването на специфичните цели в труда първоначално Хофстеде и колективите, с които работи през 1998 и 2002, както и Мълер и колектив

през 2004, установяват, че възприемането на културната принадлежност на равнище национална култура, в контекста на предприемачеството варира в зависимост от три от културните дименсии, идентифицирани от Хофстеде (Mueller et al., 2004).

При направен метаанализ на данни от студенти, събирани между 1985 и 1994 г., се установява, че студентките показват по-силна лоялност, отколкото студентите. При съпоставка на студенти от САЩ и обща извадка от жени студенти, също се наблюдават различия по отношение на ценностите и/или целите в труда на студентите, които се приписват на променливата „пол“ (Mueller et al., 2004).

Мюргай провежда изследване с 665 студенти от 11 университета в юго-източната част на САЩ, 814 студенти от 23 университета в Индия, 73 от Сингапур, и 3 от Япония. Мотивацията на студентите от изследваната извадка за започване на работа като мениджъри се центрира около цели като „изпълнение на задълженията“, „постоянство“, „професионална ориентация“, „съревнование“. Значими различия по пол се наблюдават по отношение на следните цели, свързани с мотивацията за работа – „да стана жена мениджър“, „мотивация за успех и неуспех“, „страх от неуспех“ и „социално приемане“ (Murgai, S., 1999).

У нас представително за страната изследване, проведено от Силгиджиян и колектив през 2001 г., установява, че младите хора преобладаващо считат, че най-подходящо при делови преговори е емоционално неутралното поведение (72,5%). Само 24,8% от изследваните млади хора поддържат значението на ясното изразяване на емоциите. Тези резултати свидетелстват, че желаното индивидуално поведение в рамките на нашата култура е по посока на овладяване и контролиране на емоциите. Специално внимание заслужава модалността на реалното поведение. В българската организационна култура доминира предимно афективното поведение – 61,9% (Trompenaars, Hampden-Turner, 1999, цит. по Силгиджиян и др., 2001).

От друга страна, според литературните данни студентите в България се отличават с индивидуални мотиви и вътрешен локус на контрол, стремеж към социален и материален успех и личностно благополучие (Паспаланова, 1999; Пацева и Момов, 1998).

- Измерения на националните култури по Херт Хофстеде

След като анализира данни от 40 различни модерни нации, Хофстеде стига до извода, че тези характеристики могат да бъдат изследвани в скала, която да разграничава преобладаващата култура в различни държави по света. Концепцията на Хофстеде за тези различия се свежда до 5-те измерения (индекса) на националната и/или организационна култура.

– *Властово разстояние (power distance)* – изразява дистанцията между подчинени и ръководители, дава представа за взаимоотношенията на зависимост в обществото и определя степента, в която по-слабите членове в една

държава очакват и приемат социалното неравенство на различни нива на функциониране в семейството, в работата, институциите и организациите (Паспаланова, 1999; Давидков, 2002; Силгиджиян и др., 2007). *Ниското властово разстояние* се наблюдава в страните Австрия, Израел и *Нова Зеландия*, а високото в – Малазия, Гватемала, Панама и Филипините (Vadi & Meri, 2005).

– *Избягване на неопределеността (uncertainty avoidance)* – изразява липсата на толерантност към двусмислие и силата на потребността от ясни формални правила. Избягването на неопределеността може да се определи и като „степен-та, до която членовете на една култура се чувстват застрашени от несигурни или непознати ситуации“. Това усещане освен другите си форми се изразява в нервен стрес и в нуждата от предвидимост или потребност от писани и неписани правила (Паспаланова, 1999, Хофстеде, 2001; Давидков, 2002 Силгиджиян и др., 2007). Висока степен на избягване на неопределеността е открита в Гърция, Португалия, Гватемала, Уругвай и Белгия. Неопределеността е по-малко избягвана в Сингапур, Ямайка, Германия и Швеция (Vadi & Meri, 2005).

– *Мъжественост (masculinity) в противоположност на женственост (femininity)* – отразява степента, в която целите и ценностите, свързани с трудовата дейност (кариера, печалба, упоритост), се предпочитат пред целите и ценностите, свързани с междуличностните отношения (приятелска атмосфера, разбиране с шефа и грижа за другите). По презумпция мъжете би трябвало да са напористи, жилави, със състезателен дух, а жените да се интересуват повече от дома и децата и да предпочитат по-нежни роли. (Паспаланова, 1999; Хофстеде, 2001; Давидков, 2002; Силгиджиян и др., 2007). Мъжествени държави са Япония, Австрия, Венецуела и Италия. Женствени държави са скандинавските държави – Швеция, Дания, Норвегия и Холандия (Vadi & Meri, 2005; Arrindell, W.A. et al., 2004).

– *Индивидуализъм (individualism) срещу колективизъм (collectivism)* – изразява ангажираността на индивида със себе си или с групата и общността, към която принадлежи. В дъното на това различие между културите лежи един основен за човешкото общество въпрос: интересите на индивида срещу интересите на групата (Паспаланова, 1999; Хофстеде, 2001; Силгиджиян и др., 2007). Най-индивидуалистични държави са САЩ, следвана от английско говорещите страни – Австралия, Великобритания и Канада. Колективистични са Гватемала, Еквадор, Панама, Венецуела и Колумбия (Давидков, 2002).

Петата дименсия „*дългосрочна ориентация*“ (*long term orientation*) Хофстеде обособява значително по-късно. Той разграничава две степени на ориентация: към близко и към далечно бъдеще. В културен план ги свързва с източния и западния модел на мислене (Василева и др., 1998). На единия полюс ценностите са ориентирани в по-голяма степен към бъдещето – те са динамични и с дългосрочна ориентация. На другия полюс ценностите са ориентирани в по-голяма степен към миналото и настоящето. Те са статични и с краткосрочна ориентация (Силгиджиян и др., 2007).

Според експертната оценка на Херт Хофстеде *българската култура* е колективистична, женствена, с голямо властово разстояние и силно избягване на неопределеността (Хофстеде, Х., в. „Капитал“, Кариери, бр. 42, 6–8, 2001). „Мъжествените“ общества са напористи, състезателни, насочени към постижения и материален успех и с диференциация на социално-половите роли. От своя страна, при „женствените“ общества половите и социалните роли се застъпват. И мъжете и жените могат да бъдат амбициозни или скромни, съревнователни или грижовни. Почти всички богати, технологично напреднали държави имат високи стойности на индивидуализъм наред с компетентности за коопериране, партньорство и работа в екип, следване на семейни традиции и религиозни убеждения.

Според други автори обаче в редица комунистически и посткомунистически страни, между които и България, преобладават индивидуалистичните нагласи в резултат на дисбаланса между индивидуални интереси и общностните цели. Това в значителна степен затруднява екипната работа, сътрудничеството, реципрочното взаимодействие и лоялността към целите на колектива (Тромпенаарс и Хампдън – Търнър, 2004; цит. по Гарванова, 2008).

- Изследване на националните измерения на ценностите в труда по Хофстеде

В изследване с въпросника на Хофстеде за оценка на вариациите на петте базисни измерения на националната култура (Value Survey Module'94) с 120 изследвани лица се установява, че мениджърите в Китай ценят добрите взаимоотношения в работата по отношение на висшестоящите и персонала на тяхно ниво, както и високото заплащане (Pine & Pizam, 1998).

В друго изследване с мениджъри от средно ниво в 47 държави, като се взема предвид тяхното изпълнение на 8 специфични задачи в труда, се установява, че ценностите в труда не са в такава степен значима променлива при изследване на взаимоотношенията между мениджъри от различни нива. Авторите стигат до извода, че под внимание при подобни изследвания трябва да се взема културният контекст (Smith et al., 2002).

От своя страна Сингх репликира изследванията на Хофстеде с въпросника за измерване на ценностите в труда, като се установява, че индексите на националната култура варират значимо при различни извадки. Резултатите показват, че стойностите на мениджърите в Индия са по-ниски по всичките четири изследвани дименсии. Вариациите при индекса властово разстояние се приписват на предпочитания и възприеман стил на ръководство от висшестоящите в Индия. Отделните дименсии имат различни вариации в степента си на значимост (Singh, 1990).

Сравнението между културите на Малайзия и Китай с въпросника на Хофстеде установява, че не се наблюдават съществени различия между ценностите в труда. Потвърждават се данните, че властовото разстояние в Малайзия е все още с висок индекс, а мъжествеността е умерена. В същото време избягването

на неопределеността и индивидуализмът са нараснали по значимост през последните 10 години (Lim, 2001).

В друго изследване със същия въпросник се установява, че омъжените жени, които работят, отдават по-малко значение на ценностите в труда, отколкото мъжете (Mannheim, 1993).

В национално представително изследване на Силгиджиян и колектив, проведено през 2002, общият индекс на властовото разстояние е 60,05, което описва обичайните културни практики в България като ориентирани към поддържане на убеждението, че хората са равни. Следователно в българската култура поддържането на високо властово разстояние в организациите се стимулира от по-силната необходимост от зависимост на служителите. В България „подчинените постоянно предизвикват своите ръководители и понякога е трудно да се разбере, кой ръководи и кой изпълнява“.

Общият индекс на индивидуализма е 65,13, което определя българската култура като преобладаващо индивидуалистична. Индивидите избират личните си привързаности и „приятелите си поради сходни интереси или симпатия“, а не поради интересите и натиска на групата. В България индивидуалистичните ориентации имат надмощие и се противопоставят на стремежа за социална интеграция. Сферата, в която колективистичните подбуди имат най-голямо значение, е работната среда.

Общият индекс на избягване на несигурността е средно висок – 66,72, което нарежда българската култура сред страните с нисък толеранс към неопределеността и с по-високо равнище на стрес. Авторите обясняват тази находка с допускането, че високата тревожност и ниска толерантност към несигурност се социализират от ранна възраст.

Общият индекс за мъжественост е 46,9, което очертава половите ценности и очакваните модели на поведение в българската култура като умерено женствени. Общо взето, в България хората завиждат на успешните и изразяват симпатиите си към по-малко успешните. В българската култура мъжествените ценности, а именно възхищението от силната личност и успеха в живота се оценяват като обичайна културна практика само от 22,2% от изследваните лица (Силгиджиян и др., 2001).

Ценностите могат да се измерват както на организационно, така и на културално (национално) ниво. Културата предполага измерване на културално равнище. Фактори като образование, заемана позиция, пол и възраст също могат да бъдат променливи, които да детерминират ценностите.

- Изследвания с въпросника за измерване на националните и/или организационни култури по Хофстеде в младежка възраст

Изследване установява наличието на 7-и фактор във въпросника на Хофстеде за измерване на ценностите в труда. Извадката обхваща 273 мъже от Южна Африка (англосаксонци), като средната възраст на изследваните лица е 24,4.

Външната дименсия, която измерва ценностите в труда – „Статус на работата“ – не се откроява като значим фактор в изследването (Bluen & Barling, 1983).

В изследване на Марджана не се потвърждават установените социално-полови стереотипи по отношение на ценностите в труда в младежка възраст. Мъжете и жените показват еднакви предпочитания спрямо ценностите, свързани с възнагражденията и стила на управление (Marjaana, 2007).

Според проведеното през 2002 г. изследване на Силгиджиян и колектив, „Служителите в организацията трябва сами да намират работните си задачи и своето място в работата“, което се поддържа от 18,0% от изследваните лица.

Индивидуалистичните ориентации са по-силно изявени при младите хора до 30 години. След ранната младост индексът на индивидуализма се понижава, като регресът в индивидуалистичните стремежи е най-силен при възрастовите групи над 60 години.

И от мъжете, и от жените се очаква „да бъдат скромни и разбиращи и да мислят за качеството на живота“. На работното място мотивацията за успех и отговорността за реализация на целите има надмошцие над женствените ценности – приятна обстановка и сърдечност. Мъжествените модели – конкуренцията и състезателният дух в работата, се оценяват като позитивна културна практика от 41,2% от изследваните лица (Силгиджиян и др., 2007).

Върху решаването на конфликта между краткосрочна срещу дългосрочна ориентация статистическо значимо влияние оказва факторът образование. Хората с висше образование в сравнение с тези с по-нисък образователен ценз в по-висока степен са склонни да приемат промяната. Те са по-настойчиви в преследването на по-далечни цели.

Ето защо с нарастването на образователното равнище от начално към висше образование предпочитанието към скромното и неамбициозно женствено поведение рязко намалява и нараства ориентацията към мъжествените ценности.

Изследване на Батхърст и Муди, което разглежда културното многообразие в две култури – тази на Хаваите и на Нова Зеландия – показва, че „напречният срез“ на популацията на Хаваите, където всеки етнос запазва своите отличителни черти, я прави идеална за изучаване на индивидуалните различия чрез културните ценности.

Почти всички новозеландци, които участват в това изследване, са живели извън Нова Зеландия, понякога за значителен период от време. Това повдига въпросът дали наистина съществува отличителен набор от културни ценности, които да направят изследването по-полезно отколкото то може да бъде (Bathurst & Moody, 2002).

Важно значение за присъединяването и принадлежността към културните групи и формите на социалното поведение е усвояването на това, което Сапир нарича „интуитивно познание“ (Sapir, 1967 цит. по Силгиджиян и др., 2001). Това познание означава вземане предвид и изграждане на отношение повече или по-малко към миналото, настоящето и проектите, „съдбата на групата“,

изразяващи се в общоприетия символен код, който изгражда „връзка между нейните членове“.

Същественото в този процес е размяна на значими символи в човешките взаимодействия (интеракциите), обозначаващи една и съща реалност и предизвикващи емоции и ценностни приписвания, споделяни от членовете на цялата културна група.

ЕМПИРИЧНА ЧАСТ. ЦЕЛ, ЗАДАЧИ И МЕТОД НА ИЗСЛЕДВАНЕ

Цел: Целта на емпиричното изследване е да се идентифицират и съпоставят вариациите на ценностните предпочитания и доминиращите организационно и културно приети практики в труда при студенти от три националности: българи, американци (живеещи на Хаваите) и новозеландци.

Задачи:

1. Да се установи надеждността на скалата за измерване на ценностите в труда при студенти на Миеке Вундеринк и Херт Хофстеде.
2. Да се сравнят ценностните предпочитания в труда при студенти от България, САЩ (Хавай) и Нова Зеландия.
3. Да се проследи влиянието на независимите променливи „пол“, „възраст“ и „културна принадлежност“ върху ценностите в труда при студенти.
4. Да се идентифицира смисловото съдържание и структурната организация на ценностите и/или целите в труда при студенти.
5. Да се съпоставят и анализират измеренията (индексите) на ценностите и/или целите в труда при студенти от България, САЩ (Хавай) и Нова Зеландия.

Метод:

1. Въпросник на Миеке Вундеринк и Херт Хофстеде за измерване на 22 ценности и/или цели в труда при студенти, адаптиран за български условия от Папазова и Пенчева (Vunderink & Hofstede, 1998).
2. Въпросник на Херт Хофстеде за оценка на вариациите на 5-те базисни измерения на националната култура (Value Survey Module'94), стандартизиран за български условия от Силгиджиян и колектив (Hofstede, 1997; Силгиджиян и др., 2007).

Обект на изследване са студенти от три държави – България, САЩ (Хавай) и Нова Зеландия. Общият обем на изследваната извадка е 600 души. От тях 253 са студенти от България, 245 са студенти от Хавай (САЩ) и 102 са студенти от Нова Зеландия. Данните са събирани през периода януари 2006 г. – април 2007 г. и са част от международен проект, озаглавен „Културни ценности и психологичен тип“, под ръководството на Реймонд Муди от Университета в Хавай, САЩ. За целите на сравнителния анализ на измеренията (индексите) на националните и/или организационни култури са използвани и обработени

данни от национално представително изследване за страната с 1005 респонденти, проведено от Силгиджиян и колектив през 2001 г., със съдействието на социологическа агенция „ББСС Галъп Интернешънъл“ АД.

3. Емпирични данни от изследването на ценностите в труда при студенти

- Надеждност на скалата за измерване на ценностите в труда при студенти по Вундеринк и Хофстеде

Статистическият анализ на данните показва много добра вътрешна консистентност на 22 айтемната скала за измерване на ценностите в труда при студенти по Вундеринк и Хофстеде както за изследваната обща извадка, така и за отделните подизвадки, генерирани по признака „културна принадлежност“. Резултатите са представени в табл. 1.

Таблица 1. Надеждност на скалата за измерване на ценностите в труда при студенти

	Обща съвкупност на извадката	Студенти от България	Студенти от Хавай (САЩ)	Студенти от Нова Зеландия
№	600	253	245	102
Алфа на Кронбах	0,86	0,73	0,90	0,94

- Съпоставка на ценностните предпочитания и културно приети практики в труда при студенти от България, Хавай (САЩ) и Нова Зеландия

Резултатите от сравнението на средните стойности по отделните дименсии в генерираните подгрупи по признака „културна принадлежност“ са представени в табл. 2.

Таблица 2. Сравнение на ценностните предпочитания и културно приети практики в труда при студенти от България, САЩ (Хавай) и Нова Зеландия

№	Ценности и/или цели в труда по Вундеринк и Хофстеде	България (N=253)	Хавай (N=245)	Нова Зеландия (N=102)
		Средна аритметична стойност	Средна аритметична стойност	Средна аритметична стойност
1.	Лично време (Private time)	4,01	(1) 4,42	(1) 4,40
2.	Предизвикателство (Challenge)	4,09	3,91	4,17
3.	Липса на стрес (Stress-free)	3,26	3,42	3,30

4.	Условия на работа (Conditions)	4,07	3,92	3,62
5.	Отношения с висшестоящите (Superior)	4,25	(3) 4,21	4,11
6.	Сигурност (Security)	(3) 4,33	4,18	3,34
7.	Свобода (Freedom)	4,17	3,91	4,12
8.	Сътрудничество (Cooperation)	(2) 4,38	(2) 4,27	4,14
9.	Консултиране (Consulted)	3,45	3,60	3,59
10.	Личен принос (Contribute)	4,05	3,98	4,10
11.	Доходи (Earnings)	4,21	3,81	3,46
12.	Да служи на държавата (Serve country)	2,88	2,78	2,54
13.	Желан квартал (Living area)	3,62	4,11	3,70
14.	Издигане в йерархията (Advancement)	3,99	3,97	3,37
15.	Разнообразие в работата (Variety)	3,97	3,73	3,92
16.	Престижна работа (Company)	3,75	3,15	2,80
17.	Помагаща дейност (Helping)	3,86	4,10	3,97
18.	Яснота (Clarity)	4,09	3,86	3,36
19.	Обучение (Training)	3,95	4,04	(3) 4,18
20.	Социални придобивки (Benefits)	3,42	2,97	2,98
21.	Признание (Recognition)	4,25	3,00	3,92
22.	Пълноценна реализация (Use skills)	(1) 4,46	3,41	(2) 4,26
	(Overall mean)	3,93	3,76	3,70
	(Standard Deviation)	0,47	0,61	0,71

От табл. 2 се вижда, че студентите от България поставят на първо място като културно приета ценност и/или цел в труда „пълноценната реализация“, следвана от „сътрудничество“ и „сигурност“ (подредбата е отбелязана със съответната цифра в скоби пред всяка културно приета ценност и/или цел в труда в трите култури). Фаворизирането на „пълноценната реализация“ като ценност в труда е в унисон с установените в цитираното национално представително проучване доминиращи в нашата култура индивидуалистични нагласи

и аспирации за свобода и самоопределение на Аз-а като самостоятелна единица независимо от груповите отношения (Силгиджиян и др., 2007). Тази находка се вписва по естествен начин и в контекста на съвременния постмодерен свят, който се характеризира с експанзия на информационните и комуникационни технологии, процесите на глобализация и интеграция (а България е страна членка на ЕС от 2007 г.), нарастващо разделение на труда в международен, национален, регионален и фирмен мащаб, и по-голяма географска и социална мобилност, което логично води до поставянето на „пълноценната реализация“ в труда при българските студенти на първо място. В същото време втората цел в труда – „сътрудничество“ гравитира към колективистичния полюс, резултат, който потвърждава установената за българите тенденция към синхронизиране на противоположни ценности. Ранжирането на „сигурността“ на трета позиция стои съвсем естествено на фона на измерените висока тревожност и силно избягване на несигурността за нацията (Силгиджиян и др., 2007). В подкрепа на тези данни могат да се приведат и становищата на някои автори за характера на социално-икономическия преход в България от 1989 г. насам, при който пазарът на труда у нас в момента страда от липса на висококвалифицирани кадри, а фирмената политика в частния сектор едва сега се ориентира към задържане и развиване на потенциала на младите специалисти (Гарванова, 2008; Владимирова и др., 1998).

От своя страна студентите от САЩ (Хавай) ранжират ценностните си приоритети в труда по следния начин: „лично време“, „сътрудничество“ и „отношения с висшестоящите“. При студентите от Нова Зеландия подредбата е: „лично време“, „пълноценна реализация“ и „обучение“. Това, което прави впечатление при сравнението на средните стойности по отделните дименсии, е, че целта в труда „лично време“ се поставя на първо място при студентите в Хавай (САЩ) и Нова Зеландия. Находката е в унисон с модернизацията на институциите в западноевропейските държави и САЩ, където стремежът към изграждане на пазарна икономика и *плуралистична демокрация* е свързан с радикална трансформация във всички сфери на обществения живот, а социалната промяна се възприема като промяна „от вън на вътре“ и „от горе на долу“ (Минков, 2002; Генев, 2004).

Следователно българските и хавайските студенти си приличат по това, че на второ място поставят „сътрудничеството“, а съответно хавайските и новозеландските студенти си приличат по извеждането на „личното време“ на първо място. Афинитетът към сътрудничество може да се обвърже с колективистичния полюс на дименсията „индивидуализъм–колективизъм“, а афинитетът към лично време съответно към индивидуалистичния.

• Влияние на независимите променливи пол, възраст и културна принадлежност върху ценностите и/или целите в труда при студенти

За установяване на влиянието на независимите фактори „пол“, „възраст“ и „културна принадлежност“ върху ценностните практики в труда на студен-

тите от изследваната генерална съвкупност беше използван еднофакторен дисперсионен анализ (ANOVA).

Таблица 3. Еднофакторен дисперсионен анализ с независимите променливи „пол“, „възраст“ и „културна принадлежност“

	Ценности и/или цели в труда по Вундеринк и Хофстеде	Културна принадлежност		Възраст		Пол	
		F	p	F	p	F	p
1.	Лично време (Private time)	15,915	0,000	1,043	0,398	5,330	0,021
2.	Предизвикателство (Challenge)	4,399	0,013	0,953	0,569	4,267	0,039
3.	Липса на стрес (Stress free)	1,407	0,246	0,549	0,995	4,308	0,038
4.	Условия на работа (Conditions)	7,873	0,000	1,153	0,224	2,028	0,155
5.	Отношения с висшестоящи (Superior)	0,869	0,420	1,06	0,367	4,303	0,038
6.	Сигурност (Security)	44,293	0,000	2,474	0,00	0,063	0,802
7.	Свобода (Freedom)	5,320	0,005	0,897	0,677	3,481	0,063
8.	Сътрудничество (Cooperation)	0,445	0,641	0,266	1,00	0,306	0,581
9.	Консултиране (Consulted)	1,475	0,230	0,743	0,906	0,000	0,997
10.	Личен принос (Contribute)	0,778	0,460	1,229	0,14	0,418	0,518
11.	Доходи (Earnings)	25,520	0,000	2,085	0,00	0,348	0,555
12.	Да служи на държавата (Serve country)	3,315	0,037	1,632	0,005	0,847	0,358
13.	Желан квартал (Living area)	14,760	0,000	0,984	0,578	1,727	0,189
14.	Издигане в йерархията (Advancement)	16,099	0,000	1,581	0,008	2,008	0,157
15.	Разнообразие в работата (Variety)	4,436	0,012	0,809	0,826	0,121	0,728
16.	Престижна работа (Company)	33,778	0,000	2,033	0,00	0,650	0,420
17.	Помагаща дейност (Helping)	3,472	0,032	1,12	0,27	4,730	0,030
18.	Яснота (Clarity)	9,013	0,000	5,333	0,00	0,128	0,721
19.	Обучение (Training)	2,133	0,119	1,022	0,436	6,911	0,009
20.	Социални придобивки (Benefits)	7,560	0,001	0,727	0,921	11,063	0,001
21.	Признание (Recognition)	58,038	0,000	1,137	0,246	12,999	0,000
22.	Пълноценна реализация (Use skills)	40,108	0,000	0,787	0,856	13,275	0,000

От табл. 3 се вижда, че „културната принадлежност“ е факторът, който оказва най-голямо влияние върху ценностите в труда на студентите от общата извадка – общо върху 16 от 22 ценности. Този резултат е очакван, тъй като се предпоставя от състава на общата извадка – студенти от три различни държави, като едната представлява източния културен модел, а другите две – западния.

Следващият по значимост фактор, който оказва влияние на общо 10 от 22-те ценности в труда, е полът на студентите. Според теорията за социалните роли и половите различия, които по своята същност са културно детерминирани стереотипи, мъжете по-често заемат висок статус, печелят пари и развиват съответно такива умения и ценности (Крайг, 2003; Valian, 1998). Това обяснява и защо ценностите в труда „президикателство“, „свобода“, „социални придобивки“, „признание“ и „пълноценна реализация“ се ценят по-високо от студентите в изследваната обща извадка, а „личното време“, „липсата на стрес“, „отношенията с висшестоящите“, „помагащите дейности“ и „обучението“ – от студентките.

От своя страна, възрастта оказва най-слабо влияние върху ценностите в труда на студентите – общо 4 от 22 цели в работата. Това са ценностите „сигурност“, „доходи“, „престижна работа“ и „яснота“. Любопитно е, че „яснотата“ като цел в труда е най-значима за студентите в годините на младата зряла възраст (30–35 години) независимо от тяхната националност. Младите възрастни в изследваните от нас култури по всяка вероятност се справят успешно с психо-социалната криза в развитието – „генеративност срещу стагнация“ по Ерик Ериксън, характерна за средната възраст – и преодоляват чувството на „стагнация и междуличностно обедняване“, като поставят ясни цели и приоритети в работата си (Ериксън, 1996; Славин, 2004).

- Смесово съдържание и структурна организация на ценностите и/или целите в труда и измеренията на националната и/или организационна култура

Факторният анализ на данните с *Въпросника за измерване на ценностите* и/или целите в труда при студенти по Вундеринк и Хофстеде показва наличието на шест фактора. Първият фактор има тежест под 10 (6,560) и обяснява 29,818% от вариацията. Заедно с останалите 5 фактора обяснението на вариацията е 61,915%. Тези резултати са добри и говорят за наличието на генерален фактор, който условно бихме могли да наречем „ценност и/или цел в работата“. Генералният фактор включва 20 айтема, което потвърждава **валидността** на скалата.

Ротираната компонентна матрица показва, че установеният шести фактор включва димензиите „свобода“, „сигурност“, „сътрудничество“ и „отношения с висшестоящите“ (вж. табл. 4). Неговото смислово съдържание не е консистентно, тъй като „свободата“ като мотивационна цел или ценност се отнася към индивидуалните интереси на личността, а останалите

три дименсии биха могли да се отнесат съответно към колективните ѝ интереси (Schwartz, 1992). Шестият фактор е с мярка по Кайзер-Майер-Олкин по-ниска от 0,5, което е неприемливо като резултат и потвърждава теорията на Хофстеде за наличието на 5 измерения (индекси) на националната и/или организационна култура, при измерването им с *Въпросника за измерване на ценностите и/или целите в труда при студенти на Вундеринк и Хофстеде*.

При националното представително изследване за страната, проведено от Силгиджиян и колектив през 2001 г., класическият факторен анализ показва, че петото измерение на нашата национална култура – „Избягване на несигурността“ – няма самостоятелен структурообразуващ статус. Проведеният категориален факторен анализ потвърждава петдименсионния модел на Хофстеде, като се разграничава шесто измерение, специфично за българския контекст. Според изследователския колектив тази дименсия поляризира доминиращите ценности и модели на поведение в националната и/или организационна култура в България и по-конкретно релациите на упражняването на властта в организациите и *избягването на несигурността*. В рамките на българската култура слабото избягване на несигурността се свързва с авторитарния стил на управление, докато по-високата тревожност и силното избягване на несигурността се асоциира с либералния стил (Силгиджиян и др., 2002). Тези два стила на управление са все още в процес на „съперничество“ помежду си поради социално-икономическите промени и условия на труд в България от 1989 г. насам. В тази светлина можем да се надяваме, че след приемането на България в Европейския съюз от 01 януари 2007 Европейският модел на емоционална интелигентност и човечност може да започне постепенно да доминира над враждебността и завистта към другия и потребността от властова зависимост и подчинение, които са исторически и културно „грешно заучени стратегии“ на социализация и енкултурация у нас (Силгиджиян и др., 2002).

Таблица 4. Ротирана компонентна матрица

ДИМЕНСИИ	ФАКТОРИ					
	1	2	3	4	5	6
Разнообразие в работата (Variety)	0,721					
Предизвикателство – Challenge	0,679					
Сътрудничество – Contribute	0,669				0,375	
Обучение – Training	0,627					
Свобода – Freedom	0,593					0,364

Помагача дейност – Helping	0,544				0,380	
Признание – Recognition		0,904				
Пълноценна реализация – Use skills		0,892				
Социални придобивки – Benefits		0,821				
Лично време – Private time			0,779			
Липса на стрес – Stress free			0,660			
Условия на стрес – Conditions			0,606			
Жизнен стандарт – Living area			0,603	0,340		
Престижна работа – Company				0,751		
Доходи – Earnings				0,743		
Издигане в йерархията – Advancement	0,335			0,720		
Прозрачност – Clarity					0,688	
Обучение – Training					0,585	
Консултиране – Consulted	0,426				0,459	
Сигурност – Security			0,345		0,446	0,430
Сътрудничество – Cooperation						0,789
Отношения с висшестоящите – Superior			0,429			0,458

• Съпоставка на измеренията (индексите) на ценностите и/или целите в труда

Стойностите на петте измерения (индекси) на националната и/или организационна култура по Хофстеде варират от 0 до 100. До 50 е малко властово разстояние, а над 50 голямо властово разстояние. По същият начин до 50 е колективизъм, а над 50 – индивидуализъм. Съответно, до 50 е слабо избягване на неопределеността, а над 50 – силно избягване на неопределеността. До 50 е женственост, а над 50 – мъжественост. И накрая до 50 е краткосрочна ориентация в бъдещето, а над 50 – дългосрочна ориентация в бъдещето. Технически е възможно да се наблюдават и стойности под 0 и над 100. Този факт беше наблюдаван и при изчисляването на петте индекса на националната култура по Хофстеде с *Въпросника за измерване на ценностите и/или целите в труда при студенти на Вундеринк и Хофстеде* (вж. табл. 5).

Таблица 5. Измерения (индекси) на националната и/или организационната култура по Херт Хофстеде

	България (2001)	България (2006–2007)	САЩ, Хавай (2006– 2007)	Нова Зеландия (2006– 2007)
	N=1005	N=253	N=245	N=102
Властово разстояние (PDI)	60,05	40	23,85	-13,75
Индивидуализъм/Колективизъм (IDV)	65,13	24,1	6,95	4
Мъжественост/Женственост (MAS)	46,9	111,6	141,1	134
Избягване на неопределеността (UAI)	66,72	21,75	31,4	37,8
Ориентация в бъдещето (LTO)	40,04	-3,4	17,95	22,55

В унисон с разбирането на Хофстеде за „функционална еднаквост“ (matched samples) на извадките при сравняване на индекси на национални и/или организационни култури (Hofstede, 1980), ще сравним и анализираме само измеренията на националните култури от изследването, проведено през 2006–2007 г. Данните от националното представително изследване за страната, проведено от Силгиджиян и колектив през 2001 година, са дадени в табл. 5 като „ориентир“, при интерпретацията на индексите „Властово разстояние“ и „Индивидуализъм срещу „Колективизъм“, които са с най-високи стойности при изследваните студенти от България. Как може да се интерпретира тази находка? Според изследването от 2001 г., България е държава с голямо властово разстояние и индивидуализъм. Според данните от 2006–2007 г., българските студенти се отличават с най-голямо властово разстояние и колективизъм, в сравнение с младежите от Хавай (САЩ) и Нова Зеландия (вж. табл. 5). Прави впечатление, че и трите култури се разполагат в „диапазона“ на малкото властово разстояние и колективизма. Според литературните данни, в страни като Нова Зеландия се наблюдава ниско властово разстояние (Vadi & Meri, 2005). Това наблюдение се потвърждава и от нашето изследване. Студентите от Нова Зеландия са с най-нисък индекс на властово разстояние. Защо студентите от България са с най-висок индекс на властово разстояние тогава? Отговорът може да се потърси в констатираната потребност от зависимост, която се оказва традиционна за българите (Силгиджиян и др., 2007). Допускаме, че представата за взаимоотношенията на зависимост в обществото (дименсията властово разстояние) и ангажираността на индивида с групата и общността (дименсията колективизъм) при младите хора в България все още е в процес на „доизграждане и вписване“ в глобалната тенденция за културна промяна от ценности на оцеляването към ценности на себеизразяването в демократичните институции, които гарантират законните права на своите граждани (Welzel, Inglehart, & Klingemann, 2003).

Друга интересна находка е много високият индекс на мъжественост (над 100) при студентите и от трите култури. Любопитно е защо той е най-висок за културата на Хаваите (141,1). Мъжествеността се свързва с ценности и/или цели в труда като кариера, печелба и упоритост, тъй като по презумпция мъжете би трябвало да са със състезателен дух. Хората на Хаваите водят интересен и динамичен живот благодарение на природните дадености – те имат възможности за каране на сърф и кану, плуване, спортуване, планинско катерене и гмуркане. По всяка вероятност този начин на живот допринася и се отразява във високия индекс на мъжественост при изследваните млади хора от тази култура.

Индексът на избягване на неопределеността е нисък и при трите изследвани култури. При изследваните студенти от Нова Зеландия той обаче е най-висок. Категории, които описват високия индекс на избягване на неопределеността като например липса на потребност от писани и неписани правила, в известна степен кореспондират с неформалната страна на културата на Нова Зеландия. Една от основните характеристики, определящи образа на страната, е приятелското, искрено и непринудено отношение на хората, което по всяка вероятност се отразява и във високия индекс на избягване на неопределеността при студентите от Нова Зеландия.

Индексът на дългосрочната ориентация е най-висок за културата на Нова Зеландия, въпреки че и трите култури попадат в „диапазона“ на краткосрочната ориентация. Допускаме, че пестеливостта, настойчивостта, подреждането на живота и събитията в него (характеристики на хора с ориентация към далечното бъдеще) са ценностен приоритет в труда при студентите от Нова Зеландия.

Заклучение: Обсъждане на резултатите от изследването

Проведеното изследване на измеренията на ценностите и/или целите в труда при студенти от три различни култури (българи, хавайци и новозеландци) даде възможност да се проследят и опишат ценностните различия в трудовите практики в трите държави.

В емпиричен и теоретичен план са приложени два въпросника – за оценка на измеренията на ценностите в труда при студенти на Вундеринк и Хофстеде, и за оценка на вариациите на 5-те базисни измерения на националните и/или организационни култури на Хофстеде.

Според получените резултати отправна точка в професионалната реализация на младите хора в България е пълноценната реализация, което е в унисон с ценностите на съвременния постмодерен свят. От своя страна, младежите в Хавай (САЩ) и Нова Зеландия в съответствие с ценностите на плуралистичната демокрация на САЩ и западно ориентираните държави, поставят личното си време на първо място като цел в работата си (Минков, 2002).

Социално желателното поведение в труда и културно детерминираните стереотипи за „мъжественост“ и „женственост“ се наблюдават и по отношение на целите в работата при изследваните младежи. Предизвикателството,

свободата, социалните придобивки, признанието и пълноценната реализация са предпочитаните цели в труда от студентите, а личното време, липсата на стрес, отношенията с висшестоящите, подпомагащите дейности и обучението – от студентките (Valian, 1998). Независимо от пола и културната си принадлежност изследваните студенти поставят яснотата като цел в труда, която по всяка вероятност спомага за разрешаването на психо-социалната криза на развитието „генеративност срещу стагнация“ (Ериксън, 1996).

Анализът и сравнението на резултатите от двата въпросника при проведените класически факторен анализ и категориален факторен анализ потвърдиха 5-факторния модел на измеренията на националната и/или организационна култура по Хофстеде с въпросника за измерване на 22-те ценности и/или цели в труда при студенти, и разграничиха наличието на характерен за българската култура 6-и фактор с въпросника за измерване на националната и/или организационна култура. Според авторите неговото наличие може да се припише на социално-икономическия преход в България, който на организационно ниво би могъл да се разглежда като противопоставяне на авторитарен и либерален модел на социално поведение и културно приети практики в труда.

Индексите на националната и/или организационна култура по Хофстеде „Колективизъм“ (24,1) и „Властово разстояние“ (40) са най-високи при българските младежи. Допускаме, че културната промяна при младите хора в България, която като глобална тенденция се изразява в трансформация от ценности на оцеляването към ценности на себеизразяването е все още в процес на развитие. Високият индекс на „Мъжественост“ (141,1) при младежите от Хаваите може да се интерпретира в светлината на начина на живот в този амамерикански щат, който се характеризира с динамичност и състезателен дух (http://en.wikipedia.org/wiki/Customs_and_etiquette_in_Hawaii). Високият индекс на „Избягване на неопределеността“ (37,8) и „Ориентация в бъдещето“ (22,55) при студентите от Нова Зеландия би могъл да се обясни с неформалната и приятелска страна на националната култура на тази страна, а начинът на живот, характерен за тази култура, е свързан с планирането и подреждането на живота (http://en.wikipedia.org/wiki/New_Zealand#Culture).

Ако трябва да обобщим, както посочва Хофстеде, демокрацията в България *изглежда възможна* (Хофстеде, 2001, 341). Нещо повече, процесът на глобализация, политическото отваряне на България към света след 1989 г., приемането на страната в НАТО и Европейския съюз, преминаването към пазарна икономика и т.н. пък са обстоятелства, които съдействат за либералното мислене и постмодерни нагласи в живота и в работата на младите българи. Това обаче е немислимо без усещането за мисия, съпричастност и гражданска ангажираност към проблемите на страната на широки слоеве от населението. Нужно е и повече време, за да бъдат овладени основните ценностни противоборства и се премине към по-ефективна форма на социална интеграция в модерно европейско или прозападно ориентирано общество.

ЛИТЕРАТУРА

- Василева, Л., Русинова, В., Жильова, С. (1998) Анализ на теорията на Хофстед за ценностите в труда. *Българско списание по психология*, № 1, 46–55.
- Владимиров, Ж., Кацарски, И., Тодоров, Т., Баджаков, М. (1998) България в кръговете на аномията. *Издателство „Софийски новини“* ООД, С.
- Гарванова, М. Промяна и стабилност в ценностната система на съвременния българин. Дисертация за присъждане на образователната и научна степен „Доктор“. *Институт по психология – БАН*, София, 2008.
- Давидков, Ц. (2002) Измерители на организационната култура (според методиката на G. Hofstede). Предварителни резултати от ЕСИ „Култура на организациите в България 2000–2001 г.“. С., Стопански факултет, СУ „Св. Кл. Охридски“, *бюлетин „Стопанско управление“*, кн. 1.
- Ериксън, Е. (1996) Идентичност: младост и криза. *Изд. „Наука и изкуство“*, С.
- Крайг, Г. (2003) Психология развития. 7-ое международное издание. *Издательский дом „Питер“*, М.
- Минков, М. (2002) Защо сме различни. Межкултурни различия в семейството, обществото и бизнеса. *Изд. „Класика и Стил“* ООД, С.
- Папазова, Е., Пенчева, Е. (2007) Някои аспекти на взаимовръзката „ценности – психологичен тип“. *Българско списание по психология*, № 1, 101–120.
- Паспаланова, Е. (1999) Психологически измерения на индивидуализма. *АИ „Проф. Марин Дринов“*, С.
- Пацева, М., Василев, М. (1995) Семантични аспекти на ценностите. – *Българско списание по психология*, 1, 59–78.
- Силгиджиян, Х., Карабелъова, С., Герганов, Е. (2001) Културна идентичност и ценностни избори в контекста на всекидневното поведение. – В: *Годишник на СУ, Книга Психология*, т. 94–95, С., УИ „Св. Кл. Охридски“, 5–50.
- Силгиджиян, Х., Карабелъова, С., Герганов, Е., Генов, Ю. (2007). Подобни и различни в рамките на българската култура. Резултати от представително изследване на ценностите и културните практики в България. – В: *Годишник на СУ, Книга Психология*, т. 96, № 1, С., УИ „Св. Кл. Охридски“, 5–74.
- Славин, Р. (2004) Педагогическа психология. *Изд. „Наука и изкуство“*, С.
- Хофстеде, Х. (2001) Култури и организации: софтуер на ума. *Изд. „Класика и Стил“* ООД, С.
- Arrindell, W.A. et al., (2004) Phobic anxiety in 11 nations. Part II: Hofstede's dimensions of national cultures predict national-level variations. *Personality and Individual Differences*, 37, 627–643.
- Arsenian, S. (1943) The relation of evaluate attitudes to vocational interest and social adjustment. – *Journal of Social Psychology*, 17, 17–24.
- Bathurst, J., Moody, R. (2002) Type and Culture. *TYPEtype*, Vol. 39, NZAPT.
- Bluen, S., Barling, J. (1983) Work Values in White South African Males. – *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 14, 329–335.
- Dawis, R.V., Lofquist, L.H. (1984) A Psychological Theory of Work Adjustment. *University of Minnesota Press*, Minneapolis.
- Drummond, R.J., Stoddart, A. (1991) Job satisfaction and work values. – *Psychological Reports*, Vol. 69, 1116–1118.
- Erez, M., Earley, P.C. (1993). Culture, Self-Identity and Work. *Oxford University Press*. New York.
- Hofstede, G. (1980) Culture's Consequences: International Differences in Work Related values. *Abridged Edition*. Sage, Beverly Hills.

- Hofstede, G. (1997) *A Culture Survey: Promoting a European Dimension of Intercultural learning – Developing School Materials*, EFIL.
<http://en.wikipedia.org>
- Jacob, P.E. (1976). *Changing Values in College: An Exploratory Study of the Impact of College Teaching*. Greenwood Press, Westport, CT.
- Kahle, L.R. (1983) *Social values and social change: Adaptation to life in America*. Praeger, New York.
- Lenartowicz, T., Johnson, J.P. (2003) A cross-national assessment of the values of Latin American managers; contrasting hues or shades of gray. – *Journal of International Business Studies*, Vol. 34.
- Lim, L. (2001) Work-Related Values of Malays and Chinese Malaysians. – *International Journal of Cross Cultural Management*, Vol. 1, 209–226.
- Mannheim, B. (1993) Gender and the Effects of Demographics, Status, and Work Values on Work Centrality. *Work and Occupations*, Vol. 20, 3–22.
- Marjaana, G., Edward, L., Birgitta, W., Fang, L. (2007) Gender-specific Effects at work: An Empirical Study of Four Countries. *Gender, Work & Organization*, Vol. 14, Issue 1, 56–79.
- Mueller, C., Van Deusen, C., Williamson, S. (2004) How national culture and gender affect entrepreneurial activity: A theoretical review. *Annual Meeting*, 136–144.
- Murgai, S.R. (1999). Motivation to manage: a comparative study of male and female library & information science students in the United States of America, India, Singapore, & Japan. *65th IFLA Council and General Conference*, Bangkok, Thailand, August 20 – August 28.
- Osipow, S.H. (1983). *Theories of Career Development*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ.
- Pine, R. & Pizam, A. (1998) Work Values of Chinese Hotel Managers. – *Journal of Hospitality & Tourism Research*, Vol. 21, No 3, 1–16.
- Pryor, R.G.L. (1987) Differences among differences – in search of general work preference dimensions. – *Journal of applied Psychology*, Vol. 72, 426–433.
- Roe, R. A. & Ester, P. (1999). Values and work: Empirical Findings and theoretical perspective. – *Applied psychology: an international review*, Vol. 48, No 1, 1–21.
- Singh, J. (1990) Managerial Culture and Work-related Values in India. – *Organizational Studies*, Vol. 11., 075–101.
- Schwartz, S. (1992). Universals in the Content and Structure of Values. Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. – In: M. Zanna (Ed.).
- Smith, P., Peterson, M., Schwartz, S. (2002) Cultural Values, Sources of Guidance, and their Relevance to Managerial Behavior: A 47-Nation Study. – *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol.33, 188–208.
- Sodergaard, M. (1994) Hofstede's consequences: A study of reviews, citations and replications. – *Organization studies*, 15 (3): 447–456.
- Super, D.E. (1970). *Manual: work values inventory*. Houghton Mifflin, Boston, MA.
- Vadi, M. & Meri, R. (2005) Estonian culture in the framework of Hofstede's model (case of hotel industry). – *Trames*, 9 (59/54), 3, 268–284.
- Valian, V. (1998) *Why so slow? The advancement of women*. MA MIT Press, Cambridge.
- Vunderink, M. & Hofstede, G. (1998) Femininity shock. American students in the Netherlands. – In: G. Hofstede (Ed.), *Masculinity and femininity. The taboo dimension of national cultures* (139–150). Thousand Oaks, CA: Sage, p. 141.
- Weidman, J.C. (1989) Undergraduate socialization: A conceptual approach. – In: J.C. Smart (ed.) *Higher Education Handbook of Theory and Research*, vol. I, New York, Agathon Press.
- Welzel, C., Inglehart, R., & Klingemann, H.-D. (2003) The theory of human development: A cross-cultural analysis. – *European Journal of Political Research*, 42, 341–379.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 101

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 101

СЪЗНАТЕЛНОТО И НЕСЪЗНАТЕЛНОТО В ПСИХОАНАЛИТИЧНАТА ТЕРАПИЯ И КОНСУЛТАЦИЯ

ТЕОДОРА СТОЕВА

Катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“

Теодора Стоева. СОЗНАТЕЛНОЕ И БЕЗСОЗНАТЕЛНОЕ В ПСИХОТЕРАПИИ И КОНСУЛТАЦИИ

Аспекти сознательного и бессознательного, представленные психоаналитические подходы оказывают огромное влияние прямо дальнейшего развития теории психотерапии и консультирование. Представленные в студии психоаналитические подходы раскрывает значения концепции бессознательного для познания и лечения человека. Суть она заключается в проникновении в „глубине“, в разнице с классическом концепции для психическое, где оно третируется только как объективное познание и представление.

Teodora Stoeva. CONSCIOUS AND UNCONSCIOUS IN PSYCHOANALYTIC THERAPY AND COUNSELLING

Different sites of conscious and unconscious presented in the context of psychoanalytic approaches have an effect on the further development of theories of psychological therapy and counseling. Psychoanalytic approaches presented in this article reveal the significance of the concepts of subconscious for the knowledge and treatment of the person, which essence is in penetrating in “depth”, in contrast with the classical concept of psyche, considered only as objective cognition.

СТРУКТУРНА ТЕОРИЯ (З. ФРОЙД)

Често З. Фройд се възприема като „откривател“ на несъзнателното. В тази връзка уместно е да се прави разлика между общата идея за скрити когнитивни процеси и специфични идеи, възпътени във фройдиския възглед за

динимичното несъзнателно. Прегледът на историята на идеята за несъзнателното показва, че разграничението между съзнателни и несъзнателни процеси може да се проследи назад във времето до Платон.

Според Erdelyi З. Фройд е изразител на течението конструктивизъм в контекста на европейската традиция, в отношението си към несъзнателното. Конструктивизмът на З. Фройд се различава в едно отношение от традиционния подход: перцепциите и спомените биват реконструирани не само от мисловни съображения, необходимост от разбираемост, съгласуваност и съвместимост с културалните очаквания, които той разглежда под името „вторична ревизия“ в своята теория на сънищата, но и от специфични съображения (емоционален континуитет). В този смисъл приносят на З. Фройд по отношение на конструкта „несъзнателно“ се състои в разширяването на конструктивистката традиция така, че да обхване емоционално мотивираните реконструкции, включително – защитни реконструкции (Erdelyi)¹.

Концепцията за несъзнателното се превръща в основна хипотеза в психодинамичната теория на З. Фройд. Тя е свързана пряко с хипотезата за психологическия детерминизъм. Според принципа на психологическия детерминизъм нищо в психиката и природата не се случва случайно и не е безсмислено. Психологическите явления само изглеждат независими. Всеки психологичен процес се предхожда от друг или се причинява от него.

Разбирането и прилагането на идеята за психологическия детерминизъм са от основно значение за правилния подход както към нормалната, така и към патологичната психика. Психоанализата многократно потвърждава този принцип. Пример за това по отношение на нормата е откритието, че образите по време на сънуване имат смислова връзка с останалата част от психичния живот, а по отношение на психопатологията – че всеки невротичен симптом е предизвикан от други психични процеси, въпреки че пациентът преживява симптомите като чужди на природата му и несвързани с психичните му преживявания. И в двата случая индивидът не „забелязва“ съществуването на връзка между психичните му преживявания. Това „незабелязване“ е една от причините да се постулира съществуването на несъзнателна сфера от З. Фройд. Допуска се, че по-голяма част от психичната ни дейност е несъзнавана, т.е. незабележима за нас, като е причина за привидната липса на връзка между отделните преживявания. Ако мисъл, чувство, невротичен симптом или сън на пръв поглед нямат връзка с предшестващи ги психични процеси, то изглежда така, защото те са свързани не със съзнателни, а с несъзнателни психични явления. Същност на психоанализата е разкриването на причините, при които привидната несвързаност изчезва, като така причинно-следствените взаимоотношения стават ясни.

¹ Трябва да се отбележи, че терминът „несъзнателно“, който използва З. Фройд, не е оригинален. Той е взиман от негови съвременници, творещи в областта на литературата и философията. З. Фройд „изпълва“ с повече съдържание този термин чрез своята настойчивост да разкрие реалността на несъзнателния материал.

Редица прояви от ежедневието са били използвани от З. Фройд като основание за твърдението му, че съществува несъзнателна психична сфера, която влияе върху съзнателното ни поведение. Става дума за нормални прояви на психична дейност, които са били пренебрегвани дотогава, а тяхното пълноценно изследване става възможно едва след въвеждането на психоаналитичния метод. Това са явления, проявяващи се в будно състояние, а не по време на сън, които най-общо З. Фройд нарича грешки: грешки на езика, правописни грешки, забравяне на неприятни събития. Според З. Фройд няма „случайност“ в психичния живот, както не могат да бъдат „случайни“ и грешките. Едно от доказателствата, че в основата на тези прояви лежат несъзнателни психични процеси, е, че причините за действията на индивида често могат да бъдат забелязани от външен наблюдател, но да са неразбираеми за самия индивид. Други доказателства за съществуването на несъзнателни процеси З. Фройд събира на базата на изучаване на сънищата. З. Фройд стига до извода, че несъзнателната психична дейност по време на сън може да подбуди към действие, което се извършва съзнателно. Също така разкрива, че несъзнателните телесни усещания и нужди могат да се задоволяват или облекчават в процеса на сънуване. Такива са сънищата, по време на които индивидът сънува, че пие вода, и когато се събуди установява, че е жаден. З. Фройд доказва, че при всички сънища съществуват несъзнателни мисли и желания и установява правилото, че сънищата се пораядат от несъзнателната психична дейност, която може да се осъзнае с помощта на психоаналитика. Трябва да се отбележи, че до последното десетилетие на XIX век, преди З. Фройд да направи откритията си, сънищата не са били никога обект на научно изследване. Това е обяснимо, като се има предвид фактът, че дотогава не е имало научен подход за изучаване на сънищата и е била твърде оскъдна информацията за тях.

Може да се обобщи, че З. Фройд черпи доказателства за съществуването на несъзнателни психични процеси от изучаването както на нормалните психични процеси, така и на симптомите на психично болните. З. Фройд разкрива, че симптомите имат смисъл, неизвестен на пациента. Например при хистеричната слепота той приема, че пациентът не желае да вижда, или, че съвестта му не го позволява.

Всички тези прояви, подкрепящи тезата за съществуването на скрити ментални процеси, З. Фройд изучава с разработена от него техника, която той нарича психоанализа. Той я нарича така, доколкото чрез нея могат да се разпознават и откриват психични процеси, които иначе остават скрити и неподозирани. През годините, в които развива своята техника, З. Фройд открива значението на несъзнателните психични процеси за индивида както в състояние на психично здраве, така и при болест. Според някои психолози тази техника и досега си остава най-полезния и сигурен метод за изучаване на несъзнателните психични процеси. В действителност този метод по подобие на останалите не ни позволява да наблюдаваме непосредствено несъзнателните психични про-

цеси. Всички досегашни средства, включително и психоанализата, изследват тези явления по заобиколен начин. Те ни дават възможност само да допуснем, че такива явления съществуват, и да установим тяхната природа и значение за психичния живот на човека.

Нека проследим накратко „историята“ на клиничната практика на З. Фройд, която води до идеята за съществуването на несъзнателното и до развитието на техники за неговото изучаване. З. Фройд започва да лекува с най-съвършените научни методи, достъпни за онова време. Така например за лечение на хистеричните симптоми той прилага електротерапия, предложена от Ерб, чийто открития в областта на електрофизиологията се признават и днес. Този тип лечение се оказва научно необосновано и неефективно, а приписваните му достойнства – неверни. През 1885 г. З. Фройд заминава за Париж, за да се обучава в клиниката на Шарко. Там той усвоява хипнозата като метод за възпроизвеждане на хистеричните симптоми и тяхното лечение. Скоро след това той установява, че хипнозата не може да се прилага при всеки болен и че лечебният ефект от нея е само временен. По време на своята практика той установява, че амнезията на хипнотичното преживяване може да се отстрани, без да е необходимо пациентът отново да бъде въвеждан в хипноза, а като бъде накаран да си припомни онова, което твърди, че знае. Оказва се, че когато пациентът бива окуражен, той действително си спомня забравени преживявания, без да бъде хипнотизиран. Така се поставя началото на психоанализата, чиято същност се състои в изискването пациентът да съобщава всички мисли, която нахлуват в съзнанието му, без да ги цензурира и селектира. Изискването пациентът да се въздържа от волеви контрол над мислите си, е много важно, защото онова, което съобщава, е стимулирано от несъзнателни мисли и мотиви. Даваните от пациента „свободни“ (освободени от контрола на съзнанието) асоциации дават възможност на З. Фройд да установи това, което протича несъзнателно в психиката.

По време на изследването на несъзнателните психични процеси З. Фройд достига да извода, че те могат да се подразделят на три групи. Първата група е свързана с ментални процеси, които са съзнателни (онова, за което понастоящем мислим и чувстваме), или системата на съзнанието. Във втората група се съдържат мисли, спомени, които могат да се осъзнаят само с насочване на вниманието. З. Фройд експлицитно свързва съзнанието с един сензорен орган, който е способен да възприема ментално съдържание. Тези психични елементи, които са недостъпни за осъзнаване, З. Фройд нарича „предсъзнателно“, или система на предсъзнателното. Тези елементи могат да „навлязат“ в съзнанието при определени условия. Той установява, че всяка мисъл, която е била съзнателна в определен момент, е била предсъзнателна преди и след този момент. В третата група се включват ментални процеси или ментален материал, който няма лесен достъп до съзнанието, но за който можем да направим заключение, да го открием, или транслираме в съзнателна форма. Тази категория З. Фройд нарича „несъзнавано“ или система на несъзнаваното. Според З. Фройд възможно е да се

обмена съдържание между системата на съзнанието и системата на предсъзнателното чрез т.нар. „катексис“ – чрез процес на насочване на вниманието или на оттеглянето му. Съдържанието, което, от своя страна, се помещава в системата на несъзнателното е „изгонено“ от системата на предсъзнателното чрез репресия. Този топографски модел с използваната от З. Фройд пространствена метафора може да се счита за прототип на модерните модели за преработка на информацията, описвани като модели на „многого хранилища“.

Той доказва, че, независимо че са несъзнателни, тази група процеси оказва най-силно влияние върху психичната дейност. Изследванията убеждават З. Фройд, че повечето психични функции протичат несъзнателно и че съзнанието е по-скоро изключение отколкото правило в психичния живот. Този възглед влиза в противоречие с преобладаващото схващане преди З. Фройд, според когото съзнанието е синоним на психично.

З. Фройд разработва няколко модела на несъзнателното през периода на своята научна дейност. Тези модели отразяват няколко аспекта на несъзнателното и оттам биват наречени описателен, динамичен и системен модел. Неговият първоначален акцент е върху динамичния аспект на несъзнателното. Това е в контраст с предишни разработки върху несъзнателното, в които последното има само описателна функция. В тези по-ранни разработки несъзнателното се възприема като „склад“ за забравени спомени, които могат или не могат да се припомнят от индивида. Динамичният аспект разкрива, от своя страна, едно ново значение на „несъзнателното“. То е свързано с обстоятелството, че често индивидът не осъзнава неща, свързани с него, а очевидни за другите. В този контекст се концептуализира динамиката на психичното, при което основните чувства, идеи и дори събития се изтласкват „на скрито“, защото те са твърде заплашващи или твърде болезнени за съзнателния аз да ги признае. Трябва да се отбележи, че З. Фройд разширява и сферата на влияние на несъзнателното върху всеки аспект от психиката на индивида, когато е буден и по време на сън.

По дефиниция несъзнателното при З. Фройд е онова, което не е съзнателно. Следователно то се явява непознаваемо. Тази по същество негативна дефиниция (свързана с проблема за тавтологията) не разкрива съдържателно несъзнателното. То се явява по-скоро метафора, а не толкова научен термин. В действителност някои спомени са лесно достъпни за осъзнаване, което разкрива стойността на дескриптивния термин „предсъзнателно“. Други спомени са „скрити“ дълбоко и, когато бъдат припомнени, преживяването носи качеството на изненада, дори на новост, отразено в изказване като: „Аз го бях напълно забравил“. Въпреки че някои индивиди могат да си спомнят събитията твърде точно, те са невинаги съзнателни за чувствата, които преживяват, сякаш тези чувства са „потънали“ или са били „потиснати“, ако използваме психодинамични термини. Тези наблюдения недвусмислено показват, че концептът за несъзнателното, въпреки че е дефиниран по негативен начин, е изпълнен със съдържание.

Според З. Фройд системата на несъзнателното притежава определени свойства като: извънвремовост; базираност върху принципа на удоволствието; подчиненост на инстинктивната енергия, произхождаща от „либидото“; освободеност от противоречия. Тези свойства се оказват „необходими“ според З. Фройд, за да се обяснят множество феномени от клиничната му работа. Например един пациент може да преживее отново определено неприятно събитие от детството си, сякаш то се е случило сега, макар събитието да се е случило 30-ина години по-рано. Силата на преживяното чувство показва, че системата на несъзнателното не функционира в границите на обичайното ни разбиране за период от време. Също така се оказва, че системата на несъзнателното включва противоречива информация за миналото, нас самите, значимите други, без тази информация да бъде рационализирана.

З. Фройд базира идеята за несъзнателното върху концепта за енергията. Това има важни последици за психопатологията в неговия модел. Блокирането на експресията на енергията при процес, който З. Фройд свързва с репресията, се третира като източник на широк кръг от проблеми като появата на симптоми на тревожност и други емоционални нарушения.

За близо две десетилетия З. Фройд запазва възгледите си, базирани на топографския модел, след което се пренасочва към функционален анализ на психичното. В т.нар. „структурна теория“ несъзнателното се оказва по-скоро свойство на процес, а не толкова система сама по себе си. Той постулира три различни типа ментална активност, а не толкова три различни структури с функцията на „склад“ (както е при топографския модел): „то“, „его“ и „суперего“. „То“ се описва като вместилище на инстинктите, които се изразяват или чрез автоматично разтоварване на рефлексивни действия, или чрез халюцинаторна реализация на желанията, и се базира на мисленето като първичен процес. Егото е свързано с външната физическа среда, като то открива реалността чрез средствата на логическите операции и се базира на мисленето като вторичен процес. Суперегото е свързано с ограниченията на инстинктивното разтоварване, наложени от моралните ценности на външната социална среда.

Диаграмите, които З. Фройд първоначално представя, в своя опит да илюстрира съзнателното и несъзнателното, както и „то“ „егото“ и „суперегото“ имат ограничена стойност, като служат повече за онагледяване на взаимоотношенията между съзнателните и несъзнателните функции в границата на психиката. Те описват в квази научни термини различните типове психични преживявания свързани с усещането, че има няколко „аза“, с чувството, че има „място“ в ума, неприятните спомени, чувства и фантазии са „изгонени“; или с преживяването, че психиката е „затвор“, от който тези чувства и спомени искат да се освободят.

Както споменахме, в периода на създаване на структурната теория З. Фройд отхвърля идеята, според която съществува специфична структура на несъзнателното. Той се възвръща към по-ранни идеи, които модифицира. Тази

промяна се оказва належаща, доколкото става ясно, че прекаленият акцент върху защитния механизъм „потискане“ като източник на материала в системата на несъзнателното довежда до изключване на други аспекти в теорията. Тези аспекти включват защитните механизми като цяло, които функционират извън сферата на съзнанието и аспектите, свързани със структурата на „суперего“. Несъзнателните аспекти на суперегото включват стандартите, които индивидът се опитва да достигне (неговия его-идеал), водещи до чувство на вина или угризения при провал.

Транслирането на топографския модел във функционален е свързано с известно противоречие. „То“ е несъзнателно и освен в случаите на психоза за него може да се добие знание по пътя на извеждането на заключения. Съзнателното, от своя страна, е качество на егото. Его-функциите ни позволяват да осъзнаваме външната реалност. В същото време защитните механизми са също част от егото и техните операции не са достъпни за съзнанието и тъй като егото не може да бъде съзнателно за всичко във външната реалност, някои от неговите съдържания (и съответно на суперегото) трябва да бъдат предсъзнателни.

Динамичният възглед за несъзнателното се създава от З. Фройд на базата на детайлно анализирани от него клинични случаи. Той установява, че индивидите често осъзнават емоционалния дистрес в себе си, като същевременно трудно се саморазкриват пред другите. От друга страна, те могат да споделят за проблема си с приятели или да се изповядат пред свещеник, като получават определено облекчение. З. Фройд нарича това „задържане“, което противопоставя на „защитата“. При защитата процесът на потискане се реализира извън съзнанието и е толкова автоматизиран, че индивидът не осъзнава източника на симптомите си. Фокусирайки се върху защитата, З. Фройд се опитва да определи дали няма случай, при който съзнателно контролиращата ретенция не включва и несъзнателен защитен компонент.

Развитието на динамичния възглед за несъзнателното резултира в създаване на един модел за личността, базиран на конфликта. Според него човешкото поведение във всички свои форми е обусловено от сексуални и агресивни подбуди (част от „то“), които са модулирани от механизмите на защита (част от егото). Обслужващи като помощници на егото са съвестта и идеалите (суперегото). Когато нещата се развиват благоприятно, между тези функции се поддържа един динамичен баланс, като лицето постига удовлетворение на импулса и една добра адаптация към реалността. В този случай се счита, че енергията на импулсите се е неутрализирила.

Когато възникне вътрешен или външен стресор, който нарушава баланса, импулс-защитата, се появяват симптоми на неадаптивно поведение. Въсъщност силна страна на този модел, базиран на конфликта, е, че той дава възможност за описание и обяснение на „резултиращата“ психопатология.

На основата на модела, основан на конфликта, са разработени изследователски програми, насочени към проучване на основните конструи на този

модел. Тези изследвания имат преки импликации за клиничната практика, психотерапия и консултиране. Една от тези програми е свързана с идеографическия метод за изследване възникването на конфликта. При него психотерапевтът идентифицира конфликта на пациента, наблюдавайки видеозапис на едно неструктурирано психодинамично интервю по няколко дименсии: 1) желаниа (базирани на импулсите); 2) страх (свързан с реализацията на желанията); 3) симптоми и прояви на избягване (подобно на психическите защити), резултат от конфликта между желанията и страха от тяхната реализация. За да направи този метод по-пригоден за оценяване на промяната в психотерапията и консултацията, могат да се включат и дименсиите на 4) уязвимост към специфични стресори и 5) равнище на адаптация към конфликта.

Трябва да се отбележи, че в представения метод, третиран в контекста на традиционния психоаналитичен възглед, е „пожертвано“ разбирането за интрапсихично и несъзнателно. Предстои доразработване на метода, свързано с дефинирането и отграничаването на несъзнателните от съзнателните желаниа. „Надежността“ на несъзнателните желаниа е ясно, че трудно може да бъде доказана.

Втората програма, насочена към изследване на психодинамичните формулировки по един обективен начин, е методът на конфликтните взаимоотношения. Той представлява комбинация от аспекти на структурния модел и интерперсоналния модел на обектните отношения. Дименсиите, които се изследват, са: 1) съзнателни и несъзнателни желаниа; 2) отговори на значимите други (включително и терапевта) и 3) отговори на аза.

Този метод преодолява ограниченията на предходния, като въвежда диференцираност на желанията на съзнателни и несъзнателни. Категоризирането на желанията съответства на психоаналитичните „то“ импулси. Отговорите на значимите други, както и отговорите на аза са резултат на функциите на егото и суперегото, мобилизирани да се справят с *желанието* и конфликтующи с него по един неадаптивен начин. Отговорите на другите и тези на аза са отговори, които могат да бъдат наблюдавани и докладвани от изследваното лице.

В своята теория З. Фройд разграничава когнитивно от афективно несъзнавано, говорейки за несъзнателните представи и несъзнателните чувства. Несъзнателните представи той разглежда в контекста на възгледа за аза и нагоните. Нагонът според него никога не може да стане обект на осъзнаване, а само представата, която го репрезентира. В несъзнателното нагонът също не може да се репрезентира по друг начин, освен чрез представата. Според З. Фройд, ако нагонът не се свързва с някаква представа или не се проявява като афективно състояние, ние не бихме могли да знаем нищо за него. В този смисъл под несъзнателен нагон трябва да се разбира нагон, чиято представена репрезентация е несъзнавана.

От друга страна, несъзнателният афект според З. Фройд не съществува по същия начин, както несъзнателната представа. Той счита, че е възможно в

системата на несъзнателното да има афективни образувания, които да могат да се осъзнаят като другите. Според него развитието на афекта може пряко да изхожда от системата на несъзнателното, като при навлизането в системата на съзнанието се свързва с определена заместваща представа. Това позволява развитието на афекта да изхожда от този съзнателен заместител, а качественият му заместител да се определя от естеството на заместителя. Според З. Фройд при процеса на потискане се извършва разделяне на афекта от неговата представа. От друга страна, до преживяването на афект се стига, ако той е получил ново представителство в системата на съзнанието.

МОДЕЛ НА ЕГО-АДАПТАЦИЯТА

Проблемът за двата различни аспекта на ума – топографския и функционалния, не е намерил разрешение до смъртта на З. Фройд. Въпреки това приписването на определени несъзнателни ментални функции на егото – както защитни, така и незащитни, инициира една значима изследователска традиция в границите на постфройдистката психоанализа. Психоаналитичната его-психология в лицето на Ана Фройд и особено на Hartmann, Rappaport, Klein се фокусира към незащитните, ориентирани към реалността задачи на егото.

Накратко, докато в нагонно/структурния модел нагоните са енергетизиращите механизми на поведението, в модела на его-адаптацията егото се разглежда като имащо собствен източник на енергия и свои собствени мотиви, желания и ценности, които са извлечени от потребностите на индивида да се адаптира и да живее в реалния свят. Адаптивните тенденции и его-интересите са мотивационни сили сами по себе си. Удоволствието е резултат не на удовлетвореността на нагоните, а на егото-онова, което егото избере да прави независимо от „изискванията“ на нагоните. Его-функциите включват възприятие, памет, емоция и мислене. „Мотивацията за компетентност“ и желанието за овладяване на ситуацията не се редуцират до нагонния императив, а конституират една „свободна от конфликти“ его сфера, налична още от раждането.

Една от съвременните изследователски програми с психотерапевтична насоченост, функционираща в границите на его модела е тази на Weiss и Simpson. Тя се основава на хипотезата за съществуването на „по-високо ментално функциониране“, чрез което индивидите могат да упражняват контрол върху техния несъзнателен живот, включващ техните потиснати убеждения. Авторите се адресират до по-късни разработки на З. Фройд, в които той приписва по-голямо значение на онези области на ума, които са придобити чрез учене и опит. Така индивидите развиват патогенетични убеждения чрез извеждане на заключения от заплашващи и травматични аспекти на своето детство. В теорията се поставя по-малко акцент върху тревожността като мотиватор, отколкото върху несъзнаваната вина. Според Weiss и др. пациентите отиват на психотерапия с определен план за разрешаване на проблема си. Този план може да

се разглежда като съдържащ съзнателни и несъзнателни елементи, част от които отразяват патогенетични убеждения, които могат да се давалидизират чрез придобиване на по-голямо разбиране за тях и чрез тестирането им във взаимоотношенията с терапевта, съответно пациента.

За разкриването на съответните психодинамични и когнитивни характеристики на индивида, търсещ психологическа помощ, и за оценяването на тези характеристики по надежден начин е разработен метод за диагностика на плана. Планът съдържа 4 компонента: *цели*, които пациентът желае да постигне; *пречки*, които отразяват ирационалните патогенетични убеждения и свързаните с тях чувства на вина, които възпрепятстват постигането на целта от пациента; *тестове*, които представляват действия на пациента в терапията, които служат за опровергаване и девалидизиране на неговите патогенни убеждения; и *прозрения*, свързани с осъзнаване на същността и произхода на патогенетичните убеждения на пациента, които ще му помогнат да постигне терапевтичните цели.

Важна черта на съвременната психоаналитична его-психология е нейният задълбочен интерес към психичното несъзнателно и към взаимовръзката между съзнателните и несъзнателните ментални процеси за разлика от повечето академични психолози, negliжиращи проблема за съзнанието. Традиция в областта на его-психологията са изследванията върху по-конвенционални теми, свързани с перцепцията, паметта и мисленето, които са обект на изследователско внимание от страна на привърженици на други подходи. Специфичното за его-психолозите е фокусирането върху проблема, свързан с представите, сънищата, както и акцентът върху взаимодействието между емоционалните, мотивационните и когнитивните процеси. Развитието на его-психологията е тясно свързана и с движението „Нов поглед“ с представители като Bruner и Klein, ориентирани към изследването на теми като сублиминална перцепция; перцептивна защита и бдителност; и репресия – сензитизация. В тази връзка са показателни изследванията на Greenwald върху вниманието. В психоаналитичната система вниманието може да бъде насочено както навътре, така и навън. Разграничението, което Greenwald прави, е между обработването на несъзнателни стимули (несъзнателни възприятия) и обработването на несъзнателна вътрешна информация (несъзнателно познание или памет).

В разработките на Shevrin и Dickman, от друга страна, се прави обобщение на редица ситуации, свързани със селективното внимание, сублиминалната перцепция и свързаните с определено събитие потенциали в подкрепа на допусканията, че: 1) преработката на информацията на първоначалния етап се извършва извън съзнанието; има значимо влияние върху съзнанието; и функционира според принципи, които са качествено различни от тези, на които се подчинява съзнателната когниция и 2) че репрезентирането на ментално събитие в съзнанието е едновременно детерминирано от стимули, състояние и мотивационни фактори.

В същото време може да се отбележи, че въпреки че Shevrin и др. его-психолози поместват своите изследвания и теоретизиране в границите на фройдиската традиция, много малко от събрания от тях емпиричен материал може да се обясни с допусканията в класическата психоанализа – нещо, за което споменават и самите Shevrin и Dickman. Във връзка с това Kihlstrom заявява, че изследванията върху селективното внимание се базират върху ментални състояния и процеси, които са предсъзнателни и не могат да се адресират до въпроси, свързани с несъзнателния ментален живот. Твърдението си Kihlstrom илюстрира със следния пример. Според него илюстрирането на паралелна преработка на информацията на ранните етапи на перцепция доказва наличие на качествена разлика между съзнателната и несъзнателната когниция, но не подкрепя твърдението за различие между първичен и вторичен процес на мислене. В подкрепа на подобно твърдение е изказването на Rappaport, че изследването върху перцептивната защита и репресия се отнася до влиянието на емоциите и мотивацията върху когницията, като рядко се разпростира отвъд неприятните събития по отношение на примитивното сексуално и агресивно съдържание, което З. Фройд приписва на „то“.

Според Kihlstrom его-психологическите изследвания върху предсъзнателното и дори несъзнателния ментален живот, въпреки че произхождат от неофройдистката психоанализа, не подкрепят основните допускания в психоаналитичната теория. Това е доколкото някои допускания са били взаимствани, имплицитно или експлицитно, от когнитивната теория, която се е развивала независимо от психоаналитичната традиция. Така изследванията върху сублимналната перцепция и мотивираното забравяне подкрепят в нищожна степен фройдистката концепция за несъзнаваното. Такава подкрепа според Kihlstrom може да се осигури в изследвания, в които се тестват уникални за З. Фройд хипотези – например, че несъзнателното включва сексуално и агресивно по характер съдържание и че несъзнателните процеси са примитивни и ирационални.

ИНТЕРПЕРСОНАЛЕН МОДЕЛ НА ОБЕКТНИТЕ ОТНОШЕНИЯ

За разлика от нагонния модел, който акцентира върху агресивните и сексуални импулси, его-моделът, отнасящ се до адаптивните способности на индивида, моделът на обектните отношения допуска вродена предразположеност на човека към свързване с другите и формиране на привързаност към тях. Настоящите взаимоотношения се третират в термините на минали взаимовръзки още от периода на детството, които са се превърнали в модели и прогнозируеми начини на общуване с другите. В процеса на психотерапия и консултиране индивидите ще анализират тези организирани интерперсонални схеми, като несъзнателно ще изиграят своята роля, включвайки другите също в определена роля.

Например пациентът може да изиграе ролята на безпомощно дете, реализирайки такова поведение към терапевта, сякаш той е грижовен родител.

В случая пациентът манипулира несъзнателно терапевта, опитвайки се да го „включи“ в т.нар. контрола на неговата собствена, за да потвърди очакванията си.

Трябва да се отбележи, че интерперсоналният модел акцентира върху социалната природа на интеракцията за разлика от подхода на обектните отношения, като е насочен и към формиране на интернални представи за себе си и за другите. Трябва да се отбележи, че в интерперсоналният модел на обектните отношения се третира в по-малка степен външната наблюдаемата връзка между хората, а в по-голяма – взаимоотношението между интрапсихичните модели на аза спрямо другите.

В контекста на този модел се концептуализират взаимовръзката терапевт – пациент като цяло и трансферът в частност като процес, който се реализира в интерактивното поле и който произлиза както от терапевта, така и от пациента. Задачата на терапевта, съответно консултанта, е да идентифицира ролята, която клиентът му вмениява чрез процеса на трансфер, без да се „вживяват“ твърде много в нея, за да могат обективно да интерпретират поведението му. Трансферът е тясно свързан с несъзнателните процеси у клиента. Във фройдистката психоанализа интерпретирането на трансфера се посочва за основен метод, водещ до осъзнаване на потиснатия интервал.

НЕОФРОЙДИЗЪМ

Неофройдизмът възниква в САЩ в края на 30-те години. Представителите на това направление противопоставят биологизма на Фройд на принципа на социалната детерминация, претендирайки за реструктуриране на самите основи на фройдизма.

Карен Хорни

К. Хорни оспорва редица твърдения в психоанализата, свързани с понятието за безсъзнателно и неговото качество на безвремовост, теорията за „натрапливото повторение“, концепта за регрес и др. В тази връзка основната грешка в разбирането на З. Фройд според нея се състои в неотчитането на културалните фактори в психологията на личността. К. Хорни критикува механистичното еволюционистично мислене на З. Фройд, според когото психиката на възрастния не съдържа нищо качествено различно в сравнение с психиката на детето. Преразглеждайки концепта за несъзнателното, тя отхвърля идеите за пансексуализъм, теорията за либидото, Едиповия комплекс, инстинкта към смъртта, понятието за „то“ „его“ и „свръхего“.

К. Хорни счита, че човек се управлява от два главни стремежа, които могат да бъдат както съзнателни, така и несъзнателни. Това са стремежите към безопасност и удовлетвореност. Тези два стремежа са несъвместими, тъй като

удовлетворяването на желанията се натъква на опасност от наказание от страна на обществото. Възникналият конфликт води до потискане, т.е. до „изгонване“ от съзнанието на един от двата стремежа.

К. Хорни третира влеченията, конфликтите и способността за разрешаването им в невротичната личност. Конфликтите се оказват не управляеми, а управляващи човека. Конфликуващите тенденции са несъвместими и безсъзнателни, което води до невъзможността да се направи избор между тях.

К. Хорни разграничава 4 типа невротично разрешаване на конфликта, резултат от използването на несъзнателно равнище на следните защитни механизми:

1. Усилване на едната страна на конфликта и отслабване на противоположната ѝ.

2. Изолацията като способ да се избегнат конфликтните отношения с хората.

3. „Движение настрана от себе си“, т.е. създаване на идеализиран образ на „аза“, в който конфликтните страни са така видоизменени, че се явяват вече не като конфликтни, а като различни аспекти на една „богата личност“.

4. Екстериоризация – преживяване на вътрешните процеси като съществуващи се навън.

Други средства са самооправданието, проявата на цинизъм, отсрочването на конфликта чрез „развенчаване“ на ценностите.

Индивидите обединяват невротичните черти в 3 основни типа отношения към себе си и другите, конфликтът между които характеризира структурата на невротичната личност.

1. Движение към хората.

2. Движение срещу хората.

3. Движение настрана от хората.

Ако в норма тези тенденции съществуват съвместно в невротичната те са компулсивни и вследствие на това съставляват неразрешим конфликт. Невротикът съзнателно се придържа към една от тези тенденции, отхвърляйки останалите. Този основен невротичен конфликт се маскира от по-горе изложените защитни механизми, като на съзнателно равнище се проявяват само опитите за неговото разрешаване. К. Хорни дава описание на 3 типа невротична личност – това са „отстъпчивият“, „агресивният“ и „отстраненият“ тип.

Междупличностна теория на Съливан

Съливан се отличава с критичност и независимост по отношение на ортодоксалния фройдизъм. Неговата теория е възникнала под влиянието на редица социалнопсихологически теории за личността. Въпреки всичко в неговите формулировки, макар и в имплицитна форма, се включват хипотези и твърдения на З. Фройд, подобно на концептите за съзнателното и несъзнателното. Той използва термина „концептуално несъзнателно“, чрез което иска да подчертае

необходимостта от търсене на концептуален смисъл в „наличния дисконтируитет на съзнателния живот“. През годините на развитието си като учен Съливан все повече се дистанцира от теоретичните конструкции на З. Фройд, което се проявява в избягването на термините „съзнателно“ и „несъзнателно“ в последните си разработки. Той говори повече за „скрити процеси“ или за „контрол на фокусираното съзнание“. Съливан систематично заменя термина „несъзнателно“ с думи като „незабелязано“, „непознато“, а терминът „съзнателно“ с „познато“. Той пише и за „скрити процеси, недостъпни за съзнанието“, експлицирайки, че има предвид „остарелия вече термин“ за „несъзнателни процеси“.

Понятието за безсъзнателно Съливан имплицира в теорията си за „междulichностните потребности“. Според него още в новородените се проявяват основните междulichностни потребности – потребността от получаване на грижа и нежност от страна на обгрижващите ги и потребността от избягване на тревожност. Потребността от избягване на тревожност се фиксира в съзнанието на детето във връзка с онова, което възрастните одобряват, съответно неодобряват. Тези оценки на значимите други лежат в основата на „аз-системата“. „Аз-системата“, бидейки формирана в ранно детство на досъзнателен етап на развитие, обикновено не се подлага на критика, а се съхранява до определена степен през целия живот на индивида. Колкото е повече тревогата в междulichностните отношения, толкова „по-раздута“ става „аз-системата“. Индивидът е склонен да не забелязва онова, което противоречи на аз-системата, за да избегне тревогата. Това явление Съливан обозначава като „избирателно невнимание“, а в по-силна степен, ако е изразено като „дисоциация“. Явлението на дисоциация при Съливан е съдържателно аналогично на „безсъзнателното“ при З. Фройд.

Съливан противопоставя феномена на „селективно невнимание“ на други механизми, свързани с избягването на тревожност на базата на съответното равнище на осъзнатост, на което протичат. Според него още от най-ранна възраст детето започва да развива „операции за сигурност“, обхващащи един широк набор от скрити и явни отговори, чиято цел е минимизирането или избягването на преживяванията на тревожност, индуцирани от обгрижващия го. По-късно тези операции биват организирани в аз-системата.

Заедно с тези автоматични процеси започват развитието си способностите за осъзнаване и интенционална активност. Аз-системата развива „все по-увеличаваща се мощ... за контрол над фокусираното осъзнаване“, чиито резултат е „невъзприемане на онова, на което няма смисъл да се отделя внимание“. Така започва развитието си „способността за селективно невнимание“, което се отнася до факта, че „ние винаги не виждаме онова, което ще ни постави в затруднено положение, ако го забележим“. „Процесите на заместване“ са едни от формите на проява на селективно невнимание. Важно е да се отбележи, че те се осъществяват на съзнателно равнище като например „преднамерената“ смяна на тема на разговор, която е болезнена за индивида.

Дисоциацията, от своя страна, според тази теория се развива, за да проектира индивида от краен и непоносим емоционален стрес. Тя става база за продуцирането на „не-аз“ преживявания, които са толкова травмиращи, че изискват операции, които да се осъществяват без всякакво осъзнаване. Това са процесите на дисоциация. Дисоциацията се поддържа от процесите на селективно невнимание и е свързана с развитието на „апарати за предпазване“, които „стават абсорбиращи“ по отношение на всяко травмиращо интерперсонално събитие.

Съливан посочва, че основен механизъм на „окултуряването“ на човек се явява „сублимацията“. Тя е една от операциите за сигурност, включващи „замяна“ на поведение, което би могло да срещне неодобрение.

НЕТРАДИЦИОННА ПСИХОАНАЛИЗА

Индивидуална психология на Алфред Адлер

З. Фройд и А. Адлер, макар и да споделят една обща теоретична база, се различават съществено помежду си. А. Адлер разглежда човека като цялостен, неделим индивид, който не са „разкъсва“ от вътрешни противоречия, съставляващи структурата на личността. Личността – това не е за Адлер поле на битка между съзнателното и несъзнателното, между то, его и супер-его, както е считал З. Фройд.

Според Адлер личността е ориентирана към постигането на цели с присъщата ѝ независимост и искрено се стреми към съвършенство и успех. Невротичният тип личност следва нереалистични цели, излизаци извън границите на възможностите му и затова не може да се избави от чувството си на непълноценност. Следователно психологическата терапия и консултиране чрез метода на превъзпитание трябва да бъдат ориентирани според Адлер към замяна на погрешния начин на живот показателен за нормално функционираща личност. Той счита, че психично здравата личност е открила истинския смисъл на живота, стреми се към съвършенство и към достигане на обществено полезни цели.

Според Адлер липсата на социален интерес и единство с живота като цяло може да доведе до „комплекс за непълноценност“. Този комплекс обуславя неспирна борба за превъзходство, насочена към прикриването му чрез друг комплекс – „комплексът за превъзходство“, първоначално наречен „мъжествен протест“. По-късно Адлер изцяло възприема термина „комплекс за превъзходство“, доколкото той семантично съответства на компенсаторната дейност на психичните процеси, лежащи в основата му. Психологическият смисъл на този комплекс е да се „покрие“ лежащото в основата му усещане за непълноценност с усещане за доминантност над другите. От друга страна комплексът за превъзходство се подкрепя от една „повишена его-осъзнатост“, съпътствана

от усещане за сигурност и стабилност. В тази връзка цел на консултативната работа е да се съдейства на клиента да осъзнае слабото присъствие на социалното чувство в комплекса за непълноценност и превъзходство.

Според тази теория „компенсаторната суперструктура“ включва в себе си една усъвършенствана система от средства за протекция. Адлер нарича тази система „ръководна фикция“. Тя е „фикция“, защото е изцяло субективен продукт и конструкция. В тази връзка Адлер използва термина „ръководна“, защото тя организира характерния за индивида начин на функциониране във всички ситуации или неговия невротичен начин на живот. В този смисъл Адлер използва понятието за „несъзнателно“. Ръководната фикция „действа скришом в границите на несъзнателното“, като е толкова влиятелна, че „несъзнателно невротикът става неспособен на свободно действие, както и да решава проблемите без предразсъдък“. В подобен контекст Адлер третира девиантното поведение на децата. Според него това поведение е базирано на несъзнателни грешни нагласи. Той счита, че началният етап на тези нагласи, както и крайната цел на „мъжествения“ протест са неосъзнати за индивида.

Не трябва да се счита, че несъзнателното при Адлер е същото както при З. Фройд. Адлер остро критикува Фройд за това, че преувеличава значението на биологичните фактори и инстинктивните сили. Той не възприема фройдисткия биологичен модел, според който инстинктивните импулси са репресирани от социализирано съзнание. Според него много от поведенията, изглеждащи детски, са такива не поради това, че отразяват инстинкти, които са потиснати, а защото сами по себе представляват навици, формирани в детството. От друга страна, онова, което Фройд третира като резултат на потиснато либидо, Адлер възприема като последица от ръководната фикция, предназначена да защити индивида от усещането за непълноценност. Според Фройд това твърдение на Адлер показва, че той изцяло отхвърля динамичния възглед за несъзнателното. В тази връзка Colby счита, че Адлер „издига“ изследването на либидото по-близо до „повърхностната“ психология.

Адлер описва съзнателното и несъзнателното в когнитивистки аспект, което е друг аргумент в полза на твърдението, че понятието за несъзнателното в неговата теория е лишено от психодинамични характеристики. Според Адлер съзнателното и несъзнателното съжителстват съобразно принципа на когнитивната консистентност, като те не са качествено различни, нито са в опозиция едно спрямо друго. Какво ще бъде съзнателното или несъзнателното зависи от целите на „ръководната фикция“. Съзнателното и несъзнателното се движат в една посока и не са противоречиви. Няма демаркационна линия помежду им в интерес на когнитивната консистентност със съхраняването на определен материал в несъзнателна форма. Това предотвратява възникването на когнитивна неконсистентност, което заплашва „протективната суперструктура“ или ръководната фикция. В този смисъл съзнанието се оказва просто „способ на психиката“ за осигуряване на аз-консистентност, когато невротич-

ната цел (която е несъзнателна) може да обезцени себе си чрез встъпването си в директна опозиция със социалното чувство (третирано от Адлер като съзнателно съхранени ценности). Според неговата теория дори „фиктивната цел и невротичният жизнен план могат да станат частично осъзнати“, когато подкрепят самооценката и не заплашват когнитивната консистентност.

Комуникативен подход на Ланг

Подходът на Ланг може да бъде определен като комуникативен и транзакционален. Ланг заема радикална гледна точка в комуникативната психотерапия, която е базирана на идеята за несъзнателна комуникация между пациента и терапевта. Той анализира динамиката на отношенията между пациента и терапевта съобразно „биперсоналното поле“ на психотерапевтичната диада. Всяка страна се разглежда като предизвикваща реакции в другата, като се оформя система на стимул – реакция и контрареакция, създаващи „спираловидни“ комуникативни интеракции, които постоянно модифицират контекста, към който двамата се адаптират.

Ланг поставя акцент върху способността на терапевта да установи и поддържа правила, да прави валидни интерпретации и да осигури поддържаща среда и така да улесни комуникацията и проявата на дълбоките равнища на несъзнателните конфликти. Ефективният терапевт се третира като „контейнер“, който според Ланг е способен да приеме проективните идентификации на пациента, да преработи интроектите и патологичните интеракционни проекции, като върне тези патологични „дразнителни“ на субекта в подходяща трансформирана форма.

Методът на Ланг е уникален по своя анализ на декодирането на съобщения на пациента. Тези съобщения представляват „проявени“ изложения, в основата на които лежат несъзнателни процеси. Според Ланг трансформацията на несъзнателните процеси в явни изложения следва законите на развитие на процеси, идентични на тези, описани от Фройд в „Тълкуване на сънищата“ – на кондензация, изместване, символизация и други средства на репрезентация. Ланг постулира, че тези несъзнателни съобщения и интроективни/проективни механизми на ранното развитие лежат в основата на емоционалното нарушение. Разрешаването на тези проблеми се постига чрез валидиращи декодиращи интервенции, които осигуряват прозрение и водят до корективни интернализации на терапевта и терапевтичната ситуация.

Ланг разглежда предаването на несъзнателни съобщения в диадата терапевт – пациент в контекста на интроективната и проективна идентификация. За него идентификацията е „интрапсихичен процес, чрез който аз-репрезентациите и другите аспекти на вътрешния свят на субекта и защитите са несъзнателно модифицирани в съгласие с определен модел, извлечен от един външен обект“. Интроектът е интрапсихичен образ, формиран чрез интроективна иден-

тификация. Интроективната идентификация е резултат от интеракцията между обекта и субекта и е отговор на проективна идентификация и активни процеси на интегриране и „поглъщане“ от страна на субекта. От своя страна, проективната идентификация може да се счита за противоположен процес на интроективната идентификация. Субектът проектира психични съдържания върху обекта и тогава се идентифицира с тези съдържания. Интроективната и проективната идентификация функционират по един допълващ се начин на основата на взаимно стимулиращи се несъзнателни идентификации между терапевта и пациента.

Ланг третира разказите, които пациентът представя в терапията, като кодирани несъзнателни перцепции на стимули, които произхождат от терапевта. Задачата на терапевта е да „поеме“, преработи проективните идентификации, проявени от пациента, като в същото време идентифицира и декодира несъзнателните комуникативни отговори на пациента на проективните идентификации, проявени от самия него. Ако интервенциите на терапевта са ефективни, пациентът ще се научи да преработва собствените си интроективни/проективни процеси и ще развие психично здрави интроективни идентификации.

Подходът на Ланг е уникален за интерперсоналната аналитична психотерапия. Ланг и релационистите терапевти споделят общата идея за това, че не трябва да бъдат неутрална страна в интеракцията с пациента. Автентичността на самия терапевт дава възможност несъзнателното да се преживее, прояви и конструира. За терапевта, работещ в контекста на комуникативния подход, това означава, че той трябва да отговаря на пациента по един искрен начин, като използва несъзнателните съобщения на последния, за да идентифицира собствените си грешки и да ги модифицира в отговор на несъзнателните му внушения.

Аналитична психология на Юнг

Въпреки че Юнг до голяма степен може да се счита задължен на З. Фройд в теоретичен план, неговата трактовка за несъзнателното още от самото си начало се различава от фройдистката. За свои учители Юнг считал Блеймер и Жане. Блеймер пише за раздвоение на личността, за „аутистично мислене“, което противопоставя на „реалистичното“, и въвежда в психиатрията термина „шизофрения“ (т.е. разцепление на личността). От Жане той унаследява енергетическата концепция за психиката, свързана с идеята, че реалността на света изисква определено количество психична енергия, като с нейното отслабване настъпва „понижаване на равнището на осъзнатост“. Жане пише и за дисоциация на личността (на две и повече части), като едната от тях се явява носител на съзнанието (където се проявява „Аз-а“), а другата – за изразител на несъзнателните сили.

По отношение на методите на психотерапевтично лечение Юнг си остава първият „еретик“ от гледна точка на ортодоксалната психоанализа. На първо място в теорията на З. Фройд стои конфликтът на съзнателното с изтласканите в несъзнателното влечения, имащи преимуществено сексуален характер.

К. Юнг се отказва от идеята за „пансексуализма“ („десексуализация на либидото“) и въвежда понятието за „колективно безсъзнателно“. Последното се отличава от „личностното безсъзнателно“, в което се включват предимно изтласкани от съзнанието представи – всичко, което е потиснато и забравено. Този тъмен двойник на нашето „Аз“ (неговата „Сянка“) е приет от З. Фройд за безсъзнателно като такова. По тази причина З. Фройд отделя такова внимание на ранното детство, докато К. Юнг смята, че „гълбинната психология“ трябва да е насочена към тълкуване на още по-отдалечено време в миналото. Може да се счита, че „колективното безсъзнателно“ отразява именно това по-отдалечено в миналото време. То е присъщо на всички хора и се предава по наследство, като е свързано с еволюцията на човешката психика.

Във връзка с динамиката между съзнателното и несъзнателното К. Юнг говори за „luminosities“ или „проблясъци“, чрез които явления той обяснява частните случаи, когато съзнаващият аз губи своите значения и съответно съзнанието се променя по определен начин. Последното престава да е рефлексивно – появяват се състояния, които наподобяват съзнание, но в тях не може да се различи някакъв аз. В тези случаи съзнанието не представлява никакво хомогенно пространство и само „просветва“, когато определени вътрешни или външни събития го подбуждат. Така К. Юнг създава метафората за съзнаващия аз сред многото „проблясъци“.

В съдържателен план К. Юнг представя съзнанието като едно условно относително понятие. Според него то е отчасти съзнателно, отчасти несъзнателно, т.е. неговите съдържания са съзнавани в определен аспект и несъзнавани в друг. Също така съзнаваното и несъзнаваното нямат ясни граници и едното свършва там, където започва другото. Така психиката се третира като една съзнавана-несъзнавана цялост.

К. Юнг за разлика от З. Фройд счита, че не всички проявления на безсъзнателното трябва да се отнесат към сферата на психопатологията. Според него забравянето например е свършено нормален процес, обусловен от това, че някои съзнателни мисли губят своята специфична енергия, поради отвличане на вниманието. Забравянето е нормално и необходимо, за да се освободи място в съзнанието за нови впечатления и идеи.

К. Юнг прави и откритието, че безсъзнателното не е просто склад на миналото, а е пълно със „зародиши на бъдещи психични ситуации“. В този смисъл, от безсъзнателното могат да възникнат свършено нови мисли и творчески идеи, които до този момент никога не са се осъзнавали.

В своята теория за личността К. Юнг разграничава съдържанието на съзнателното от несъзнателното. Съдържанието на съзнателното е частично *лично*, доколкото всеобщият му характер не се признава, и частично *безлично* или колективно, доколкото всеобщият му характер се признава. Безсъзнателното съдържание частично се явява *лично*, доколкото става въпрос за тези компоненти на личностната природа, които са се намирали в съзнанието, но

после са били потиснати. Частично безсъзнателното съдържание се явява безлично, доколкото е свързано с компоненти, които се признават за извънличностни, имащи някаква всеобща цялост, и по отношение на които не може да се докаже първичността на съзнанието.

К. Юнг въвежда понятието за „персона“. То е изграден от съзнателни и несъзнателни компоненти на егото. За *съзнателно его* К. Юнг счита компонентите на съзнанието на личността, които конструират съзнателната част на личността, а за *несъзнателно его* – несъзнателните компоненти на личността, които конструират „истинската същност“.

К. Юнг говори за *колективна психика*. Тя се изгражда от съзнателни и безсъзнателни компоненти, които са извънличностни, т.е. имат колективен характер, и съставляват *не-егото*. Тези компоненти могат да се проявяват в процеса на анализа като проекция на чувства, но те са изначално колективни, поради което се проявяват в качеството си на свойства на обекта и едва покъсно се признават за субективни психични качества.

От своя страна, според К. Юнг „персоната“ съединява в себе си съзнателните и безсъзнателните компоненти, които се противопоставят на не-егото и съставляват егото. Сравнението на личностни елементи на различни индивиди показва сходство по отношение на тези компоненти на персоната. От тази гледна точка персоната според К. Юнг се третира като компонент на колективната психика. Диференциацията на колективната психика, от своя страна, довежда до постигането на индивидуалност, която представлява специфичното и уникалното в комбинация с колективните, общи компоненти.

Съгласно тази теория съдържанието на съзнателното и безсъзнателното се подразделя на индивидуални и колективни компоненти. Компонент, чието развитие се заключава в диференциране от колективното, се явява индивидуален.

Психотерапевтичният подход на К. Юнг се базира на принципите на диалектиката и процеса на индивидуализация, при който отделни части на личността се съединяват в цялост. В процеса на индивидуализация човек реализира своите възможности, а отделните части на личността се интегрират в една система. Според К. Юнг причина за психичния проблем е неспособността за интеграция на съзнателното и несъзнателното, които са допълващи се по природа. Създава се ситуация, при която индивидът не възприема проявите на своето несъзнателно и символите, които му се откриват. Неврозата се явява пречка в психичното развитие на човека, като възпрепятства процеса на индивидуализация и самореализация. В тази връзка К. Юнг въвежда понятието за *трансцендентна функция*, която е способ за компенсиране на разчленеността на съзнателното и безсъзнателното, като с нейна помощ се изгражда взаимодействието между тези две образувания.

Клиничната практика, основана на аналитичната психология на К. Юнг, показва, че съзнателното и безсъзнателното рядко са съгласувани помежду си както по съдържание, така и по процесуален признак. Оказва се, че несъзнател-

ното поведение е компенсаторно и допълващо по отношение на съзнателното. Вярно е и обратното – съзнателното поведение е компенсаторно и допълващо безсъзнателното. Причина за тези взаимоотношения са следните твърдения: първо, съзнанието има основна управляваща функция, установяваща забрани (в термините на З. Фройд „цензура“) на несъвместимия с него материал, който бива изтласкан в несъзнателното; второ, съзнанието има определен праг на интензивност, който става осъзнат при „преодоляването“ на всички елементи; трето, съзнанието управлява процес, свързан с непосредствената адаптация, докато безсъзнателното не се ограничава само с материала, който е бил изтласкан, а включва и наследените следи и образци на поведение; четвърто, безсъзнателното съдържа в себе си всички възможни комбинации и фантазии, които притежават достатъчна интензивност, но които при определени обстоятелства могат да навлязат в полето на съзнанието. Тези четири постановки илюстрират допълващата функция на безсъзнанието по отношение на съзнанието.

Според К. Юнг при невротичните пациенти прагът на съзнанието се преодолява лесно. Обратно, психопатите се намират основно под влияние на безсъзнателното.

Съзнателното и безсъзнателното са два фактора, които образуват трансцендентната функция. К. Юнг я нарича трансцендентна, обозначавайки прехода от едното към другото образуване, без загуба на ролята на безсъзнателното.

Синтетичният метод на К. Юнг предполага инсайт, който потенциално е възможен за пациента и на определен етап от терапията се осъзнава. В практиката аналитикът става посредник между пациента и неговата трансцендентна функция, т.е. съдейства за сближаване на безсъзнателното и съзнателното съдържание, като довежда пациента до нова гледна точка за проблема. В тази функция на аналитика е заложено едно от най-важните значения на *трансфера*². К. Юнг не обяснява този феномен от гледна точка на редуccionисткия подход, т.е. само като проява на инфантилни еротични фантазии, които съществуват по отношение на родителите, и се проявяват като очаквания спрямо тях. Според него чувството на скука, което възниква в процеса на анализа, не трябва да се разглежда само като свидетелство за бедност на идеите, свързано с безсъзнателното, както би се изтъкувало в контекста на редуccionистката теория. К. Юнг твърди, че фантазиите на пациента нямат толкова конкретен редуccionистки смисъл, колкото голямо конструктивно значение. Според него е необходима конструктивистка трактовка на безсъзнателното, свързана с въпроса за инсайта на пациента в процеса, който той нарича трансцендентна функция.

Основен концепт, свързан с безсъзнателното в теорията на К. Юнг, е тази за *архетипа*. З. Фройд пръв открива архаични останки и примитивни форми в несъзнателното, като К. Юнг доразвива тази идея в концепция за архетипите.

² Трансферът се третира като несъзнателен пренос на чувства от страна на пациента, произхождащи от детството, свързани с родителите му, върху аналитика.

Архетипите се явяват своеобразни ядра на колективното несъзнателно. Архетипът представлява символна схема, която започва да действа, когато липсват разумни идеи или когато тези, които са налице, са неприложими. Той е средство за справяне с проблемите, използващ колективното несъзнателно, което е трупало опит, преповторен хиляди пъти. Архетипът кара индивида да действа по начин, несъзнаван за самия него. В тази връзка К. Юнг счита, че всички психични явления у човека са налице от неговото раждане в естествено несъзнателно състояние и че всички психични функции, които днес са съзнавани, са били несъзнавани, като са се проявявали така, сякаш са били осъзнати.

Архетипът се явява тенденция към образуване на представи за определен обект, които могат значително да се колебаят по отношение на детайла, без да губят при това своята базова схема. Съществуват например множество представи за враждебно същество, но сама по себе си основата или „мотива“ остават неизменни. За К. Юнг архетипите представляват „архаични остатъци“ или „първобитни образи“. Той счита, че архетипът е свързан с инстинкта, но е различен от него. Инстинктите са физиологични подбуди и се реализират чрез сетивните органи. В същото време инстинктите се проявят във фантазиите и често разкриват своето присъствие чрез символични образи. Тези прояви К. Юнг нарича архетипи. Според него логическият анализ се явява прерогатив на съзнанието, където участват разумът и знанието. Безсъзнателното се управлява от инстинктивните тенденции, изразени в съответстващи мисловни форми, т.е. архетипи.

Според К. Юнг човешката психика е уникална, субективна, като в своята дълбочина тя е колективна и обективна. В тази връзка той говори, от една страна за *лично*, а, от друга, за *колективно безсъзнателно*. Под лично безсъзнателно К. Юнг има предвид всъщност повърхностния слой на несъзнателното. Под този слой се намира друг слой, по-дълбок, чийто произход не е в личния опит. Този вроден по-дълбок слой К. Юнг нарича колективно безсъзнателно. Неговата природа е не индивидуална, а всеобща. То включва в себе си съдържание и образи на поведение, които у всички индивиди са едни и същи. С други думи, колективното безсъзнателно е идентично у всички хора и в този смисъл е свръхлично.

Възможностите за интеграция на съзнателното и безсъзнателното К. Юнг третира в контекста на процеса на индивидуализация. Целите и очакванията, принадлежащи на личното съзнание, „павират“ пътя на този процес. Това е процес на спонтанна реализация на цялостната личност. Его-съзнанието на личността не отразява действителния ѝ живот. Колкото повече индивидът се явява просто „Аз“, толкова повече той се отделя от колективния човек, и даже може да се окаже в негова опозиция. В крайна сметка едностранността на съзнателния живот според К. Юнг се компенсира от универсалното човешко същество, което живее в нас, чиято цел е интеграцията между съзнателното и безсъзнателното, или асимилирането на егото в цялостна личност.

Според К. Юнг откритието на „Аз-а“ става благодарение на срещата със собствената „Сянка“. С понятието за Сянката в теорията на Юнг се обозначава всичко онова, което е неприемливо за индивида и по тази причина е изтласкано в безсъзнателното. Сянката се третира като архетипен аспект на колективното несъзнателно. Срещата със собствената Сянка означава и среща с *личното несъзнателно*. При съприкосновение с безсъзнателното индивидът престава да осъзнава себе си, изчезва егото, явяващо се субект, имащ свои обекти. Сега „Аз-ът“ се намира в непосредствена връзка с целия свят. „Аз-ът губи себе си“ е добър израз за обозначаване на това състояние.

Според Юнг основна задача на аналитика в лечението на неврозата е възстановяване на загубената хармония между съзнателното и безсъзнателното, реализиращо се чрез среща със собствената Сянка. Това се постига по различни начини: „естествен начин на живот“; убедителни аргументи; и анализ на безсъзнателното. Също така за постигането на нормално състояние на развитие, психотерапията трябва да използва архетипите на колективното безсъзнателно, които се въплъщават в различни форми. Тези архетипи могат да се разкрият в процеса на анализ на сънищата и тяхната интерпретация. Юнг, както и З. Фройд използват насочените асоциации за разкриване на символите и мотивите на безсъзнателното, за да се разкрие значението на сънищата и да се разбере проблемът на пациента.

Аспектите на съзнателното и несъзнателното, представени в контекста на психоаналитичните подходи, оказват огромно влияние върху по-късното развитие на теориите, на които се основават психологическата терапия и консултиране като цяло. Психоаналитичните теории разкриват значението на концепта за безсъзнателното за познанието и лечението на човека. Същността на този концепт се състои в проникване във вътрешното битие в по-голяма „дълбочина“, за разлика от класическия възглед за психичното, според който то се третира единствено като обективно познание и представа.

ЛИТЕРАТУРА

- Фройд, З. Эго и механизмы защиты. Москва, 2003.
Фройд, З. Введение в психоанализата. София, 1947.
Юнг, К.Г. Архетип и символ. Москва, 1991.
Adler, A. What life should mean to you. N.Y., 1958.
Bleuler, E. Dementia Praecox or the group of schizophrenias. N.Y., 1911.
Bruner, J.F. & L. Postmann. Perception, cognition and personality, – Journal of personality. 18, 1929.
Erdelyi, Psychoanalysis: Freud's cognitive psychology. N.Y., 1985.
Greenwald, A. New, loo 3: Unconscious cognition reclaimed. – American Psychologist. 47, 1992.
Hartmann, H. Comments of psychoanalytic theory of the ego. – In: Essays on ego psychology. N.Y., 1959.
Horney, K. The neurotic personality. N.Y., 1937.

- Janet, P.* L'automatisme psychologique essai de psychologie experimentale. Paris, 1889.
- Kihlsrom, J.F.* The cognitive unconscious. *Science*, p. 237, 1987.
- Klein, G.* Perception, motives and personality. N.Y., 1979.
- Shevrin, H. & Dichman, S.* The psychological unconscious: A necessary assumption for all psychological theory? – *American psychologist*, 35, 1980.
- Sullivan, H.* The interpersonal theory of psychiatry. N.Y., 1953.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 101

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 101

ТЕРАПЕВТИЧНИ ЦЕЛИ ПРИ НАРУШЕНИЯ ОТ АУТИСТИЧНИЯ СПЕКТЪР

АНЕТА АТАНАСОВА

Катедра „Обща, експериментална и генетична психология“

Анета Атанасова. ЦЕЛИ ТЕРАПИИ В СЛУЧАЯХ НАРУШЕНИЙ АУТИСТИЧНОГО СПЭКТРА

Аутизм это расстройство, которое сопутствует человека в течении целой его жизни. У людей с аутизмом существуют различные потребности в зависимости от возраста. Терапии у людей с аутизмом надо приспособлять к их индивидуальным особенностям, поведению, потребностям и возрасту. В то же время надо иметь в виду познавательные особенности, социальные, языковые и коммуникативные нарушения. Здесь представлены конкретные терапевтические программы людей с аутизмом различных возрастных групп.

Aneta Atanasova. THERAPEUTIC GOALS IN AUTISM SPECTRUM DISORDERS

Autistic spectrum disorder is a lifelong disorder. Autistic people have different needs in any age. Specialists should individualize therapeutic plans according to special characteristics, behaviour, needs and age of the person with autism. Cognitive abilities, social, language and communicative impairments should also be considered. They are given examples about therapeutic plans for people with autism in different age.

Работата с клиенти с нарушения от аутистичния спектър и техните семейства е мултидисциплинарна област, в която участват медицински специалисти, психолози, логопеди, педагози. Спецификата на състоянието аутизъм предполага наличието на допълнителна квалификация и специализация в тази област независимо от конкретната професия на специалиста.

Състоянието аутизъм съпътства човека през целия му живот. Във всяка възрастова група то има своите особености и специфични проявления. Нуждите на хората с аутизъм се променят с възрастта и налагат необходимостта от актуализиране на конкретните услуги и терапевтични цели.

Необходимостта от дългосрочна, най-често съпътстваща целия живот на индивида с аутизъм, специализирана помощ и подкрепа поставя въпроса за ефективността на предлаганите програми и интервенции. За да се определи ефективността на определена интервенция или за да се оцени развитието/прогреса на индивида с аутизъм, е необходимо дефинирането на значими и конкретни терапевтични цели.

Оценката на ефективността на определени интервенции е изключително важна и същевременно труднопостижима цел в практиката на терапевтичната работа с индивиди с аутизъм. Хетерогенността на състоянието, индивидуалните различия, променящите се с възрастта основни нужди, дефицити и проблеми, наличието на многобройни и разнообразни терапевтични подходи и интервенции, всички тези фактори обуславят трудността да се определят общозначими терапевтични цели, спрямо които да бъде оценявана по еднозначен начин ефективността на интервенциите.

Основна цел в терапевтичната работа е подобряването на качеството на живот на човека с аутизъм, което много често означава да се премахне негативната симптоматика и да се постигне максимална степен на автономност (Askew, 2008). Тази идея е изключително важна, защото тя отразява мнението на човек със синдром на Аспергер, т.е. тя представлява разбирането на човек с нарушение от аутистичния спектър за самия себе си, а не идеите на друг (специалист, родител) за неговия живот.

Подобно е разбирането на Marchetti (2008), че работата с хора с аутизъм има за цел да ги направи по-щастливи, за което е необходимо да се преодолеят техните негативни симптоми и съпътстващи проблеми като депресия, биполарно разстройство, тревожност, страхове.

Продължаващото през целия живот обучение и подкрепа може да подпомогне значително комуникативните и социалните умения, както и уменията за самообслужване на хората с аутизъм (Trepagnier, 1996).

ХАРАКТЕРИСТИКА НА СЪСТОЯНИЕТО АУТИЗЪМ

Категорията аутизъм (Генерализирано разстройство на развитието, Разстройство от аутистичния спектър, Ранен детски аутизъм, Атипичен аутизъм и др.) включва разнообразни състояния и прояви, неясни граници, неуточнени диагностични категории и критерии. Неясната етиология, разнообразните поведенчески прояви, коморбидността на нарушенията са част от причините за трудното дефиниране на еднозначна диагностична категория, с ясно оп-

ределени граници и подходящи интервенции. Разстройствата от аутистичния спектър са хетерогенни и имат висока степен на коморбидност с други състояния и нарушения (Shattuck & Grosse, Wigram & Gold, 2005). Диагностичният процес е затруднен в значителна степен от широкия континуум на аутистичния спектър, включващ от леки до изключително тежки разстройства (Матанова, 2007). В този процес е необходимо да се очертаят първичните дефицити и вторичните нарушения на всеки отделен случай, спрямо което да се разработят терапевтичните стратегии и да се очертаят целите на терапевтичните интервенции (Матанова, 2007).

Нарушения в социалната сфера

Природата на нарушенията в социалната сфера се дефинират по разнообразен начин от различни автори. Като ключови за аутизма се определят нарушеното социално въображение (Wing), нарушеното социално познание (Hobson), нарушението на способността за разбиране на вътрешните състояния и чувствата на другите (Baron-Cohen), нарушената социална игра и др. (Waterhouse et al., 1989). Аспекти на странното социално поведение на хората с аутизъм могат да бъдат: раздразнителност, социално отдръпване (изолираност), стереотипност, хиперактивност, използване на неподходяща реч (Erickson et al., 2007).

За да се поставят значими терапевтични цели в тази област, е необходима оценката на индивидуалните умения и особености при споделяне на внимание; ниво на взаимодействие с другите хора (играе/общува с тях, споделя с тях, използва ги като средство и др.); игра/взаимодействие с връстници (може ли да играе/участва в игри/дейности с размяна и редуване); умения за използване на социален поздрав (отговаря ли на такъв, инициира ли такъв) и др. (Silver, 2005).

Езикови и комуникативни нарушения

За всички индивиди с аутизъм са характерни речеве и езикови нарушения (Матанова, 2007). Хората с аутизъм, които са вербални, също имат определени дефицити в тази област (Tager-Flusterg, H., 1989). Дори когато речта и езикът са овладени до определена степен, съществува съгласие между много автори за наличие на дефицити в прагматичните аспекти на езиковата употреба (Koegel & Johnson, 1989). И тук основен дискуссионен въпрос е дали езиковите и комуникативните дефицити при аутизъм са част от спецификата на синдрома, или са вторични по отношение на други основни дефицити.

Понякога специфика на речевото и комуникативното развитие е използването на ехололични фрази. Често наличието на ехололична реч може да остави погрешно впечатление за разбиране. Но много често децата (и възрастните) с аутизъм не разбират пълното значение на израза, който използват, или влагат в него смисъл, който е различен от конвенционалния.

Също така ефективната комуникация не може да съществува изолирано от социалните взаимодействия (Silver, 2005). Koegel & Johnson (1989) се позовават на различни автори и твърдят, че комуникативното развитие представлява континуум от предвербална комуникация до целево използване на езика за комуникация. При хората с аутизъм са нарушени тези базисни комуникативни умения, които се развиват още в бебешка възраст – реакция на човешките емоции, споделено внимание, повлияване на действията от поведението на другите (Trepagnier, 1996). Основна терапевтична цел в случая трябва да бъде разбирането на комуникативното намерение още на невербално ниво (Koegel & Johnson, 1989). В противен случай може да се натрупва активен речников запас, който обаче не се използва с комуникативна цел. Нарушенията в комуникацията са на всички нива – и вербална, и невербална комуникация.

Съществуват множество инструменти за оценка на езиковите и речевите умения, но хората с аутизъм често не демонстрират еднакви умения в различни ситуации. Постиженията им в тестова ситуация и в обичайна ежедневна ситуация могат да бъдат твърде различни (Silver, 2005). Необходимо е да се направи оценка на индивидуалните стратегии за комуникация и комуникативните способности, които могат да варират според ситуацията и хората (Koegel & Johnson, 1989). Тези различия могат да се дължат на затрудненията, които хората с аутизъм имат при генерализирането на умения (Silver, 2005).

Основни цели на терапевтичното въздействие в тази област могат да бъдат както развиването на реч, така и използването на алтернативни средства за комуникация – символи, жестове, картинки, дори реални обекти.

Познавателни способности

Въпросът за взаимовръзката между интелигентност и аутизъм продължава да бъде дискусионен. Според редица данни в литературата, посветена на аутизма, голям процент от хората с аутизъм също така са с умствена изостаналост. Както отбелязва Матанова (2007, с. 161), „връзката между аутизъм и ниското ниво на интелигентност, представлява диагностично предизвикателство...“ От друга страна, като част от аутистичния спектър се описват т.нар. „високо функциониращи аутисти“, вкл. синдром на Аспергер, при които интелектуалното функциониране е на високо ниво.

Независимо каква е оценката на коефициента на интелигентност, познавателното функциониране на хората с разстройство от аутистичния спектър е различно. Хората с аутизъм срещат трудности още на нивото на усещането. За тях са характерни хипо- или хиперсензитивност по отношение на различни модалности. Нарушенията в сензорната модулация често се манифестират чрез самостимулация (например въртенето на обекти, специфични движения с ръцете и др.) (Ornitz, 1989). Установяването на особеностите в сензорната преработка за всеки конкретен случай е важна задача на психо-

логическата оценка. Разбирането на тези особености ще даде възможност да се модифицира средата по такъв начин, че да отговаря максимално на нуждите и особеностите на човека с аутизъм. Например, когато се оформя работното място за такъв човек, материалите за работа трябва да му бъдат предоставени на неутрален фон; да му бъде осигурена максимално неутрална звукова среда (Масе, 2004) и др.

Дефицитите на вниманието са друга особеност на познавателното функциониране на хората с аутизъм. Причини за трудностите в концентрацията на вниманието им могат да бъдат интересите (различни от областта, в която се очаква от тях да се концентрират в определен момент); неразбиране относно елемента от средата, върху който се очаква да се концентрират; липсата на мотивация (Масе, 2004) и др.

Grandin (1995), жена с разстройство от аутистичния спектър, разказва за начина, по който тя мисли, преработва информация и извлича информация от паметта си. Тя говори за „визуално мислене“, „мислене в картини“, характерно за хората с аутизъм и твърде различно от типичното мислене чрез думи или обобщени образи. Също така тя казва, че съхранява информацията в паметта си, както това се случва на компютърен диск, без да бъде преработена и асимилирана. Образите, които тя има в паметта си, са конкретни, а не обобщени. Когато ѝ се налага да си спомни нещо, тя все едно „пуска видеозапис“. Всеки конкретен визуален спомен, който има, отключва други такива визуални спомени по асоциация. Според Grandin (1995) тя се е научила да спира този непрекъснат асоциативен процес, но за много хора с аутизъм това е трудно или дори невъзможно. Peeters & Gillberg (1999) наричат аутизма „синдром на хиперреализъм“. Според тях човекът с аутизъм е хиперреалист, който живее в свят на сюрреалисти. Начинът, по който аутистите възприемат света, е буквален.

Тази особеност на съхраняването на информация и мисленето е причина за трудностите на хората с аутизъм да научават абстрактни понятия, да разбират значения на думи, които нямат пряко визуално изображение. Познаването на тази особеност на преработка на информацията е изключително ценна за организирането на терапевтичната работа с хората с аутизъм. Овладяването на нови умения, разбирането на определени правила, ситуации и концепции трябва да се подпомага с визуализация.

ТЕРАПЕВТИЧНИТЕ ЦЕЛИ СПОРЕД РАЗЛИЧНИТЕ ТЕРАПЕВТИЧНИ НАПРАВЛЕНИЯ И ОБЯСНИТЕЛНИ ПОДХОДИ

Теориите относно природата на нарушението имат голямо влияние върху конкретните терапевтични стратегии и цели. Различни теории са формулирани в рамките на два основни подхода за изучаване на аутизма (Prizant & Wetherby, 1989). С първия подход се правят опити да се идентифицира първич-

ният дефицит, а с втория подход се акцентира върху описание на индивидуалния профил на хората с аутизъм – как те учат, какви са техните силни страни и слабости. В рамките на първия подход терапевтичните цели се определят според допусканията за базисните дефицити – свръхселективност на стимули; първично социално отдръпване; проблеми в сензорната интеграция; първичен езиков дефицит и др. (Prizant & Wetherby, 1989). С втория подход се определят индивидуалните силни и слаби страни и терапевтичните цели се конструират на базата на регистрираните дефицити.

Съществува голямо разнообразие от терапевтични подходи. Най-общо те могат да бъдат разделени на подходи, центрирани върху възрастния, и подходи, центрирани върху детето (Атанасова, 2005). Подходите, при които възрастният е водещ във взаимодействието (типичен представител на тази група подходи са поведенческите), работят основно за редуциране на нежеланото и неадаптивното поведение и научаване на умения от различни области: преакадемични и академични умения, самообслужване, език и реч, социализация, емоции и интереси, невербални способности, развитие на комуникативните умения, имитация, умения за игра.

Подходите, центрирани върху детето, акцентират върху взаимодействието и комуникацията, а не върху обучението. Водещият във взаимодействието е детето и развитието му следва неговите собствени интереси и темпо. Основна терапевтична цел на тези подходи е създаване на умения за общуване – споделяне внимание, съвместни игри, адекватно насочена комуникация, желание за комуникация.

Музикотерапията (която може да бъде категоризирана към подходите, в които водещо е детето) при хора с аутизъм е насочена предимно към подобряване на комуникацията. Музиката съдържа разнообразни експресивни средства, динамични форми и възможности за диалог и така подпомага развитието на способностите за поддържане на споделяно внимание (Wigram & Gold, 2005). Тези умения подобряват възможността на децата да се включват в съвместни игри и дейности; намаляват стереотипното поведение (Wigram & Gold, 2005).

Всяка терапевтична цел, която се поставя, е обвързана с конкретните подходи за работа, използвани от специалиста, от родителите, от всички останали, които общуват с човека с аутизъм. Принципното разбирателство между специалисти и родители относно използваните подходи за работа е изключително важно условие за успешното изпълнение на терапевтичната програма. В конкретния терапевтичен план е възможно комбинирането на различни подходи (Атанасова, 2005), което също трябва да бъде уточнено и договорено.

При определяне на терапевтичните цели трябва да се отчетат индивидуалните проявления на типичните за аутизма характеристики. Разбира се, от значение са множество други фактори като възраст, семейна, социална и образователна среда.

ОЦЕНКА НА ИНДИВИДУАЛНИЯ ПРОФИЛ

Голяма част от опитите да се дефинират субгрупи в категорията аутизъм завършват със заключението, че съществуват почти толкова категории, колкото са индивидите с това нарушение (Waterhouse et al., 1989). В изготвянето на смислен терапевтичен план за индивида с аутизъм е необходимо да се определят неговите индивидуални нужди. Психологическата оценка на особеностите, дефицитите, силните страни, интересите, странните и неадаптивните поведения могат да бъдат отправна точка за поставянето на значими цели на работата. Например редуцирането на използването на странна реч, напускането на стаята по време на сесия и др. могат да бъдат такива терапевтични цели на определен етап от работата (O'Reilly et al., 2006).

Характерна особеност на хората с аутизъм е хетерогенността на тяхното развитие. Подробната оценка на индивидуалния профил е изключително необходима, тъй като трудно може да бъде предположено какво е нивото им на развитие в определена област, ако то не е специално оценено. За хората с умствена изостаналост е характерен хомогенен профил на изоставане. Нивото на интелектуално развитие при тях може да прогнозира с известна точност нивото на различните умения и способности. Докато индивидите с аутизъм могат да имат изключителни способности в определена област – например да четат на шестгодишна възраст, но същевременно в областта на самообслужването да функционират на много по-ниско ниво (например не умеят да си обуват сами обувките).

ОПРЕДЕЛЯНЕ НА ТЕРАПЕВТИЧНИТЕ ЦЕЛИ В ЗАВИСИМОСТ ОТ ВЪЗРАСТТА

Подобряване на комуникативните умения несъмнено е изключително важна терапевтична цел при работата с индивиди с аутизъм (Prizant, Wetherby, 1989). Тази обща цел може да бъде конкретизирана в множество цели, подходящи за съответната възраст и ниво на развитие на индивида. За да може да общува ефективно, човек трябва да притежава множество конкретни умения и познания: да разбира значението на думите; да разбира жестовете и мимиките; да използва по подходящ начин думите; да използва по подходящ начин жестовете и мимиките; да разбира смисъла на твърдение (изказване), което прави друг човек; да отговаря с подходяща реплика на определено изказване и др. За деца от предучилищна възраст, които не говорят, трябва да се започне от натрупването на пасивен и активен речник. Разбирането на смисъла на комуникацията като размяна между двама (и повече) души също е необходимо условие и подготовка за успешно общуване с другите. В тази възраст трябва да бъдат овладени умения като насочване на вниманието към говорещия, осъществяване на адекватен очен контакт и др. Ако детето няма развити превербални комуникативни

умения (като споделено внимание), това също трябва да бъде първостепенна задача, за да бъде успешно по-нататъшното комуникативно обучение.

За децата в училищна възраст е важно да овладеят подходящи и социално приемливи форми на комуникация с връстници и с учители.

Възрастните с аутизъм трябва да разширят своите умения до множество различни и непредвидими социални ситуации, в които е удачно да се общува по определен начин. Изслушването на друг човек, разграничаването на съществена от несъществена информация, развитието на чувствителност спрямо това какво може и какво не може да се споделя с другите хора, също са важни умения, необходими за успешното общуване, които трябва да бъдат учени и овладявани постепенно от юношите и възрастните с аутизъм.

Терапевтични цели, специфични за предучилищна възраст

Основни цели на терапевтичната програма с деца с аутизъм според Wigram & Gold (2005) са: поддържане и развитие на вниманието; подобряване на комуникативното поведение; езиково развитие; развитие на емоционалните реакции; подобряване на контрола върху поведението.

Овладяването на умения за самообслужване са изключително важни и често пренебрегвани от родителите на децата с аутизъм в предучилищна възраст.

Да бъде научено детето да се справя само с все повече неща, е една от основните задачи на родителите. Същевременно това е една изключително трудна задача за всеки родител. Типичната родителска роля на обгрижващ в първите месеци от живота на детето се преодолява изключително трудно от родителите на деца с аутизъм. Една от причините е, че децата с аутизъм обикновено закъсняват в овладяването на различни умения за самостоятелност, т.е. първите опити на родителите за приучаване към такива навици са се оказали неуспешни. Храненето, ползването на тоалетна, събличането и обличането, миенето на ръце и къпането, участието в домакинските задължения са области, в които детето трябва да бъде научено на повече самостоятелност.

Ако детето не е овладяло в тази възраст определени умения за самообслужване, тези цели продължават да бъдат актуални и първостепенни и в следващите възрастови периоди.

Справянето с гневните изблици, агресивното и самонарязащото поведение (когато такова е налице) също са първостепенни цели в терапевтичните програми за малки деца.

Друга важна терапевтична цел в тази възраст е развитието на умения за общуване с връстници. Посещението на детето на масова детска градина не е достатъчно условие такива умения да бъдат развити. В тази ситуация детето с аутизъм се нуждае от много подготовка, помощ и подкрепа за разбиране на правилата в групата, подходящите начини за осъществяване на взаимодействия

твие. Основните затруднения на детето с аутизъм в предучилищна възраст са да иницира взаимодействие и да реагира на взаимодействие, което е инициирано от друг (Angeliki, 2006). За да бъде възможна успешната адаптация на детето, е необходимо също така да се работи за подобряване на неговите речеви умения, намаляване на гневните изблици и ограничаване на стереотипното поведение (Angeliki, 2006).

Когато детето с аутизъм бъде включено в група от връстници в предучилищна възраст (или по-късно, в училище), без да бъдат посрещнати неговите специални нужди, това може дори да влоши поведението му (Angeliki, 2006).

Терапевтични цели, специфични за училищна възраст

Независимо дали детето с аутизъм посещава масово, специално училище или специализиран център, училищната възраст е изключително значима, защото тя предоставя възможности за развитие в две изключително важни области: социални взаимоотношения и познания. Опитът, който детето с аутизъм има възможност да натрупа в тази възраст, е твърде ценен и незаменим. Разбира се, за да се случи това по успешен начин, то се нуждае от специални грижи и програми.

В тази възраст е изключително важно да бъдат посрещнати образователните нужди на децата с аутизъм (Askew, 2008). Детето с аутизъм се нуждае от среда, модифицирана по начин, който да отговаря на неговите потребности. Новите знания и умения, които се овладяват на този етап от развитието, трябва да бъдат поднесени по достъпен за него начин. Тук трябва да се имат предвид особеностите на неговите усещания, възприятия, памет и мислене.

Ако това е възрастта, в която за първи път детето с аутизъм се включва в група от възрастни, на преден план излизат всички онези цели и нужди, които не са били постигнати и посрещнати в предучилищна възраст. Но дори когато детето има опит от функциониране в група на ниво предучилищна възраст, то отново ще се нуждае от известна подкрепа за адаптация в новата среда.

Училищната възраст предоставя многобройни възможности за работа в различни области с децата с аутизъм. Същевременно овладяването на всяко умение при тях изисква много повече време, отколкото за децата с типично развитие. Акцентирането единствено върху академичните познания или изграждането на конкретни взаимоотношения с дете, с което няма перспектива за дълготрайни контакти, може да бъде изключително времеемко. Така може да бъде пропуснато ценно време за създаването на умения и овладяването на познания, които биха били изключително полезни за детето в бъдеще. В училищната възраст е изключително важно при приоритизирането на терапевтичните цели да се мисли в перспектива, от гледна точка на бъдещото функциониране на този човек като възрастен. Това е възрастта, в която се създават полезни трудови навици, разширяват се уменията за самообслужване и помощ в домакинството, развиват се умения за организиране на свободното време.

Терапевтични цели, специфични за юноши и възрастни

Основните терапевтични цели за хората с аутизъм в тази възраст са в областта на придобиване на професионални умения, независимо функциониране, комуникация, организиране на свободното време, междуличностни взаимоотношения (Bourgondien & Mesibov, 1989).

Основните дефицити, характерни за хората с аутизъм – комуникация и социални умения – остават водещи в терапевтичните програми при юноши и възрастни. Подобряването на комуникативните умения е по посока на това да се направи речта, която използват, социално приемлива и разбираема (Bourgondien & Mesibov, 1989). Много юноши и възрастни с аутизъм проявяват интерес към другите хора и имат желание да осъществят социални контакти, но те обикновено не умеят да направят това по подходящ начин. Изключително трудно, много често невъзможно, за тях се оказва създаването и поддържането на приятелски взаимоотношения.

В някои случаи поведенческите проблеми в тази възраст се увеличават и засилват. Намаляването на ритуалното и компулсивното поведение, агресивността и самонараняването (когато са налице) са първостепенни терапевтични цели в тази възраст.

За юношите и възрастните с аутизъм често е проблем организирането на свободното време. Намирането на подходящи и приятни за тях занимания може да бъде сериозен проблем. Липсата на интереси, липсата на самостоятелност и ограничените социални контакти, които те имат, обикновено са причина и реална трудност за организирането на занимания и забавления.

В тази възраст на преден план излиза проблемът с възможността да се упражнява някаква трудова дейност, която да бъде платена. Липсата на практики и социални програми в нашата страна, насочени към ангажирането на хората с увреждания и специално на хората с аутизъм в такива дейности, допълнително утежнява този проблем. Изключително важно е да се направи оценка не само на уменията, ограниченията и интересите на човека с аутизъм, но и на ресурсите на неговото семейство и социална среда по отношение на възможностите за упражняване на трудова дейност и ангажиране на човека с аутизъм в грижите за себе си до максимално възможната за него степен.

Сексуалността на младите хора с аутизъм също е област, която е проблемна за тях и техните семейства. Тази тема често е табу както в семействата, така и сред професионалистите от организациите и институциите, които понякога посещават юношите и възрастните с аутизъм.

Проблемите на сексуалното съзряване могат да бъдат много за всеки един млад човек. При децата и младежите с аутизъм сексуалните въпроси могат да се окажат още по-трудни. Те могат да бъдат свързани с:

- Разбиране на промените, които се случват с тялото им.
- Справяне с емоционалните преживявания.

- Адекватен (социално приемлив начин) за изразяване на емоциите.
- Трудност да разберат какви са чувствата, които изпитват.
- Трудност при споделянето на чувствата.
- Прояви на сексуалност на неподходящо място, по неподходящ начин, към неподходящ човек.

- Използване на насилие без да има разбиране, че това е така.
- Трудност да разберат взаимоотношенията между хората въобще и да имат усещане и разбиране за сексуалността като част от тези взаимоотношения.

- Прояви, които останалите хора смятат за сексуални, без те да са такива от страна на младежите като намерение (напр. ходене по малка нужда на неподходящи места, докосване на друг човек, мастурбиране на публично място).

Не може да се мисли за младежите с аутизъм като за несексуални хора. Всеки човек има право да изпитва, да проявява и да бъде обект на сексуални чувства и желания. Но хората с аутизъм имат нужда от подкрепа, която да им позволи да развият своята сексуалност по приемлив и безопасен за останалите хора начин.

Хората с аутизъм имат нужда от специално обучение относно сексуалността:

- Те трябва да бъдат запознати по достъпен за тях начин с промените, които се случват с тялото им. В този процес трябва да участват и родители, и специалисти.

- Обучението по отношение на сексуалността не може да се случва извън контекста на човешките взаимоотношения. Сексуалността не би трябвало да се разглежда отделно, като случваща се сама по себе си. Сексуалността трябва да се разглежда като част от общуването и взаимоотношенията на приятелство и интимност.

- Младежите с аутизъм трябва да научат конкретни модели на поведение; да се въведат правила; да се поставят граници.

За да бъде готов един специалист да окаже професионална помощ на хората с аутизъм, трябва да разбира аутизма, да работи на базата на предварително изследване и оценка на нуждите им, да има готовност да адаптира средата към нуждите на човека с аутизъм, да си поставя функционални терапевтични цели, да използва специален комуникативен стил в процеса терапевтичната работа, разбираем за човека с аутизъм (Peeters & Gillberg, 1999).

Комуникацията, уменията за самопомощ и участие в домакинските задължения, уменията за работа, за организиране на свободното време и социалните умения са ключовите области, към които трябва да бъде насочена една терапевтична програма за човек с аутизъм (Peeters & Gillberg, 1999).

Терапевтичната работа с хора с аутизъм продължава през целия им живот, като се съобразява с техните индивидуални и променящи се нужди, ресурсите на семейството и социалната среда, включването на различни специалисти

и институции в грижите и услугите, които се предлагат за тях. Адекватната оценка на развитието на индивидите с аутизъм налага максималното конкретизиране на постижими и ясно формулирани цели на работа, уточнени начини и стратегии за работа, участие на родители, специалисти, институции. Терапевтичните планове за хората с аутизъм се изготвят и ревизират през определен период от време, в зависимост от постигането на определени цели и променените нужди, условия на живот, възраст и ресурси от страна на семейството.

ПРИМЕРИ ЗА КОНКРЕТНИ ТЕРАПЕВТИЧНИ ЦЕЛИ

Представените терапевтични програми¹ (и части от терапевтични програми) илюстрират конкретизирането на цели на работата в различни области – когнитивно развитие, социални взаимодействия, комуникация, самообслужване и др. Всички специалисти, близки и институции, ангажирани с грижи за конкретното дете (възрастен човек), са запознати с програмата и работят по нея. Тези програми се актуализират на всеки шест месеца.

Случай 1

Момче на 5 г.

Диагноза: Генерализирано разстройство на развитието

Комуникация

- Да се научи да използва думи, за да изрази нужда. За целта е необходимо да се изисква от него да използва дума винаги, когато иска нещо. Първоначално се започва с ДАЙ.

- Да се изисква да използва думите, които знае, винаги (в подходящи ситуации).

- Обогащане на активния речник.

Възрастният назовава обекти/предмети; от детето се изисква да ги повтори. Това се прави, когато вниманието му е насочено към съответния обект/предмет.

- Да умее да посочва с пръст. За да се научи да прави това, трябва да му се показва какво означава този жест – т.е., когато детето иска нещо, възрастният може да го посочва с пръст (и да назовава думата), след това може да посочва с пръста на детето и след това да изисква (и да го насърчава) той да посочва с пръст.

- Добре е да се започне с овладяването на думи, които са мотивиращи за него (защото са свързани с нещо, които обича и харесва).

¹ Всяка от представените терапевтични програми е изготвена от автора на статията, съвместно с друг специалист, работещ в Център за социална рехабилитация и интеграция на лица с проблеми от аутистичния спектър.

- Дейностите, които са му любими и интересни (като детски филм и компютър) се използват, за да се стимулира комуникацията.

- Да изразява отказ и нежелание като казва НЕ. Не се толерират викове или други социално неприемливи форми на изразяване на нежелание.

- Изисква се да изразява желание като използва дума. Първоначално това е думата ДАЙ. Постепенно се въвеждат нови думи, адекватни на ситуацията и желанията му. Например, когато иска да яде, първо трябва да каже ДАЙ. Когато започне да употребява думата винаги в съответната ситуация, се изисква да каже СУПА (тъй като това е една от думите, които знаем, че може да казва). Настоява се да каже СУПА (в случаите, в които наистина иска да яде супа). След това (след известно време) се изисква да каже ДАЙ СУПА.

- Да използва комуникацията, за да привлече вниманието на възрастния – т.е., когато иска да му се обърне внимание, трябва да използва думи (например ЕЛА, ПОМОГНИ, ДАЙ и др. подобни). Ако не използва думи, не получава изискваното внимание. Първоначално трябва да му се показва какво се очаква от него. В ситуация, в която очевидно иска нещо, се повтаря думата, която искаме той да употребява и настояваме да я чуем от него.

- Да се стимулира комуникацията с познат възрастен (с родители, близки, специалисти, с които общува). Стимулира се насочването на комуникацията към друг човек по няколко начина: обръщение по име (или например като казва „мамо“, „тате“); подходящ очен контакт (гледа в очите човека, на когото говори, който му говори или от когото иска нещо).

- Да се научи да иска помощ като казва ПОМОГНИ. По описания вече начин: повтаря се думата, която очакваме да чуем от детето, и не му оказваме помощ, докато не я чуем (първоначално се приема и опитът думата да бъде казана независимо колко точно звучи като произношение).

- Да насочва вниманието си към определени дейности с помощ от възрастен. Възрастният посочва това, което иска да бъде забелязано, насочва детето натам, казва дума, изисква внимание. Първоначално това трябва да са атрактивни ситуации; постепенно, когато детето разбере, че трябва да реагира и да насочва вниманието си, когато възрастният поиска това от него, могат да се въвеждат и други, не толкова атрактивни стимули.

- Следи се за разбирането на речта. Използват се отделни думи и фрази, директно свързани с конкретната ситуация. Например: *обувки* (винаги, когато се обува и събува); *яке* (винаги, когато го облича и съблича, носи го в гардероба или го взема от там); *топка* (винаги, когато се играе с топка, носи се, взема се, прибира се, търси се и т.н.). За да сме сигурни, че детето разбира определени думи, трябва да се опитаме да ги използваме в ситуация, която не е пределно очевидна. Например: ако му кажем *дай ми вилицата* и това се случва по време на хранене, за него е ясно, че в тази ситуация трябва да даде вилица и е много вероятно той да се ориентира по-скоро по контекста. Но ако сме на детската площадка или в спалнята например и му поискаме вилица (тя трябва да

е в наличност, разбира се и да е видима за него), но не му посочваме вилницата в момента, ще успеем да разберем дали той наистина разбира смисъла на думата „вилница“. По подобен начин трябва да следим и да проверяваме за разбирането на всички думи от неговия пасивен и активен речник.

- Да разбира отделни съществителни имена в конкретни ситуации, напр. „Дай ми ТОПКАТА“ (като си протягате ръката, за да отпадне необходимостта да разбира „дай ми“). Първоначално пред детето е само топката. После пред него има както топка, така и друг предмет (кубче например), постепенно могат да се въведат още предмети и да се усложни ситуацията.

- Да разбира отделни глаголи като ТИЧАМ, ХОДЯ, СЯДАМ, ЯМ. Думите се повтарят в съответните ситуации (само думите, а не цели изречения с тях).

- Да разбира две ключови думи в конкретни ситуации, напр. „Дай ми НОЖИЦАТА и МОЛИВА“. Разбира се, за да се изисква това, трябва да сме сигурни, че е научил значението на думите поотделно.

Социално взаимодействие

- Да се научи да споделя внимание с възрастен, т.е. да са насочени и двамата към една и съща дейност. За да се случва това, възрастният трябва първоначално да се включва в дейности и игри, които на детето са му интересни, след това би могъл да въвежда вариации в тези игри (да въвежда постепенно нови елементи, нови правила) и чак след това – да предлага нови и непознати за него занимания, игри и дейности и да изисква внимание от детето.

- Да се научи да подава и приема предмети от възрастни и други деца. Първоначално това умение се упражнява с възрастни, а по-късно – и с други деца. Като предмети, които се разменят и се подават, могат да се използват: топка, кубче, част от строител и всякакви други реални предмети или играчки, които представляват интерес за детето. Подаването на предмети се съпровожда с използването на думи: ДАЙ и ВЗЕМИ.

- Да участва в игри, в които има взаимодействие, напр. гоненица, боричкане и др.

- Да участва в игри, в които възрастният имитира детето, напр. въртене на предмети с връвчица, подскачане, тичане, биене на барабан (в ситуация, в която той прави това, възрастният се включва в играта като го имитира).

- Включване в групови игри с ясни правила, спазване на последователност от действия и редуване.

- Да инициира любими игри като покани възрастен да участва, т.е. като каже нещо, например: ЕЛА, ПАК, ХАЙДЕ, а не само като го дърпа за ръка.

- Да имитира действията на възрастен при игри с редуване и имитация. Изисква се детето да повтаря действията, които възрастният прави, като първоначално може да се насочва ръката (тялото му), за да му се покаже как се случва това.

- Да инициира социален поздрав, като направи очен контакт, махне с ръка и/или каже „здравей“.

- Да отговори по подходящ начин на социален поздрав от възрастен, напр. като направи очен контакт, докосне го или каже „здравей“.

- Да се редува в групова ситуация с малък брой участници с минимална подкрепа от възрастен. Например детето трябва да следва определена последователност от действия (качване на столче, скачане, пълзене, мушкане под нещо и т.н.), като се редува с някого (възрастен или дете).

Познавателно развитие

- Да се установят взаимоотношения на сътрудничество с възрастните, с които детето работи. Създаването на такива взаимоотношения и научаването да се следват и изпълняват инструкциите на възрастния са необходима основа за овладяване на много умения в различни области.

- Стимулира се развитието на уменията за имитация. (Имитацията е начинът, по който децата учат. Показването на определени движения, действия, начин на манипулация с предмети и изискването за имитация е начинът, по който детето може да научи повече за света около него.)

- Развитие на уменията за групиране на еднакви обекти.
- Развитие на уменията за класификация по цвят и форма.

СЛУЧАЙ 2

Момче на 4,5 г.

Диагноза: Генерализирано разстройство на развитието

Когнитивно развитие

- Овладяване на нови двигателни схеми, свързани с обща и фина моторика. Показва се начинът, по който се манипулира с различни предмети (играчки), стимулира се имитацията.

- Развитие на уменията за класификация. Класифицират се реални предмети (и картинки) по различни показатели.

- Научаване на умения за самостоятелно изпълнение на поставена задача от няколко стъпки. Първоначало – със зрителна опора (показване), а след това – само по словесна инструкция и евентуално – самостоятелно изпълнение.

- Да превключва вниманието си от дейността към говорещия и обратно към дейността. Няколкократно в една ситуация се насочва вниманието на детето ту към говорещия (когато някой говори), ту към дейността, която се извършва.

- Да насочва вниманието си към „цялостната картина“ в познати ситуации. Например: на автобусната спирка – „хората чакат автобус“; на площадката – „децата играят“; в магазина – „хората купуват“; на улицата – „карат коли“; в небето – „летят птици“ и др. под. Идеята е да разбира като цяло ситуацията, а не да се фокусира върху една птица, един човек на автобусната спирка, една дейност на детската площадката и т.н.

- Да прави подходящ избор от две видими алтернативи. Например: 1) Прост пъзел, който детето трябва да довърши като избере подходящата част. 2) Асоциации: чаша – чиния; цвете – лейка; кукла – дреха; топка – баскетболен кош и т.н. Детето трябва да избере подходящата картинка (или реален предмет), за да допълни асоциацията. 3) Мозайка: реди се някаква последователност, например редуват се жълта и синя мозайка в редичка. Детето трябва само да избере правилния цвят мозайка, с който да довърши редичката.

- Да разпознава проблема в познати ситуации, напр. *разлято питие, липса на лъжица за хранене, счупен молив*, първоначално чрез помощ от типа на „Какво се случи?“, „Какъв е проблемът?“, „О-о-о-о!“

- Да реши проблема след подкана, напр.: „От какво имаш нужда?“ – в горните и в други подобни ситуации при видими алтернативи.

Случай 3

Момче на 5 г.

Диагноза: Генерализирано разстройство на развитието

Социално взаимодействие

- Да се стимулира социалното взаимодействие на емоционално ниво. Целта е да се играе съвместно с друг човек, независимо каква точно е играта. Акцентът е върху емоционалното преживяване. Правилата могат да се променят, да не се спазват стриктно или дори да няма определени правила.

- Да се стимулира участието му в групови занимания. Освен по установени правила да бъде по-гъвкав и толерантен към промяна на правилата и стереотипа на ситуацията. Да се включва както в структурирани, така и в неструктурирани ситуации (в детската градина, на детска площадка).

- Да участва в игри с връстници. Да играе с тях игри, които е научил с възрастните. (Например: игри на маса – със зар, пионки, редуване или игри с топка, кегли и др.)

- Да научи игри, в които се имитират движения (гимнастика, песнички, чийто текст е придружен с определени действия/движения.)

- Да осъзнава собствените си чувства (и на другите): гняв, тъга, радост, страх. Първо през опита на детето се назовават чувствата (във всяка подходяща за това ситуация), след това могат да се използват аналогични ситуации с други хора, ситуации от филми и др.

- Да се научи да слуша активно (да има очен контакт, когато изчаква за отговора на другия). В подходящи ситуации трябва да му се обръща внимание: „Виж кой говори!“, придружено с жест на посочване. В ситуация с един възрастен детето определено владее това умение, но то трябва да се пренесе и в групова ситуация – когато един възрастен дава обща инструкция за всички деца, а не индивидуална, насочена към него (каквато е ситуацията в детската градина).

Комуникация

- Да обогати експресивния си речник с граматически правилни конструкции и форми – местоимения (аз, ти, той, тя), единствено и множествено число и др.

- Да умее да разказва за минали събития.

- Да научи думи, изразяващи емоции: обичам, харесвам, весел, ядосан, тъжен и др. Във всички подходящи ситуации възрастните трябва да назовават емоциите, които изпитва той или друго дете. Например, ако друго дете плаче, да се обърне внимание на това: той/тя плаче ... тъжен/тъжна е. Или: той/тя се смее ... весел/а е. Когато сме сигурни, че разбира въпроса „защо“, можем да включим: „Защо плаче/се смее? – Защото е тъжен/весел.“ Емоциите весел/тъжен могат да се илюстрират с рисунки, апликация на човешко лице (човешка фигура) и да се назовават хората, които са весели/тъжни, да се посочват, да се класифицират (веселите лица се апликират/рисуват на един лист, а тъжните лица – на друг лист).

- Да се развиват уменията му за водене на разговор. (Да се научи да довършва често използвани фрази и да отговаря на прости въпроси. Например: Котето прави (мяу). Кучето прави (бау). Как се казваш? (Казва името си). На колко години си? (Казва възрастта си). Зеленчуци който не (яде). Влакът прави (пуф-паф). и др.

- Да задава и да отговаря на въпроси: Кой идва?; Какво е това?; Как се казваш?; На колко години си?; Какво правиш?; Къде отиваш?; Къде е (предмети, хора)?; Как си? (Добре съм). Кой ден е днес?; Кой месец е сега?; Какво е времето? (топло, студено, вали дъжд); Какво искаш? (Искам); Защо ? (Защо не може да прием тази вода? – Защото е мръсна. Защо не можем да направим това? – Защото е малко/голямо/не става тук – в контекста на игра с конструктор, пъзел, мозайка и др.; Защо трябва да сложиш шапка? – Защото е студено. Защо трябва да си съблечеш якето? – Защото е топло и т.н.

- Да инициира социално взаимодействие по подходящ начин. Да инициира взаимодействие, като застане близо до човека (или го повика – по име или съответно с обръщенията „мамо“, „тате“, „бабо“, „дядо“); да гледа в очите, когато вика някого, да използва реч, за да обясни какво иска. Да се стимулира такава инициатива не само с най-близките, но в различни ситуации: с децата и учителките в детската градина, с деца на площадката и др.

- Да комуникира с по-малко познати възрастни и връстници.

Да се изисква от него да използва комуникативните умения, които има и използва вкъщи, в различни други ситуации.

- Да разбира въпроса „защо“.

Защо това не става тук? – Защото е голямо (при игра с конструктор и др.)

Защо плачеш? – Защото се ударих (в ситуация, когато се е ударил и го боли).

Защо се разля водата? – Защото бутнах чашата.

Защо слагаш шапка? – Защото навън е студено.

- Да научи характеристиките на определени предмети. Например: пред детето има *ябълка* и *банан*. Казваме: *Взemi това, което е жълто и се бели*. Или: *Взemi това, което е кръгло и червено*. Могат да се използват геометрични фигури (*кръг, квадрат*) – *Взemi/покажи това, което е кръгло*. Или *супа* и *друга (твърда) храна: Какво ядем с лъжица/с вилица?* и т.н.

Случай 4

Момиче на 8 г.

Диагноза: Генерализирано разстройство на развитието

Самообслужване

- Продължава работата в областта на самообслужването. Засега дейности като обущане и събуване отнемат много време. Момичето често настоява някой да направи това вместо нея. В тази област се цели постигане на абсолютна самостоятелност, без опити да се накара друг човек да я обуща.

- Уменията за самообслужване трябва да включват и различни дейности въпреки като: отсервиране на прибори за хранене, приготвяне на дрехи, обличане и събличане, прибиране на дрехи в гардероба, миене на ръце, миене на чинии, участие в къпането и др.

- Помощ въпреки: почистване с прахосмукачка, донасяне на вещи (например шише с вода за бебето), поливане на цветя, помощ при сервиране на масата за закуска/обяд/вечеря и др.

Поведение и социално взаимодействие

- Използват се дейности, които мотивират детето за работа, за да бъде възможна комуникацията и развитието на умения. Такива дейности са: работа с компютър, букви и цифри. Целта е да се привлече вниманието ѝ, без възрастният да се налага.

- Придобиване на умение да изчаква, като за целта се играят съвместни игри, в които има редуване между двамата играчи. Такива игри могат да бъдат: подаване на топка; игра с мозайка, при която се редуват двама души; рисуване, при което отново има редуване; пъхане на дребни монети през отвор (отново с редуване); двигателни игри с редуване – „аз скачам, ти скачаш“ и т.н.

- Включване в общи игри с връстници. Трябва да се съдейства на детето да разбере правилата и да се настоява да ги следва и участва, като това става постепенно. Засега въртенето и пеенето могат да я мотивират да се включи в обща игра.

- Запознаване с учителките на детето в предучилищната група. Целта е да се поддържа връзка и позитивни взаимоотношения между всички възрастни и специалисти, които общуват с нея в различни ситуации. Създаването на практика за комуникация между специалистите от различните институции е важно за установяване на адекватен подход, уеднаквяване на изискванията, координация между използваните методи на работа.

Комуникация

Акцент в тази област е научаването на изразяване на желание и нужда, като се използва реч. За тази цел е необходимо:

- **ВИНАГИ**, когато детето поиска нещо, да се настоява да използва подходяща дума (изречение).
- Това, което иска, да не му бъде предоставяно по подразбиране или по нейно настояване, което не е вербализирано.
- Да се изисква да иска помощ и да дава същата според възможностите си.
- Увеличаване на репертоара от думи, които детето разбира. Използват се картинки и написани думи. Подбират се картинки от различни области. Изготвя се набор от: картинка и дума; само картинка; само дума. Детето трябва да комбинира думата и картинката, предоставени в различни варианти.
- Подобряване на артикулацията. Написани думи могат да се използват като средство за подобряване на произношението, като при изговарянето им думите се артикулират ясно и се набляга на пропускания от детето звук.
- Увеличаване на репертоара от думи, които детето използва активно с комуникативна цел. Настоява се да се изразява вербално, а не с жестове и по подразбиране (според ситуацията). Може да се използва писмената реч за подобряване на устната реч – т.е. за детето е по-ясно, ако напишем това, което очакваме да каже, например „Отвори“, „Искам на компютъра“, „Искам чаша вода“, отколкото само да казваме думата/изречението. Без помощта на писмената реч то не успява да артикулира правилно и да разграничи думите в изречението.
- Стимулира се използването на речта за комуникация непрекъснато. Добре е да говорим, обърнати с лице към него, с кратки и прости изречения, понякога само с отделни думи, докато сме убедени, че разбира значението им.

Когнитивно развитие

• Стимулират се уменията на детето за имитиране. Имитират се действия с предмети, играчки, движения (скачане; клякане; сядане; ставане; пълзене; ръцете горе, долу, встрани, напред; пляскане); възпроизвеждане на ритъм (пляскане, почукване, потропване в определен ритъм). Уменията за имитация са основата, чрез която децата овладяват нови умения и познания за света. Тъй като тя по-скоро не имитира спонтанно, може да се тръгне от нещата, които обича да прави и са й интересни. Възрастният може да имитира нейните действия, движения и впоследствие да се опитва да предлага други, като я награждава (чрез похвала) в случаите, когато тя също имитира.

• Да отговаря на въпроси: „Какво е това?“, „Какво прави/ш?“ В конкретни ситуации задаваме на детето въпросите (посочени по-горе) и даваме отговора, който очакваме от нея. След многократни повторения увеличаваме времето между въпроса и отговора, като очакваме (или изискваме, когато е необходимо) да получим този отговор от нея.

- Използват се интересите на детето с цел натрупване на умения и познания в различни области. Могат да се използват дидактични компютърни игри; други занимания на компютър (разглеждане на картинка, задаване и отговаряне на въпроси по определени картинки и т.н.)

- Работи се върху развитието на уменията за концентрация, като постепенно се удължава времето, в което тя е ангажирана и съсредоточена върху определена структурирана от възрастния дейност. За да се постигне това, трябва да се сменят често дейностите, които ѝ се предлагат, да се редуват такива, които тя харесва, с такива, които са по-трудни или не твърде интересни за нея.

- Занимания с различни материали, игри, играчки, които обогатяват опита на детето и развиват уменията за мислене (пъзели, мозайка, играчки с вгнездяване, разглеждане на картинки, апликация, рисуване с различни материали, игра с пластелин и др.)

- Занимания с букви. Четене, писане на елементи на букви, букви и думи. Трябва да се следи за разбирането на значението на думите, които се пишат и четат.

- Да се научи да избира между два предмета или две игри.

- Количествени представи до три. Да се научи да съпоставя цифрите 1, 2 и 3 със съответното количество (един, два, три предмета – реални и на картинка).

Случай 5

Момиче на 17 г.

Диагноза: Детски аутизъм

Самообслужване и домакинство

- Да се научи да реже с нож меки хранителни продукти (например сирене, кашкавал); да маже филия с масло/маргарин.

- Да се научи да пазарува сама от магазин един продукт при точно приготвена сума (първоначално до нея може да има възрастен, който обаче не участва в покупката, а само наблюдава).

- Да се включва ежедневно в приготвянето и раздигането на масата.

- Да се научи да мие чинии под наблюдение от възрастен. (Тази дейност също е добре да стане част от ежедневните занимания и задължения на момичето).

- Да участва в приготвянето на храна. (Например: да разбърка салатата, да извади от хладилника определен продукт, да сложи твърда храна (като картофи, месо и т.н.) в чинии.

- Да помага при миенето или метенето на пода, когато се изисква от нея. (Добре е това също да бъде част от редовните задължения на момичето.)

- Да започне сама да си оправя леглото след сън (например да сгъва одеалото и изпъва чаршафите) и да си прибира пижамата.

- Да помага при чистенето на собствената стая (например да ползва прахосмукачка, да подрежда вещи и дрехи, да бърше прах), доколкото може.

- Да участва активно при къпане, като се насапунива и изплаква сама. Да се научи да се избърсва.

- Да прави опити да се бърше с тоалетна хартия сама, когато ходи до тоалетна.

- Да бъде подканяна сама да преценява какво трябва да облече според времето.

- Да почиства сама обувките си.

Езиково и речево развитие

- Да научи значението на повече думи от обкръжението, които постепенно да започне да използва сама.

- Да се научи да разпознава буквите.

- Да бъде поправяна, когато артикулира неправилно, и силно да се поощрява, когато се справи добре.

- Когато не изговаря правилно дадена дума, да се изисква от нея първо да артикулира правилно трудния звук. Застава се пред нея и даденият звук се изговаря ясно и бавно, след това се изисква да го повтори. Едва тогава се артикулира цялата дума.

- Да се учи да употребява граматически правилни изречения. Например: Вместо да казва „да пикам“, да се научи да казва „Искам да отида до тоалетна“. Вместо „да отидем в“ да казва „Хайде да отидем в“ или „Мамо, хайде да отидем в“ или „Искам да отидем в“. Необходимо е винаги, когато тя говори с неправилна граматична конструкция, да се поправя и да се изисква да използва подходяща такава.

- Да се научи да задава въпроси. Когато използва като въпрос съобщително изречение, трябва да се настоява да формулира въпрос (т.е. трябва да се каже това, което се очаква тя да повтори).

Когнитивно развитие

- Придобиване на опит с различни материали, игри, играчки. Разбира се, добре е те да бъдат съобразени с възрастта ѝ. Подреждането на прост пъзел, разглеждането на книга, списание, нанизването на мъниста с цел направа на гривна са подходящи дейности.

- Научаване на прости игри с правила и редуване. Например: игри от типа на „Не се сърди, човече“; игри с карти от типа „Мемори“; баскетбол; домино и др.

- Научаване на последователност от действия (например да подреди по картинки, да назове последователността от действия при пране – от слагане на мръсните дрехи в кош за пране до сгъване на изсъхналото пране). Миенето на чинии, подреждането на масата за хранене, засаждането на цветя, почистването на къщата или други подобни дейности също трябва да бъдат овладени на различни нива, включително и като възпроизвеждане на последователност от действия.

- Да се научи да групира еднакво и различно.
- Да класифицира картинни изображения по различни признаци (например различни видове дрехи като блузи и панталони; лятно и зимно облекло; напитки и храни и т.н.).
- Да се научи да разпознава основни емоционални състояния: страх, тъга, радост. Могат да се използват картинки, изразяващи различни емоционални състояния, които трябва да групира по двойки: страх–страх; тъга–тъга и т.н. На следващ етап – да свързва картинката с названието.

Социално взаимодействие и комуникация

- Да се намери среда, в която да общува с връстници (или хора на приблизително нейната възраст, със сходни умения и интереси). Подходящи в случая са групи за арт-занимания (рисуване, апликиране, моделиране); упражняване на спорт (тенис, игра с топка, боулинг); танци.
- Комуникацията ѝ да бъде ясна за непознати хора, а не само разбираема за майка ѝ.
- Да се научи да изразява как се чувства по адекватен начин, например като казва: „боли ме (какво?)“, „тъжно ми е“, „страх ме е“ и др.под.

Социални умения

- Да научи социално приемливо и подходящо поведение в различни ситуации; например: на улицата, в автобус, в ресторант, в магазин, в банка, в поща и т.н. Важно е в такива ситуации да знае как трябва да се държи (без да ѝ бъде напомняно), как може да участва тя в ситуацията (какво да каже, на кого).
- Да научи дейности, които ще ѝ бъдат полезни като поливане на цветя, сгъване на дрехи и др. под. (Какви точно ще бъдат тези умения, зависи от нейната социална среда и възможностите за упражняване на някаква дейност в нея).

Случай 6

Мъж на 25 години²

Диагноза: Генерализирано разстройство на развитието

Комуникация

- Да разширява речниковия си запас относно думи с абстрактно значение и думи от различни области, свързани с професии, емоции, социални ситуации и взаимоотношения.
- Разширяване на речника относно думи, свързани с емоционални състояния. Освен разбирането и използването на думи като: *гняв, страх, радост*, се въвеждат и: *любов, влюбване, харесване, вълнение, раздразнение, недо-*

² Терапевтичната програма на този млад мъж е обсъдена с него. Формата, в която тя му е представена, е адаптирана, така че да бъде разбираема за него.

волство и др. Поощрява се не само назоваването на определено емоционално състояние, например: „Ядосан съм“, „Приятно ми е“, но и се разширява диапазонът от възможни социално приемливи и неприемливи начини на реагиране, дискутиране на причините за ситуацията, последствията. Говори се за чувствата на всички участници в ситуацията, а не само личните преживявания.

- Да разказва на близките си реална случка/история.
- Да изпълнява и да дава инструкции/указания за извършване на някаква дейност. Това могат да са инструкции за това как се стига до определено място, как се пуска компютърът, как се отваря файл, инструкции за определена игра и др.
- Да знае думи, които имат повече от едно значение и да ги разбира в контекст (блок, тон, лист, съд и др.)
- Да разбира скрит смисъл и шеги. Използват се шеги, вицове, истории, гатанки. Да му се помогне да ги разбере и да се научи да ги разказва.
- Да инициира разговор с друг човек по подходящ начин.
- Да разбира собствените си чувства и чувствата на другите хора. Да разбира, че понякога участниците в една ситуация имат различни преживявания спрямо ситуацията. Да назовава собствените си чувства, но и да се интересува от чувствата на другите, например може да попита: „Ти как си? Как се чувстваш?“

Социални умения

- Да пазарува сам от магазин. Да състави сам списък с необходими продукти, които трябва да се осигурят за конкретно събитие, например: рожден ден, семеен празник и др.
- Да умее да си сервира сам всичко необходимо за хранене (като съобрази необходимите елементи според храната).
- Да успее да измие самостоятелно всички прибори и чинии, които е използвал за хранене.
- Да си приготви храна като използва котлон (печка, фурна). Например: да претопли ядене, да приготви чай или друга топла напитка.
- Да почиства, когато има нещо разлято или изцапано в кухнята.
- Да се научи да има грижа сам за смяната на чаршафите на леглото си.
- Да подрежда стаята си сам.
- Да се научи да използва прахосмукачка.
- Сам да следи за състоянието на косата си (дали се нуждае от подстригване или сресване).
- Да се научи да търси сам помощ при малки здравословни проблеми и наранявания като порязване, разстроен стомах и др. Може да се въведат мощни въпроси, които да го насочат към това той сам да каже какво трябва да направи и как да потърси помощ – да се обади на лекар, да пожелае да го придружи някой до лекар, да попита някого какво трябва да направи, щом има тези оплаквания и т.н.

- Да следи за това дрехите му да бъдат чисти и здрави и когато не са, да каже сам за това (без да бъде подсещан от друг).
- Да се обогатява опитът му в непозната обстановка по отношение на изразяване на себе си по разбираем начин. Да му се предоставят различни възможности за неочаквани, непознати ситуации, в които сам трябва да отговори или да обясни нещо на друг човек/други хора.
- Да се научи да пише писмо (e-mail) на познат (близък) човек. Първоначално това се прави с помощ. Постепенно се дава повече възможност за самостоятелност.
- Да се подобрят уменията му да борави с пари, като се започне от вземането на посочени по стойност монети и банкноти, разбиране на равностойността на определени монети/банкноти (например да се отдели определена сума пари от различни по стойност монети и банкноти и др. под.).
- Да събира пари в касичка като дейност по отношение на разбирането на функцията и операциите, свързани с пари.
- Да получи известна самостоятелност по отношение на парите, като получава лични суми с определена цел.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасова, А. (2005). Комбинация между центрирани върху детето и центрирани върху възрастния подходи в терапевтичната работа с деца с аутизъм. Представяне на случаи. – В: *III Национален конгрес по психология. Сборник научни доклади*. С., 28–30 октомври.
- Масе, Ж. (2004). Познавателните аспекти на аутизма. – В: *Аутизъм и генерализирани разстройства на развитието*. Статии, разкази на родители. Превод от френски. Изд. АВЕ ФАКТА, Добрич.
- Матанова, В. (2007). Аутизъм. Диференциална диагноза. СОФИ-Р, С.
- Angeliki, G. (2006). The effects of prompting and social interactions with peers during the inclusion of four children with autism in preschool. – In: *International Journal of Psychology*. 41 (6), 541–554.
- Askew, R. (2008). Autistic autonomy. – *New Scientist*. Vol. 197, Issue 2647.
- Boufgondien, M., G. Mesibov (1989). Diagnosis and Treatment of Adolescents and Adults with Autism. – In: *Autism. Nature, Diagnosis and Treatment*. Edited by G. Dawson. The Guilford Press. NY.
- Erickson, C., D. Posey, K. Stigler, J. Mullett, A. Katschne, C. McDougle (2007). A retrospective study of memantine in children and adolescent with pervasive developmental disorders. – *Psychopharmacology*. 191:141–147.
- Grandin, T. (1995). *Thinking in Pictures and Other Reports from My Life with Autism*. NY.
- Koegel, R., J. Johnson (1989). Motivating Language Use in Autistic Children. – In: *Autism. Nature, Diagnosis and Treatment*. Edited by G. Dawson. The Guilford Press. NY.
- Marchetti, S. (2008). Autism Treatment. *New Scientist*. Vol. 197, Issue 2644.
- O'Reilly, M., J. Sigafoos, G. Lancioni, A. Andrews (2006). Isolating the Evocative and Abative Effects of an Establishing Operation on Challenging Behavior. – *Behavioral Interventions*. 21:195–204. Published online 26 May 2006 in Wiley Inter Science. www.interscience.wiley.com.

- Ornitz, E. (1989). Autism at the Interface between Sensory and Information Processing. – In: *Autism. Nature, Diagnosis and Treatment*. Edited by G. Dawson. The Guilford Press. NY.
- Peeters, T., G. Gillberg (1999). Autism. Medical and educational aspects. Whuur Publishers, London.
- Prizant, B., A. Wetherby (1989). Enhancing Language and Communication in Autism. From Theory to Practice. – In: *Autism. Nature, Diagnosis and Treatment*. Edited by G. Dawson. The Guilford Press. NY.
- Shattuck, P., S. Grosse (2007). Issues Related to the Diagnosis and Treatment of Autism Spectrum Disorders. – *Mental Retardation and Developmental Disabilities Research Reviews*. 13:129–135.
- Silver, K., *Autism Initiatives*. (2005). Assessing and Developing Communication and Thinking Skills in People with Autism and Communication Difficulties. A Toolkit for Parents and Professionals. London. Jessica Kingsley Publishers.
- Tager-Flusterg, H. (1989). A Psycholinguistic Perspective on Language Development in the Autistic Child. – In: *Autism. Nature, Diagnosis and Treatment*. Edited by G. Dawson. The Guilford Press. NY.
- Trepagnier, C. (1996). A Possible Origin for the Social and Communicative Deficits of Autism. – *Focus on Autism & Other Developmental Disabilities*. Fall, Voll. 11, Issue 3.
- Waterhouse, L., L. Wing, D. Fein (1989). Re-Evaluating the Syndrome of Autism in the Light of Empirical Research. – In: *Autism. Nature, Diagnosis and Treatment*. Edited by G. Dawson. The Guilford Press. NY.
- Wigram, T., C. Gold (2005). Music therapy in the assessment and treatment of autistic spectrum disorder: clinical application and research evidence. – *Child: care, health and development*, 32, 5, 535–542.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Психология

Том 101

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE DE PHILOSOPHIE

Livre Psychologie

Tome 101

СТИЛ НА ПРИВЪРЗАНОСТ И УДОВЛЕТВОРЕНОСТ ОТ БЛИЗКИТЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ

ДАНИЕЛ ПЕТРОВ

Катедра „Обща, експериментална и генетична психология“

Даниел Петров. СТИЛ ПРИВЯЗАННОСТИ И УДОВЛЕТВОРЕНОСТИ БЛИЗКИХ ОТНОШЕНИЙ

Цель студии рассмотреть актуального состояния исследований, которые связывают стиль привязанности с удовлетворённости близких отношений через набор рисков факторов, которые было показано происходит из анализа стиля привязанности и важные для достижения и поддержки удовлетворённости связи. Статья начинается с общей дискуссии системы привязанности, рассматривает стилей привязанности, включая научные доказательства, что они связаны с удовлетворённости связи и обсуждает влияние для партнеров индивидов различных стилей привязанности. В конце студии представлены ограничений наличной литературы и направления будущих исследований.

Daniel Petrov. ATTACHMENT STYLE AND SATISFACTION IN CLOSE RELATIONSHIPS

The purpose of the study is to review the actual state of research that links the adult attachment style to relationship satisfaction, via a set of risk factors that have been shown to flow from an analysis of attachment styles and to be important for attaining and maintaining relationship satisfaction. The paper begins with a general discussion of the attachment system, describe the attachment styles, introduce evidence that they are associated with relationship satisfaction and discuss the implications for the partners of individuals having either secure or insecure attachment styles. Limitations of the existing literature and directions for future research are presented at the end of the study.

Удовлетвореността от близките взаимоотношения¹ има множество предпоставки, но един от важните ѝ корелати е проявата на сигурен стил на привързаност. Тук той се разкрива в баланса между търсенето на близост и дистантност с партньора, в управлението на тревожността, както и в способността да посрещнеш както своите, така и неговите потребности от сигурност и автономност. В настоящата студия се разглеждат изследванията, които свързват различните променливи, произтичащи от поведението на привързаност и имащи отношение към поддържането на удовлетвореността от връзката.

Резултатите от изследванията потвърждават, че докладването на история на несигурен патерн на привързаност в най-ранна възраст, през детството и/или през юношеството е предпоставка за базисна несигурност в личността и за ригидни афективни реакции при възрастните, които водят до неадаптивно възприятие на партньора и ситуацията. Разгледаната тук теоретична рамка дава обяснителен модел на възприятията, очакванията и поведението на хората в романтичните връзки през ранната възрастност, свърхангажираността със собствените им потребности от сигурност и автономност, и как те се оказват предпоставки или пречки към постигане на високи нива на удовлетвореност от интимната сфера.

ТЕОРИЯ НА ПРИВЪРЗАНОСТТА

Привързаността в близките взаимоотношения е реципрочна емоционална връзка с друг човек. Партньорът се възприема като способен да осигури закрила, грижа, комфорт и подкрепа при необходимост. Първоначално привързаността се развива между детето и човека, който се грижи за него, чрез патерните на взаимодействие, възникнали около грижите през първата година.

Теорията на привързаността, развита от Джон Боулби (Bowlby, 1969, 1973, 1980), постулира, че децата развиват силни емоционални връзки с човека, който се грижи за тях през първата година от живота. Тези връзки са от изключително значение за нормалното социално и емоционално развитие и благополучие. Той изследва отрицателния ефект над развитието на ситуацията на липса на систематична родителска грижа. Опитът му с хоспитализирани и бездомни деца през 40-те години на XX век показва, че детето има потребност да преживява близост, топлина и постоянна връзка с майката (или с друг човек, полагащ последователни грижи за него), за да може то да се развие нормално.

Британският психиатър съчетава идеи от психоанализата, етологията, еволюционната и когнитивната теория за създаването на *теория за поведенческата система на привързаността (attachment behavioral system)*. Основ-

¹ Близките взаимоотношения се дефинират като връзка, която включва силна, честа и разнообразна взаимозависимост между двама души и продължава значителен период от време. (Kelley et al., 1983, по Harvey et al., 2004)

ната му критика към психоанализата е към огромното внимание, отделяно на вътрешния фантазмен живот и пренебрегването на реалния опит на детето (и влиянието на този опит над интрапсихичните процеси). Боулби отхвърля широко разпространената тогава идея, че връзката на детето с майката се корени предимно в нейната роля на осигуряваща храна и орално удоволствие. Важна част от отговора на своите въпроси той открил в етологията. Сигнал до извода, че липсата на майчина грижа пречи на развитието, тъй като се осуетява удовлетворяването на базисните потребности. Наблюденията на Лоренц над „импринтинг“ феномена при птиците през 30-те години ни показва как организъмът може да развие привързаност чрез процеси, които не са свързани с храненето. Лабораторното изучаване на резус маймуни от Харлоу през 50-те и 60-те години на XX век също показват как потребността от другия е по-важна от глада при формирането на връзката майка–дете (Harlow, 1971). Повлиян от тези и от други изследвания, Боулби твърди, че потребността от близост има биологична база. Тази първична потребност се развива, за да се осигури закрилата и оцеляването на малкото. За разлика от психоаналитиците, които отдават по-голямо значение на детския фантазмен живот отколкото на реалния и актуален опит, Боулби смята, че преживяното с човека, който полага грижите, определя благополучието и приспособяването на детето.

Поведенческа система на привързаността

Основно предположение в теорията на привързаността е, че новороденото (поради своята безпомощност) не би могло да оцелее без грижата и закрилата на възрастен. Така в детето се изграждат поведения, които имат за функция поддържането на близост с човека, който се грижи за него. Поведението на обгрижване при възрастния се регулира от допълнителна поведенческа система. Двете системи си взаимодействат, за да формират връзка, която благоприятства оцеляването и развитието на детето.

Системата на привързаността се разглежда като вътрешна програма, част от нашето еволюционно наследство и има адаптивна ценност. Обезпечава поддържането на близък контакт с майката и изследването на света от една безопасна позиция. Всяко реално или привидно препятствие пред поддържането на близостта преминава в състояние на тревожност, която на свой ред активира поведенията на привързаност. Тяхна задача е да възстановят близостта в необходимата степен (която се определя от множество вътрешни и външни фактори, включително възрастта на детето, емоционалното и физическото състояние, възприеманата външна опасност), което се преживява като чувство на сигурност и любов.

Привързаността е една от няколко взаимосвързани поведенчески системи – опознаване (exploration), грижа (caregiving), свързване (affiliation), сексуално общуване (sexual mating). Всяка от тези системи обслужва уникални фун-

кции и реагира на различни стимули от средата (Bowlby, 1988). През детството привързаността е система от изключителна важност и пълното ѝ активиране пречи на включването на другите поведенчески системи. Когато детето изпитва сигурност (“felt security”), системата на привързаност е в покой и другите поведенчески системи са на разположение за активация (въпреки периодичните проверки за наличието на фигурата на привързаност) (Sroufe and Waters, 1977). Казано с термините на еволюционната теория, важно за адаптацията на детето е то да усеща достатъчно сигурност и закрила, за да започне да играе и да опознава света около себе си. Така привързаността би могла да бъде разбрана и като организираща рамка на развитийния процес.

Според Боулби трите определящи черти и функции на привързаността са:

- поддържане на близостта (proximity maintenance), което включва търсенето ѝ и прояви на протест при раздяла;
- сигурно убежище (safe haven);
- сигурна основа (secure base).

Формирането на привързаността трае средно между две и три години, като крайната точка от този процес е партньорството. Поведението на детето става по-гъвкаво, то започва да вниква в чувствата и мотивите на майката, което поставя основите на развитие на едно много по-сложно взаимоотношение. Поддържането на близостта се приспособява към способността на детето да отлага удоволствието благодарение на менталните репрезентации на фигурата на привързаност. Оттук нататък родителят и детето биха могли вербално да регулират целите и връзката си.

Боулби установява, че всички деца, които са имали сигурна връзка с майката преди шестия месец, при отделянето им и настаняването им под чужди грижи проявяват предсказуема последователност от емоционални реакции: *протест, отчаяние, емоционално отчуждение*. Дори и краткотрайни разделите имали продължителен ефект над връзката майка–дете. Авторът определя тези поведения и произтичащата тревожност като адаптивна реакция (Bowlby, 1969).

Вътрешни оперативни модели и стилове на привързаност при децата

За да извършва целенасочено поведение, личността трябва да притежава динамична вътрешна репрезентация на релевантните аспекти на Аза, на поведението си, средата, обектите, значимите други и хората, към които се предприема дадено поведение. Боулби я нарича „*вътрешни оперативни модели*“ (също „репрезентационни модели“, “mental working models”). Те са комплексни афективни и когнитивни схеми, които генерират поведение спрямо присъствието и способността за откликване на значимите други (Bowlby, 1973, 1980). Генерират се от ранния опит на човек с фигурите на привързаност и са база за формирането на нагласите, убежденията и очакванията за изграждане и ин-

терпретация на близките взаимоотношения. Тези модели са тясно свързани с емоциите. Те не са статични образи, а гъвкави модели, които се използват за разбиране и предсказване на връзките на индивида със средата и способността му да организира комплексни последователности от поведения (Marvin and Britner, 1999). Дават основа за развитие на очаквания спрямо бъдещи взаимоотношения. Така могат да бъдат изведени две дименсии – на другите и на Аза:

– фигурата на привързаност е считана за откликваща на молбите за подкрепа и закрила („вътрешен оперативен модел за другите“);

– собственият Аз се възприема като принадлежащ на личност, която другите (и по-специално фигурата на привързаност) са склонни да обгрижват и подкрепят („вътрешен оперативен модел на Аза“).

Според Боулби (1973) тези две дименсии са независими, но на практика е вероятно те да бъдат смесени. Това би направило двата модела (на Аза и на родителската фигура) допълващи се и взаимно потвърждаващи се. Тези модели ръководят мислите, чувствата и поведението при бъдещите близки взаимоотношения.

Две от основните твърдения в теорията на привързаността са, че отзивчивостта на фигурата на привързаност в голяма степен детерминира качеството на привързаността и че вътрешните оперативни модели имат тенденция към стабилност. Някои автори (Campos et al., 1983) критикуват теорията, че пропуска важни психологически характеристики на детето, като например темперамента.

Ейнсуърт среща Боулби в клиниката в Тависток в началото на 50-те години. Провежда изследване в Уганда, замислено да даде емпирични доказателства на идеите на Боулби. Там тя изучава майките и децата в естествена им среда (Ainsworth, 1967). След завръщането си в САЩ ръководи второ изследване на привързаността в Балтимор, където прави наблюдение на 23 двойки майка–дете възрастни. Като част от това изследване Ейнсуърт развива систематизирана лабораторна процедура за наблюдение, наречена „непозната ситуация“. Тя се състои от „режисирани“ краткотрайни раздели на детето от майката и позволява идентифицирането на индивидуалните различия в привързаността при деца на възраст около една година, както и на различните стратегии за справяне със стреса от раздялата. Тази най-широко използвана и валидизирана процедура за измерване на привързаността през детството позволява на психолозите да класифицират детската привързаност в три основни категории: *сигурна*, *тревожно-избягваща*, *тревожно-амбивалентна*. Децата със *сигурна привързаност* проявяват дистрес, когато майката излиза, търсят нещо, което да ги успокои до завръщането ѝ и изследват свободно средата около себе си в нейно присъствие. Интеракциите в дома показват, че майките на децата със сигурна привързаност са откликващи и чувствителни към сигналите им за внимание. Това е най-разпространеният патерн – 60% от американската извадка (Campos et al, 1983). Майките на деца с *тревожно-амбивалентна*

привързаност са били оценени като непостоянни спрямо детските сигнали, невинаги на разположение, интрузивни или свръхафективни. В непознатата ситуация типичното тревожно-амбивалентно дете е „прилепено“ за майка си преди раздялата, крайно разтревожено, когато майката напуска, търси контакт до завръщането, но е гневно и е трудно да бъде успокоено, не се впуска в изследователско поведение. Това е най-рядко срещаният патерн в американската извадка (около 15%) (Campos et al., 1983). Вкъщи молбите за подкрепа и внимание, особено за близък телесен контакт от децата с *тревожно-избягващ патерн* на привързаност са били системно възпрепятствани и отклонявани. Не проявяват дистрес при раздялата в лабораторни условия, избягват контакт с непознатия и насочват вниманието си към играчките (Ainsworth et al., 78). Около 25% от децата в американската извадка са класифицирани с *избягваща привързаност* (Campos et al., 1983).

Изследователите идентифицират и четвърти патерн – *дезорганизирана привързаност*, която се характеризира с липса на стратегия за управление на тревожността и се проявява като смесица от амбивалентни и избягващи поведения (Main and Salomon, 1990, по Hazan and Shaver, 1994).

Изследванията, последвали идентификацията на трите патерна на привързаност от Ейнсуърт (Waters, 1978, по Main, Kaplan and Cassidy, 1985; Main, Kaplan and Cassidy, 1985) показват, че те са стабилни, ако условията в семейството са стабилни, но могат да се променят, ако социалните условия около детето претърпят промяна. Лонгитюдните изследвания са показали значителен континуитет на патерните на привързаност през първите месеци и години от живота (Cassidy, 1988; Waters, 1978, по Hazan and Shaver, 1994). Но вътрешните оперативни модели са устойчиви като когнитивни конструктори, отчасти поради техния несъзнаван характер, отчасти поради възприетата стратегия да се асимилира средата от наличните схеми, вместо да се променят самите схеми (Fiske and Taylor, 1991). Все пак, за да бъдат адаптивни за организма, тези модели са пластични (Crossberg, 1980, по Hazan and Shaver, 1994). Като възможност за промяна на патерна на привързаност Боулби посочва способността за рефлексия над оперативните модели (напр. в добра терапевтична връзка) или „корективен“ опит в нова връзка. В по-скорошни изследвания се приема, че връзката между привързаността родител–дете и привързаността в близките взаимоотношения при възрастния е умерена. Все пак континуитетът се приема по-скоро за правило, отколкото за изключение. Все още не са натрупани достатъчно лонгитюдни данни (Fraley & Shaver, 2000).

През юношеството се формира ново отношение към привързаността. Начин за търсене на независимост от родителите и постигане на автономия е *превръщането на връстниците във фигури на привързаност*. Преносът на доверието и опората от родителите към връстниците е важен процес, който в началото е много труден, но който помага на индивидуалния стил на привързаност да се развие напълно. Постепенно юношите ще развият и *взаимотно-*

шения от романтично естество, които могат да се превърнат в пълноценна форма на привързаност. Хората са естествено мотивирани да търсят физически контакт и подкрепа от значимите други, особено в ситуации, в които се чувстват заплашени или подложени на дистрес. Значимите други са използвани за сигурна база, от която започва овладяването на заобикалящата среда. Сигурната привързаност се дефинира като степента, в която индивидът преживява значимия друг като отзивчив на потребността му от подкрепа и успокоение. Преживяното с родителите е опит, който развива значения, вярвания и очаквания („вътрешни оперативни модели“) за самия себе си и собствената ценност, за достъпността и сигурността на значимите други, както и за близките взаимоотношения. Оперативните модели включват както афективни и защитни (намаляващи тревожността), така и описателни когнитивни компоненти, оформят базата за относително дълготрайните индивидуални различия в интимното междуличностно функциониране и в стратегиите за справяне с отрицателните чувства (Rothbard & Shaver, 1994).

ПРИВЪРЗАНОСТ ПРИ ВЪЗРАСТНИТЕ

Изследванията върху този конструкт са започнати с предположението, че мотивационната система, която позволява близката емоционална връзка между родител и дете, е същата, която установява връзката между близките емоционални и интимни партньори. Според Боулби (Bowlby, 1973) поведението на привързаност съпътства човешкия опит „от люлката до гроба“ (с. 203).

Мейн и екип (Main, Kaplan and Cassidy, 1985) разработват Adult Attachment Interview, за да изследват репрезентациите на възрастните за отношенията им на привързаност през детството. На базата на тези интервюта майките били квалифицирани в различни групи по подобие на детските патерни на привързаност. Тези класификации се оказали предиктивни по отношение качеството на връзката на майката със собственото ѝ дете.

Хазан и Шейвър (Hazan & Shaver, 1987) концептуализират романтичните отношения като процес на привързаност. Разработват метод на базата на самоотчетна процедура, който класифицира хората в една от трите категории на привързаността по Ейнсуърт. За разлика от процедурата на Мейн и екип, тук изследователите се опират на самоотчета, а не на заключения от полуструктурирано интервю. Техните резултати показват, че за разлика от хората със сигурна привързаност, другите две (несигурни) групи съобщават за по-чест негативен опит в любовните отношения и по-негативни убеждения по темата. Имат краткотрайни романтични връзки, описанието на връзката им с родителите е по-малко одобряващо (Collins and Read, 1990). Изследваните лица от двете несигурни групи докладват по-голяма степен на съмнение в себе си и по-малко приемственост от другите. Хазан и Шейвър (Hazan & Shaver, 1987) отбелязват, че отношенията дете–обгрижващ и романтичните взаимоотношения

имат следните общи характеристики: чувство за сигурност, когато другият е наблизо, и реакция на подадените сигнали за близост; прибягване до близък телесен контакт; чувство на несигурност, когато другият не е на разположение; изразяват невербално сигнали за отношението си един към друг. Така според авторите *романтичните взаимоотношения принадлежат към сферата на поведенческата система на привързаността*. Тази идея оказва голямо влияние на съвременните изследвания на близките взаимоотношения поне в три насоки (по Fraley, 2004):

1. Ако романтичните взаимоотношения са връзка на привързаност, то тогава би трябвало да се очакват същите индивидуални различия (наричани стил на привързаност, патерн на привързаност, ориентация на привързаността), които Ейнсуърт наблюдава при децата във връзката родител–дете. Така можем да очакваме, че някои възрастни ще са със *сигурен патерн на привързаност* – ще изпитват доверие към своите партньори, ще очакват те да откликват на потребностите им, приемат с лекота да разчитат на другите и другите да зависят от тях. Докато други индивиди са *тревожно-резистентни* във взаимоотношенията си, изпитват безпокойства относно това дали другите ги обичат и харесват достатъчно, лесно се фрустрират и разгневяват, когато потребностите им от близост и привързаност са неудовлетворени. Други демонстрират *избягващ патерн* – те не са ангажирани толкова в близки взаимоотношения, предпочитат да не зависят от другите, както и другите да не зависят от тях. На базата на трикатегориалното измерване на привързаността при възрастните Хазан и Шейвър (Hazan & Shaver, 1987) откриват, че разпределението на патерните е същото като при децата: 56% от и.л. се описват като сигурни, 24% – като избягващи и 20% като тревожно-амбивалентни. Въпреки че това изследване е удобен начин за установяване на връзката между стил на привързаност и функциониране във връзката, то не позволява пълна проверка на хипотезата, че същите индивидуални различия, наблюдавани при децата, се проявяват и при възрастните. Последвалите изследвания проверяват тази хипотеза по различни начини. Например Бренън и екип събират набор от твърдения и проверяват как те се свързват статистически. Резултатите им показват наличието на две фундаментални дименсии, имащи отношение към привързаността при възрастните:

– *тревожност* – изследваните лица с високи стойности по тази дименсия проявяват тенденция към безпокойство и свръхангажираност спрямо присъствието, реакциите и отделяното внимание от любимия човек. Хората с ниски стойности тук докладват повече сигурност при възприемането реакциите на партньора.

– *избягване* – хората с високи стойности по тази дименсия предпочитат да не разчитат и да не зависят от другите, а тези с ниски стойности – се чувстват комфортно в близостта си с другите, изпитват сигурност, когато зависят от другите. Прототипният възрастен със сигурен стил на привързаност има

ниски стойности и по двете дименсии. Днес повечето изследователи измерват индивидуалните различия в привързаността при възрастните дименционално. Най-популярните инструменти са ECR и ECR-R (Brennan, Clark and Shaver, 1998; Fraley, Waller and Brennan, 2000).

2. Очаква се, че начинът, по който връзката при възрастните функционира, трябва да е подобен с този при децата и родителите им. Чертите на фигурата на привързаност, които я правят желана от децата, са подобни и при възрастните – присъствие и топъл отклик на потребностите от близост, и сигурна база. Изследване на раздялата с партньора, проведено в естествени условия (раздяла на летището), недвусмислено показва протеста и загрижеността и това, че регулацията на тези поведения зависи от стила на привързаност (Fraley & Shaver, 1998). Продължителността на връзката и статуса на раздялата се асоциират с демонстрация на поведение на привързаност при възрастните. Жените с тревожен патерн на привързаност и разделящите се двойки проявяват повече дистрес преди раздялата; възрастните с високи стойности по дименсията избягване са показали в по-малка степен поведение на привързаност от тези с по-ниски стойности.

Децата със сигурен патерн на привързаност са най-добре адаптираните. Възрастните със сигурен стил на привързаност са по-удовлетворени от близките взаимоотношения от тези с несигурен стил. Тяхна връзка се характеризира с по-голяма продължителност, доверие, преданост и взаимозависимост (Feeney, Noller and Callan, 1994), по-склонни са да използват партньорите си за сигурна база, чрез която овладяват света около себе си (Fraley and Davis, 1997).

3. Дали възрастният се чувства сигурен в своята връзка, е отчасти отражение на опита от ранното детство. Боулби вярвал, че вътрешните оперативни модели са резултат от този опит. Доколко патерните на привързаност са стабилни от детето до възрастния? Това е един от най-провокативните и противоречиви въпроси – дали личният стил на привързаност е резултат от качествата на връзката майка–дете. Пътищата за разрешение са два (по Fraley, 2002): (1) чрез изследване на сходството при изпитваната сигурност с различни хора – майка, баща, интимен партньор и (2) колко стабилна е сигурността във времето при всяка от тези връзки. Така получените корелации относно взаимозависимостта между стил на привързаност към значимата родителска фигура и романтичния партньор са приблизително между .20 и .50 (от ниска към умерена). По втория въпрос – стабилността на привързаността към родителската фигура – има корелация от .25 до .39. Важно заключение е, че системата на привързаността, която има произход в детството, продължава да влияе на поведението, мислите и чувствата при възрастния. Според Фрейли това не е теоретично допускане, а емпиричен резултат (Fraley, 2002).

Инструменти за оценка на привързаността на възрастния²

1. Хазан и Шейвър (Hazan & Shaver, 1987). Техният инструмент за оценка на привързаността е кратък и лесен за употреба и притежава добри психометрични данни като надеждност и валидност. Изследваните лица трябва да изберат едно от три твърдения, което най-добре описва чувствата им. Класификацията на типовете привързаност, която се използва (както при Ейнсуърт), осигурява важна концептуална връзка с изследванията на детската привързаност.

2. The Relationships Questionnaire (RQ). Разработен от Бартоломю и Хоровиц (Bartholomew & Horowitz, 1991). Този инструмент е създаден за оценка на стила на привързаност при възрастните на базата на самоотчет в рамките на четирите категориалния модел на Бартоломю (Bartholomew, 1990).

Бартоломю и Хоровиц запазват класификациите сигурен и тревожен стил и разделят избягващата категория на (страхливо) избягващ и отхвърлящ стил (който се характеризира с дискомфорт при установяване на близки взаимоотношения, избягване на зависимост от другите, позитивен Аз-образ). Разполага четирите стила двуменсионално, дефинирани от представата на хората за себе си и другите. Всеки от тези стилове е уникална комбинация от позитивни или негативни стойности по двете дименсии съответни на вътрешните оперативни модели (Bartholomew and Horowitz, 1991). Така четирите категории тук са: *сигурен, тревожен, отхвърлящ и избягващ стил на привързаност*.

3. Experiences in Close Relationships (ECR) – се състои от 36 айтема и е разработен от Brennan през 1998 (Brennan, Clark and Shaver, 1998). Айтемите са извлечени на базата на факторен анализ на съществуващите инструменти за оценка на привързаността при възрастните. Създава две подскали: *Избягване* (или дискомфорт от близостта и зависимостта от другите) и *Тревожност* (или страх от отхвърляне и изоставяне). Brennan извлича четирите стила от двете дименсии: *сигурен, тревожен, избягващ и отхвърлящ стил на привързаност*.

4. Experiences in Close Relationships Revised (ECR-R) – състои се от 36 айтема (Fraley, Waller & Brennan, 2000). Айтемите са извлечени на базата на айтем анализ на повечето съществуващи инструменти за оценка на привързаността при възрастните. Използват се споменатите по-горе дименсии. Уникалната комбинация от стойностите в двата конструкта разполага изследваното лице в координатна система, където четирите стила са в различни квадранти. Всяка дименсия е представена от 18 айтема, като всеки се оценява по 7-степенна скала.

² Adult Attachment Interview (AAI) не е представен в настоящия текст поради ограниченото му използване в социалнопсихологическата литература и особено в изследване на интимните връзки и удовлетвореността.

СТИЛ НА ПРИВЪРЗАНОСТ И УДОВЛЕТВОРЕНОСТ ОТ БЛИЗКИТЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ

Дименсия на тревожността и дименсия на избягването

Теорията на привързаността допуска, че менталните модели за Аза и другите, развити в ранното детство, като цяло са стабилни във времето и насочват чувствата, мислите и поведението в последващите близки взаимоотношения. Така тази теория съдържа в себе си и мотивационна теория: вродената потребност от сигурност се съчетава с основаните на опита и афективно натоварените оперативни модели. Те формират базата за трайните индивидуални различия в близкото междуличностно функциониране през ранната възраст, в копинг стратегиите и в отношението към света. Перспективата на привързаността дава теоретично обоснована рамка за обяснение на индивидуалните различия във възприятието за качеството на връзката. Сигурната привързаност, дефинирана като стил или дименсия, се свързва с високо качество на връзката (Feeney, 1999; Feeney & Noller, 1991; Hazan & Shaver, 1987).

Определянето на индивидуалните различия в близките взаимоотношения се свързва със специфичната роля на основните дименсии на привързаността при възрастните: *комфорт с близостта (или избягване)* и *тревожност*. Качеството на връзката се предсказва по-силно чрез комфорта с близостта при мъжете и тревожността относно връзката при жените (Collins & Read, 1990; Kirkpatrick & Davis, 1994). Тези резултати се обясняват в термините на „дистантният“ мъж и „прилепчивата“ жена, което е преекспониран полов стереотип (Kirkpatrick & Davis, 1994). Комфортът с близостта е силен предиктор на удовлетвореността при срещащи се двойки (където развиването на близост е приоритет), докато тревожността относно връзката показва по-силни и консистентни връзки с брачната удовлетвореност (Feeney, 1994; Feeney, Noller and Callan, 1994).

Дименсията на тревожността отразява степента, в която системата на привързаността се активира при наличие на заплахата от средата или за връзката (или стрес), а *дименсията на избягването* – степента, в която близостта с фигурата на привързаност е желана. (Brennan, Clark & Shaver, 1998; Simpson, 1990; Simpson, Rholes & Nelligan, 1992). Така свързаната с привързаността тревожност се проявява чрез ниските нива на доверие към фигурата на привързаност (Levy & Davis, 1988). Загубата на доверие се приписва на стабилни характеристики в личността на партньора (Mikulincer, 1998b). Обикновено са свръхангажирани с мисълта за вероятно изоставяне и неудовлетворяване на потребностите им от грижа и афективност в бъдеще, и в същото време – гневни, заради история на изоставяне в миналото (Bowlby, 1973). Те докладват ниско самочувствие (Brennan & Morris, 1997; Bylsma, Cozzarelli, & Sumer, 1997) и негативен Аз-образ (Mikulincer, 1995). Тревожните индивиди са изключи-

телно чувствителни по въпросите на близостта и раздялата, изпитват крайна необходимост от физическа и психологическа близост с романтичния партньор (Brennan et al., 1998; Fraley & Shaver, 1998; Hazan&Shaver, 1987), едновременно с това докладват, че не получават близост в желаната от тях степен (Grabill&Kerns, 2000; Hazan&Shaver, 1987). Обсесивното търсене на сигурност се свързва с негативен афект и размисли относно бъдещето на връзката (Mikulincer&Florian, 1998; Mikulincer & Orbach, 1995).

Дименсията на избягването се разкрива в очакванията, че фигурата на привързаността няма да е на разположение и не би откликнала адекватно при нужда. Така в период на стрес, лицата с високи стойности на избягване се дистанцират от своите партньори, вместо да потърсят подкрепа от тях (Collins&Feeney, 2000; Fraley&Shaver, 1998); докладват високо самочувствие и относително позитивно отношение към себе си, въпреки историята на отхвърляне от фигурата на привързаност (Bartholomew, 1990; Bartholomew&Horowitz, 1991); проявяват ниски нива на доверие и взаимозависимост с романтичния партньор (Levy & Davis, 1988). Автономността и независимостта са основни мотиви за лицата с избягващ стил на привързаност (Mikulincer, Florian, Cowan, & Cowan, 2002; Mikulincer&Nachson, 1991); те често са нечувствителни към потребностите на партньорите, предпочитат да разчитат на себе си, избягват търсене на помощ или изпадане в състояния на зависимост и уязвимост от партньора (Hazan & Shaver, 1987; Mikulincer & Shaver, 2003); тази водеща тенденция към дистанциране би могла да се разгледа като опит да се избяга от повторно преживяване на болката от предишно отхвърляне и като стратегия за предпазване от едно бъдещо отхвърляне (Bowlby, 1973, 1980, 1988).

Сигурният стил на привързаност се свързва със способността да се управляват състоянията на дистрес чрез търсене на конструктивна подкрепа в близките други, те са възприемани като откликващи, добронамерени и заслужаващи доверие (Bowlby, 1988). Вече интернализираните фигури на привързаност се използват като средство за справяне със стреса (Mikulincer, Gillath, & Shaver, 2002; Mikulincer & Shaver, 2004); поддържат високи нива на самочувствие (Bartholomew & Horowitz, 1991; Mikulincer, 1995); като цяло са отзивчиви към партньорите си (Feeny&Collins, 2003); позитивният афект и когниции дават емоционални ресурси за поддържане на качеството на връзката (Collins & Feeney, 2000).

Управление на гнева

Влиянието на индивидуалния стил на привързаност върху удовлетвореността от близките взаимоотношения може да бъде очертано и на ниво гняв и враждебност. Боулби (Bowlby, 1973) разграничава *функционалния* (гнев на надеждата) от *дисфункционалния гняв* (на отчаянието). *Функционалният гняв* подпомага поддържането на връзката и се явява форма на протест към

неудовлетворените потребности във връзката и служи за коригиране на негативните поведения на партньора. *Дисфункционалният гняв* е деструктивен за привързаността, резултат е от неразрешени конфликти в миналото и се манифестира като враждебност и негодувание към партньора, вероятно е да прерасне в агресия или насилие (Bowlby, 1988). Хората със сигурен, както и с несигурен стил на привързаност преживяват гняв, когато тяхната сигурност е застрашена (или техните потребности не са удовлетворени), но изразяването му е различно (Feeney, 1995, 1999). Сигурната привързаност се асоциира с функционални и адаптивни прояви на гняв, които са съчетани с убеждението, че негативното поведение на партньора е поправимо, обяснимо и всъщност добронамерено (Feeney, 1999; Mikulincer, 1998a). Лицата със сигурен стил на привързаност проявяват тенденция да признаят своите гневни емоции по начин, който съответства с физиологичното преживяване на гнева. Тревожният стил на привързаност се асоциира с дисфункционален гняв, произтичащ от вярването и/или страха, че партньорът няма да е способен и наличен да посрещне потребностите; преобладават мислите свързани със заплахата над връзката и приписват негативни намерения на партньора (Mikulincer, 1998a), които се обясняват с механизма на проекцията (Mikulincer & Horeish, 1999). Когато страхът от загуба на партньора отсъства, лицата с несигурен стил на привързаност не успяват да изразят гнева си открито и го насочват към себе си. Хората с избягващ стил на привързаност, които проявяват тенденцията да се дистанцират от дистреса в интимната връзка преживяват „дисоцииран гняв“. Така при попълване на самоотчетни инструменти те съобщават за по-ниски нива на гняв (отколкото изследваните лица със сигурен стил на привързаност), но физиологичните показатели свидетелстват за преживяване на интензивен гняв и враждебност (Mikulincer, 1998a); приписват враждебността на партньора; тези се интерпретират като вид защитна проекция (Mikulincer & Horeish, 1999).

Според теорията на привързаността *една връзка е удовлетворяваща, когато са удовлетворени базисните потребности*. Качеството на привързаността зависи от отговора на въпроса „Може ли партньорът ми да удовлетвори моите потребности?“. Доверието предполага саморазкриване и развиване на близостта, както и открито общуване и вербализиране на потребностите (Holmes & Rempel, 1989, по Hazan & Shaver, 1994). Удовлетворяващата връзка не протича без конфликти, но предполага конструктивното им разрешаване (Kobak & Hazan, 1991).

Провежданите емпирични изследвания на удовлетвореността от интимните взаимоотношения, както и житейската практика показват, че много връзки продължават да съществуват въпреки неудовлетвореността. В тези случаи убеждението, че базисни потребности на личността ще бъдат удовлетворени в нова връзка, става решаващо за продължаването или прекъсването на настоящата (Hazan & Shaver, 1994). Вайс (Weiss, 1983, по Hazan & Shaver, 1994) твърди, че близостта сама по себе си е фактор, който поддържа емоционал-

ната връзка и предоставя чувството на сигурност. Така от перспективата на привързаността удовлетвореността във връзката е в широка степен зависима от удовлетворяването на базисните потребности от комфорт, близост, грижа и сексуално удоволствие. Удовлетвореността от връзката на свой ред е важен източник за субективното благополучие и здравето психосоциално функциониране (Freedman, 1978, по Hazan & Shaver, 1994).

Позитивната връзка между сигурния стил на привързаност и удовлетвореността във връзката е доказана в множество изследвания, които използват различни инструменти и скали. *Изследваните лица със сигурна привързаност докладват най-високите нива на удовлетвореност, а тези с тревожен стил на привързаност – най-ниските.* Тази тенденция се открива и при двата пола. Тя не може да бъде обяснена чрез други личностни фактори като „големите пет“, депресия, дисфункционални убеждения и самочувствие (Carnelley, Pietromonaco, and Jaffe, 1994; Jones & Cunningham, 1996, по Mikulincer et al., 2002; Shaver & Brennan, 1992). Сигурната привързаност корелира позитивно и с други основни характеристики на връзката като отдаденост и взаимозависимост (Collins & Read, 1990; Feeney & Noller, 1991; Hazan & Shaver, 1987; Simpson, 1990;) както и с по-високи нива на обвързаност (Kirkpatrick & Davis, 1994; Shaver & Brennan, 1992;). Сигурната привързаност се свързва с положителен патерн на общуване и положителни преживявания при дискутиране на проблемите (Fitzpatrick, Feu, Segrin & Schiff, 1993, по Mikulincer et al., 2002). *Тревожният стил* на привързаност се асоциира с най-ниските нива на удовлетвореност от връзката (Feeney, 1994, 1996, 1999; Feeney et al., 1998; Kobak&Hazan,1991). Лицата с *избягващ стил* на привързаност попадат в нивата между тревожните и сигурните индивиди по отношение на удовлетвореността от връзката (Mikulincer et al., 2002).

Подкрепа и грижа

Изследванията показват, че хората с избягващ стил на привързаност са по-малко склонни да търсят подкрепа, като така ограничават и възможностите за взаимодействие и увеличаване на близостта (Berant, Mikulincer, & Florian, 2001; Mikulincer & Florian, 1995; Fraley & Shaver, 1998; Rholes, Simpson, Campbell & Grich, 2001). Тези, които търсят помощ и подкрепа от тях, биват възприемани като слаби, незрели, нестабилни и зависими личности (Wilson, Simpson & Rholes, 2000, по Rholes et al., 2008); самите те отказват да търсят подкрепа, защото не вярват, че ще я получат (Florian et al., 1995; Kobak& Sceery, 1988; Rholes et al., 2001).

Резултатите при лицата с тревожен стил на привързаност не са толкова консистентни. Ретроспективните самоотчетни проучвания показват, че търсенето на подкрепа корелира позитивно с тревожността (Florian et al., 1995; Mikulincer et al., 1993); когато изследването е направено по време на стрес, такава корелация не се наблюдава (Mikulincer & Florian, 1995; Rholes et al.,

2001). Възприятията на получената подкрепа са силно свързани с тревожността. Роулс и екип (Rholes et al., 2001) откриват, че при повечето жени с тревожен стил на привързаност, които са в прехода към родителстване, докладват висока удовлетвореност, когато възприемат съпрузите си като подкрепящи. Така тревожните съпруги съобщават за по-малко получена подкрепа, за разлика от техните съпрузи, които съобщават за по-високи нива. И други изследвания доказват връзката между тревожността и убеждението, че партньорът е неподкрепящ (Bartholomew, Cobb & Poole, 1997; Florian et al., 1995). Така тези възприятия спомагат омаловажаването на партньора, конфликтите, гнева и се оказват пречка за постигане на високи нива на удовлетвореност.

Според теорията на привързаността ефективната грижа предполага „разчитане“ на вътрешните състояния на другия, топлина, помощ, присъствие. Неефективната грижа е интрузивна, свръхконтролираща, непоследователна (Ainsworth et al., 1978). Възрастните с несигурен стил на привързаност като цяло са неефективни обгрижващи. Убедени, че в миналото си не са получили необходимата грижа, обгрижването от тяхна страна се намира за неравностойно занимание и би могло да отключи техния гняв (Rholes et al., 1999). Изпитват дискомфорт, когато са търсени да окажат подкрепа (Wilson et al., 2000). В литературата тревожният стил на привързаност се свързва с даване на по-малко подкрепа към партньора, с по-бедни емоционални и когнитивни реакции към него, по-трудно възприемане на потребностите му, индивидите са по-контролиращи, мотивирани да помогнат по-скоро от егоистични причини (Feeney & Collins, 2003). Партньорите, които получават по-ефективна грижа и възприемат партньорите си като подкрепящи, докладват за по-висока удовлетвореност от връзките си (Collins & Feeney, 2000; Feeney & Collins, 2003).

Интимност – себеразкриване и сексуалност

В литературата, изследваща близките взаимоотношения, интимността се дефинира като стратегия, базирана на способностите за постигане (или избягване) на близостта (вж. Cassidy, 2001). Стилите на привързаност отразяват тези различни стратегии, като тук се спирам на себеразкриването и сексуалното поведение.

Себеразкриването е процесът, чрез който се разкриваме пред другите, и се смята за критичен за установяване на близостта във връзката. Така лицата с избягващ стил на привързаност (поради присъщото им желание да поддържат контролирана емоционална и психологическа дистанция) се разкриват пред партньорите си много по-рядко от тези със сигурен или тревожен стил на привързаност (Bartholomew & Horowitz, 1991; Bradford, Feeney, & Campbell, 2002); проявяват по-малко любопитство към личността на партньора (Rholes, Simpson, Trans, Martin, & Friedman, 2007). По-себеразкриващите се партньори са по-малко харесвани от лицата с избягващ стил на привързаност (поради изпитаните от-

рицателни емоции) (Mikulincer & Nachson, 1991). Себеразкриването при лицата с тревожен стил на привързаност е консистентно на тяхното желание за сигурност. Фокусът остава по-скоро върху страха от отхвърляне, отколкото над потребностите на партньора. По-себеразкриващите се партньори са предпочитани от тях. Склонни са към неуместна степен на себеразкриване (особено в началото на връзката). Така то не представлява стратегия за постигане на взаимна близост и достигане до потребностите на партньора (Mikulincer & Nachson, 1991). Сигурният стил на привързаност се асоциира с търсене на близост и голяма склонност към себеразкриване, пластичност в изразяването му и използването му като средство за постигане на близостта (Mikulincer & Nachson, 1991).

Сексуалността е другият важен аспект на интимността (Feeney & Noller, 2004). Изследванията показват, че стилът на привързаност е свързан със субективната мотивация за секс. Така за лицата с тревожен стил на привързаност сексуалните мотиви са свързани с усещането за близост или несигурност (Schachner & Shaver, 2004). Те обсебват сексуалните си партньори (Davis et al., 2004), изпитват силна сексуална ревност (Guerrero, 1998). Биха предприели сексуален акт само за да се харесат на своя партньор (Davis et al., 2004). Така сексуалното поведение се превръща в средство за упражняване на контрол, манипулация и поддържане на близост на всяка цена. При избягващия стил на привързаност на преден план излизат мотивите, свързани с автономията (Schachner & Shaver, 2004). Тенденцията да избягват близостта се пренася и в сексуалната сфера (Davis et al., 2004). По-склонни са да се ангажират в сексуални авантюри за една вечер, тъй като те не изискват ангажираност и любов (Brennan & Shaver, 1995). Предпочитат физическите форми за изразяване на близост пред емоционалните (Hazan et al., 1994, по Davis et al., 2004). И при двата несигурни стила на привързаност изневярата се докладва като потребност от близост (при тревожния стил на привързаност) и от автономия (избягващ стил на привързаност) (Allen & Baucum, 2004). И двата стила се свързват в литературата с повече сексуални „афери“ (Kirkpatrick, 1998), по-ранно начало на сексуалния живот и по-рисково сексуално поведение (Bogaert & Sadava, 2002). Сигурният стил на привързаност се асоциира с дългосрочни връзки, позитивни емоции спрямо миналия сексуален опит и по-малък брой партньори като цяло (Davis et al., 2004; Brennan & Shaver, 1995). Тези резултати носят важна информация и за рисковото сексуално поведение и биха могли да бъдат полезни при разработката на теоретично обосновани програми за превенция на ХИВ, полово предавани болести и ранна бременност.

Конфликтите

Конфликтите също влияят на нивото на (не)удовлетвореност. Те могат да бъдат разглеждани като позитивни или негативни в зависимост от тяхното естество, честота, опитите за разрешаването им, справянето и комуникацията между партньорите. Така лицата с избягващ стил на привързаност се ангажи-

рат в стратегии, които омаловажават конфликта или се дистанцират емоционално и психологически от партньора (Pistole, 1989; Shi, 2003). Но поради свръхангажираността им с удовлетворяването на потребностите от страна на партньора могат по-лесно да се конфронтират, да са по-изискващи и по-малко способни да предприемат продуктивни стратегии за разрешаване на конфликта (Feeney, Noller, & Callan, 1994; Shi, 2003; Simpson et al., 1996). Тъй като очакванията на лицата със сигурен стил на привързаност са, че партньорът им е чувствителен към потребностите им и е на разположение, то те не възприемат конфликта като голяма заплаха за бъдещето на връзката, проявяват пластичност и отвореност към партньора по време на конфликта (Simpson et al., 1996). Така позитивните умения за справяне с конфликтите (като открита проява на чувствата, уважение към партньора и т.н.) показват негативна корелация с тревожността и избягването и корелират позитивно с чувството за сигурност (Pistole, 1989, 2003;). Лицата с високи стойности по дименсията на тревожността докладват за (и възприемат) повече конфликти в ежедневието си, което ги прави и по-малко оптимистични относно бъдещето на връзката им (Campbell et al., 2005).

Насилие

В литературата тревожният стил на привързаност се свързва с вербално и физическо насилие (без оглед на характеристиките на връзката) (Bookwala & Zdaniuk, 1998). Включените тук резултати се отнасят към не толкова крайните форми на насилие в двойката (които не водят до легални последици). Жени, упражняващи насилие и/или обвързани с партньор-насилник, докладват за високи нива на тревожност (Orcutt et al., 2005). Мъже и жени с тревожен стил на привързаност прилагат насилие при партньори с избягващ патерн на привързаност (Roberts & Noller, 1998). Стилът на привързаност моделира преживяно насилие в детството и употребата на насилие към романтичния партньор (Wekerle & Wolfe, 1998). Така мъже с тревожен или избягващ стил на привързаност, имащи история на насилие в детството, прехвърлят този патерн и в интимните взаимоотношения. Припомняме Боулби (Bowlby, 1988), който твърди, че насилието и гневът в двойката са реакции на реална или въображаема раздяла. Така при тревожните партньори, които са обсебени от идеята за изоставяне или negliжиране на потребностите им (от страна на партньорите), гневът и насилието заемат високи позиции в тяхната йерархия от реакции (Collins, 1996). Склонността им да „виждат“ заплаха спомага отключването на тези реакции на насилие. Лицата с избягващ стил на привързаност се описват от партньорите им като враждебни, но тази враждебност не преминава в насилие поради високите нива на самоконтрол, който те упражняват над поведението си (Kobak & Sceery, 1988).

Преход към родителстване

Според Симпсън и Роулс (Simpson & Rholes, 1994) въпреки разрушителния си потенциал житейските трудности биха могли да „заздравят“ една връзка в бъдещето чрез взаимно подкрепящи, подпомагащи и позитивни интеракции. Раждането на първото дете налага адаптация към нови роли и идентичности, което би могло да се окаже стресогенно за младата двойка. Предвид предизвикателствата на този преход конфликтите се увеличават, с което и цялостната брачна удовлетвореност намалява (Cowan & Cowan, 2000). Но някои двойки успяват да поддържат равновесие и дори излизат от този преход с по-силна връзка (Tucker & Aron, 1993). Жените с тревожен стил на привързаност са изключително уязвими към спад в удовлетвореността от съпружеския живот, особено ако възприемат партньорите си като неадекватно посрещащи потребностите им (Rholes et al., 2001). Те оценяват бременността, майчинството, здравето си и новородените като много по-тежки (отколкото при другите жени) и се справят много по-неефективно с тези стресори (Alexander, Feeneu, Hohaus, & Noller, 2001; Mikulincer & Florian, 1998). Комбинацията от тревожен стил на привързаност, неадекватни грижи от страна на съпруга (Feeneu, Alexander, Noller, & Hohaus, 2003) или възприятията, че съпругът е неподкрепящ (Simpson, Rholes, Campbell, Tran, & Wilson, 2003) предсказва увеличаване на депресивните симптоми през периода на прехода. Изследването на Rholes и екип (2001) показва, че жените с избягващ стил на привързаност са по-малко удовлетворени от брака си точно преди раждането и шест месеца след това, но това ниво не спада с времето, и не е свързано с възприятието на оказаната подкрепа, както е при жените с тревожен стил на привързаност. Избягващите жени оценяват събитията, свързани с прехода към родителство, като по-застрашаващи връзката, отколкото жените със сигурен стил на привързаност (Mikulincer & Florian, 1998). В изследването на Роулс, Симпсън и Фридман (Rholes, Simpson & Friedman, 2006) и мъжете, и жените с избягващ стил на привързаност съобщават, че намират грижата за детето по-стресогенна, отколкото при изследваните лица с другите ориентации на привързаността. Мъжете и жените с избягващ стил на привързаност не се справят толкова ефективно с прехода, колкото техните половинки със сигурен стил на привързаност (Alexander et al., 2001). Както и при тревожността тук също се открива връзката избягване–депресия по време на прехода (Simpson et al., 2003), но не всички изследвания потвърждават този резултат (Feeneu et al., 2003).

Стилът на привързаност на партньора

Обвързаните с партньор с тревожен стил на привързаност докладват, че са по-малко удовлетворени от своята връзка (Feeneu, 1996, 1999; Rholes et al., 2001; Simpson, 1990). Изпитват повече негативни и по-малко позитивни емоции (Simpson, 1990) като тъга, депресия, тревожност, по-малко щастие и

любов (Feeney, 1999); изпитват повече дистрес при разрешаване на конфликти (Campbell et al., 2005); оценяват по-негативно ежедневните интеракции с партньора си (Bradford et al., 2002). Нивата на удовлетвореност на партньорите на тревожни жени са ниски, когато жената вярва, че не получава очакваните грижа и емоционална подкрепа, но ако тя докладва, че потребностите ѝ са посрещнати (което води до удовлетвореност), то тогава се покачва и нивото на удовлетвореност и на съпруга (Rholes et al., 2001). Според изследването на Фийни и Хохаус (Feeney & Hohaas, 2001) партньорите на жени с тревожен стил на привързаност им осигуряват по-малко подкрепа, като една от вероятните предпоставки за това е убеждението им, че тези жени са твърде изискващи (Feeney & Collins, 2003). Така тревожните лица генерират в партньорите си поведения, които потвърждават негативните перцепции и очаквания, налични в техните тревожни оперативни модели. Най-общо тревожният стил на привързаност се свързва в много по-голяма степен с неудовлетвореност от връзката, отколкото избягващия стил. В изследването на колежани на Симпсън (Simpson, 1990) жените (но не и мъжете), които имат партньор с избягващ стил на привързаност, докладват за по-ниска удовлетвореност от връзката. Според Роулс и екип (Rholes et al., 2001) партньорът с избягващ патерн е предпоставка за по-ниска удовлетвореност при прехода към родителство. Интересно е изследването на стила на привързаност на юноши на Колинс, Купър, Албино и Алърд и последваща оценка на романтичните им връзки шест години по-късно. Така партньорите на лицата с избягващ патерн докладват ниска удовлетвореност и ги описват като по-прикрити, по-критични и ревниви, по-малко склонни да обсъждат открито проблемите си и по-агресивни (което се отнася само за мъжете). Но изследването добавя, че партньорите на лицата с избягващ стил на привързаност показват висока степен на негативна емоционалност и ниска проактивност, което кара авторите да посочат, че поведението на избягващия партньор не е единственият източник на неудовлетвореност (Collins, Cooper, Albino, & Allard, 2002).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Както бе посочено по-горе лицата с избягващ стил на привързаност проявяват тенденцията да докладват за най-високите нива на неудовлетвореност, а тези със сигурен – към най-ниските (Mikulincer et al., 2002). Така свързаната с привързаността тревожност изглежда води до по-високи нива на дисфункционалност в романтичните взаимоотношения, отколкото свързаното с привързаността избягване. Все пак трябва да се прояви предпазливост при интерпретацията на тези данни. Възможно е избягващите лица да докладват по-малко неудовлетвореност поради включените защитни механизми, които потискат афекта. Ако са подложени на високи нива на дистрес, те също биха разкрили високи нива на неудовлетвореност. Също така е възможно, ако лицата със сигурен стил на привързаност се почувстват нещастни от връзката си, да са

по-склонни да я прекратят и да търсят по-удовлетворяващи взаимоотношения. Лицата с избягващ стил на привързаност също биха били склонни да прекратят неудовлетворяващата връзка относително бързо, присъщо на очакванията им, че партньорът няма да удовлетвори потребността им от сигурност и предпочитанието им да разчитат на себе си. От първостепенно значение за тревожните индивиди са потребностите от сигурност и близост, и страхът от разпадане на връзката. Те биха предпочели да запазят връзката много по-дълго от лицата със сигурен или избягващ стил на привързаност, въпреки (възприеманото) неудовлетворяване на потребностите. Изглежда, че романтичните взаимоотношения на лицата с тревожен стил на привързаност са с най-голяма вероятност да са най-неудовлетворяващите.

Изборът на партньор се оказва от голямо значение. Повечето изследвания не се опитват да обхванат психичното здраве и други личностни характеристики на партньорите и така няма данни за степента, в която хората с различен стил на привързаност избират партньора, който би създал трудности за връзката. Изключение прави споменатото изследване на Колинс и екип (Collins, 2002), според което партньорите на избягващите лица са с висока степен на негативна емоционалност и имат повече негативни модели на Аза. Степента, в която лицата с несигурен стил на привързаност се ангажират с проблематични партньори, остава неясна. Така те биха се спрели на потенциален неудовлетворяващ партньор, защото са неспособни да го възприемат обективно, биха били привлечени от партньор, който проявява поведения, които повечето хора биха възприели за признак на бъдещи проблеми; или поради присъщото им ниско самочувствие биха приели, че не заслужават щастие и партньор, който да се отнася по-добре към тях (Rholes, Paetzold, & Friedman, 2008).

Несигурната привързаност е в основата на редица деструктивни за връзката поведения. Тези резултати осигуряват теоретично обосновани обяснения за тези поведенчески патерни, но също така предлагат и адекватни стратегии за интервенция. Сперлинг и Лайънс (Sperling & Lyons, 1994) обсъждат терапевтичните подходи, които са подходящи за промяна на вътрешните оперативни модели. Те се фокусират над мрежата от очаквания, афекти и спомени, които са свързани с близките взаимоотношения на клиентите.

Необходими са и повече изследвания, които да изяснят обективното измерване и ролята на рисковите поведенчески фактори. Повечето изследвания на удовлетвореността, които се фокусират върху подкрепата или конфликтите, не успяват да определят дали наблюдаваните ефекти са породени от интрапсихичната динамика на вътрешните оперативни модели (напр. неудовлетвореността е свързана с възприятията, че партньорът не се държи добре), или от реалното поведение на партньора. Изследването със самоотчетни инструменти на поведението на партньора би било мярка за степента на перцептивните изкривявания, но все пак този подход също има своите ограничения. Този комплексен взаимозависим цикъл от поведения (ефектите на вътрешните опе-

ративни модели и поведението на партньора) би могъл да оформи „спирала на неудовлетвореността“ (Rholes, Paetzold, & Friedman, 2008, с. 140). 18 години след публикуване на първите изследвания, които свързват стила на привързаност с удовлетвореността от връзката (Simpson, 1990), основна цел на изследователите е да идентифицират факторите, които обясняват и/или опосредстват връзката между тези две променливи. Типични са изследванията на подкрепата, грижата, управлението на гнева и конфликтите. По-малко внимание е отделено на опосредстващите променливи като например нивото на стрес, които дават измерение на условията, при които възрастните с несигурна привързаност биха били удовлетворени от връзките си. Пропуска се и допускането, че един и същи човек би могъл да демонстрира няколко патерна на привързаност – с различни партньори, в различни ситуации. Бъдещи изследвания в тази област биха дали по-нюансирано разбиране на връзката между индивидуалния стил на привързаност и удовлетвореността от романтичните взаимоотношения.

ЛИТЕРАТУРА

- Ainsworth, M. *Infancy in Uganda: Infant Care and the Growth of Love*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1967.
- Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Alexander, R., Feeney, J., Hohaus, L., & Noller, P. (2001). Attachment style and coping resources as predictors of coping strategies in the transition to parenthood. – *Personal Relationships*, 8, 137–152.
- Allen, E. S., & Baucom, D. H. (2004). Adult attachment and patterns of extradyadic involvement. – *Family Process*, 43, 467–488.
- Bartholomew, K. (1990). Avoidance of intimacy: An attachment perspective. – *Journal of Social and Personal Relationships*, 7, 147–178.
- Bartholomew, K., Cobb, R. J., & Poole, J. A. (1997). Adult attachment patterns and social support processes. – In: G. R. Pierce, B. Lakey, I. G. Sarason, & B. R. Sarason (Eds.), *Sourcebook of social support and personality* (359–378). New York: Plenum Press.
- Bartholomew, K., & Horowitz, L. (1991). Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 226–244.
- Berant, E., Mikulincer, M., & Florian, V. (2001). Attachment style and mental health: A one-year follow-up study of mothers of infants with congenital heart disease. – *Personality and Social Psychology Bulletin*, 8, 956–968.
- Bogaert, A. F., & Sadava, S. (2002). Adult attachment and sexual behavior. – *Personal Relationships*, 9, 191–204.
- Bookwala, J., & Zdaniuk, B. (1998). Adult attachment styles and aggressive behavior within dating relationships. – *Journal of Social and Personal Relationships*, 15, 175–190.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss: Vol. 1. Attachment*. New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss: Vol. 2. Separation: Anxiety and anger*. New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1980). *Attachment and loss: Vol. 3. Sadness and depression*. New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1988). *A secure base: Clinical applications of attachment theory*. London: Routledge.

- Bradford, S. A., Feeney, J.A., & Campbell, L. (2002). Links between attachment orientations and dispositional and diary-based measures of disclosure in dating couples: A study of actor and partner effects. – *Personal Relationships*, 9, 491–506.
- Brennan, K., Clark, C., & Shaver, P. (1998). Self-report measurement of adult attachment: An integrative overview. – In: J. A. Simpson & W. S. Rholes (Eds.), *Attachment theory and close relationships* (46–76). New York: Guilford.
- Brennan, K. A., & Morris, K. A. (1997). Attachment styles, self-esteem, and patterns of seeking feedback from romantic partners. – *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23, 23–31.
- Brennan, K. A., & Shaver, P. R. (1995). Dimensions of adult attachment, affect regulation, and romantic relationship functioning. – *Personality and Social Psychology Bulletin*, 21, 267–283.
- Bylsma, W. H., Cozzarelli, C., & Sumer, N. (1997). Relation between adult attachment styles and global self-esteem. – *Basic and Applied Social Psychology*, 19, 1–16.
- Campbell, L., Simpson, J. A., Boldry, J., & Kashy, D. A. (2005). Perceptions of conflict and support in romantic relationships: The role of attachment anxiety. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 88, 510–531.
- Carnelley, K. B., Pietromonaco, P. R., & Jaffe, K. (1994). Depression, working models of others, and relationship functioning. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, 127–140.
- Campos, J.J., Barrett, K.C., Lamb, M.E., Goldsmith, H.H., Stenberg, C. (1983). Socioemotional development. – In: M.M. Haith & J.J. Campos (Eds.), *Handbook of child psychology: Vol. 2. Infancy and psychobiology* (783–915). New York: Wiley.
- Cassidy, J. (2001). Truth, lies, and intimacy: An attachment perspective. – *Attachment and Human Development*, 3, 121–155.
- Collins, N. L. (1996). Working models of attachment: Implications for explanation, emotion, and behavior. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 810–832.
- Collins, N. L., Cooper, M. L., Albino, A., & Allard, L. (2002). Psychosocial vulnerability from adolescence to adulthood: A prospective study of attachment style differences in relationship functioning and partner choice. – *Journal of Personality*, 70, 965–1008.
- Collins, N. L., & Feeney, B. C. (2000). A safe haven: An attachment theory perspective on support-seeking and caregiving in adult romantic relationships. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 1053–1073.
- Collins, N. L., & Read, S. J. (1990). Adult attachment, working models, and relationship quality in dating couples. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 644–663.
- Cowan, L. P., & Cowan, P. A. (2000). When partners become parents: The big life change in couples. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Davis, D., Shaver, P. R., & Vernon, M. L. (2004). Attachment style and subjective motivations for sex. – *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30, 1076–1090.
- Feeney, B. C., & Collins, N. L. (2003). Motivations for caregiving in adult intimate relationships: Influences on caregiving behavior and relationship functioning. – *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29, 950–968.
- Feeney, J. A. (1994). Attachment style, communication patterns, and satisfaction across the life cycle of marriage. – *Personal Relationships*, 1, 333–348.
- Feeney, J. A. (1995). Adult attachment and emotional control. – *Personal Relationships*, 2, 143–159.
- Feeney, J. A. (1996). Attachment, caregiving, and marital satisfaction. – *Personal Relationships*, 3, 401–416.
- Feeney, J. A. (1998). Adult attachment and relationship-centered anxiety: Responses to physical and emotional distancing. – In: J. A. Simpson & W. S. Rholes (Eds.), *Attachment theory and close relationships* (189–218). New York: Guilford.

- Feeney, J. A. (1999). Adult attachment, emotional control, and marital satisfaction. – *Personal Relationships*, 6, 169–185.
- Feeney, J. A., Alexander, R., Noller, P., & Hohaus, L. (2003). Attachment insecurity, depression, and the transition to parenthood. – *Personal Relationships*, 10, 475–493.
- Feeney, J. A., & Hohaus, L. (2001). Attachment and spousal caregiving. – *Personal Relationships*, 8, 21–39.
- Feeney, J. A., Noller, P., & Roberts, N. (1998). Emotion, attachment, and satisfaction in close relationships. – In: P. A. Andersen & L. K. Guerrero (Eds.), *Handbook of communication and emotion: Research, theory, applications, and contexts* (473–505). San Diego, CA: Academic Press.
- Feeney, J. A., & Noller, P. (1990). Attachment style as a predictor of adult romantic relationships. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 281–291.
- Feeney, J. A., & Noller, P. (2004). Attachment and sexuality in close relationships. – In: J. H. Harvey, A. Wenzel, & S. Sprecher (Eds.), *Handbook of sexuality in close relationships* (183–201). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Feeney, J. A., Noller, P., & Callan, V. J. (1994). Attachment style, communication and satisfaction in the early years of marriage. – In: K. Bartholomew & D. Perlman (Eds.), *Advances in personal relationships* (Vol. 5, 269–308). London: Jessica Kingsley.
- Fiske, S. T., & Taylor, S. E. (1991). *Social cognition*. New York: Random House.
- Florian, V., Mikulincer, M., & Bucholtz, I. (1995). Effects of adult attachment style on the perception and search for social support. – *The Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*, 129, 665–676.
- Fraley, R. C. (2002). Attachment stability from infancy to adulthood: Meta-analysis and dynamic modeling of developmental mechanisms. – *Personality and Social Psychology Review*, 6, 123–151.
- Fraley, R. C. (2004) *A Brief Overview of Adult Attachment Theory and Research*. <http://www.psych.uiuc.edu/~rcfraley/attachment.htm>. Последно посетен: 11.11.2006.
- Fraley, R. C., & Davis, K. E. (1997). Attachment formation and transfer in young adults' close friendships and romantic relationships. – *Personal Relationships*, 4, 131–144.
- Fraley, R. C., & Shaver, P. R. (1998). Airport separations: A naturalistic study of adult attachment dynamics in separating couples. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 1198–1212.
- Fraley, R. C., & Shaver, P. R. (2000). Adult romantic attachment: Theoretical developments, emerging controversies, and unanswered questions. – *Review of General Psychology*, 4, 132–154.
- Fraley, R. C., Waller, N. G., & Brennan, K. A. (2000). An item-response theory analysis of self-report measures of adult attachment. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 350–365.
- Grabill, C. M., & Kerns, K. A. (2000). Attachment style and intimacy in friendship. – *Personal Relationships*, 7, 363–378.
- Guerrero, L. K. (1998). Attachment-style differences in the experience and expression of romantic jealousy. – *Personal Relationships*, 5, 273–291.
- Harlow, H. (1971). *Learning to love*. New York: Ballantine Books.
- Harvey, J., Wenzel, A., Sprecher, S. (2004). *The handbook of sexuality in close relationships*. New Jersey: LEA.
- Hazan, C., & Shaver, P. R. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 511–524.
- Hazan, C., Shaver, P. R. (1994). Attachment as an Organizational Framework for Research on Close Relationships. – *Psychological Inquiry*, vol. 5, 1, 1–22.

- Kirkpatrick, L. A. (1998). Evolution, pair-bonding, and reproductive strategies: A reconceptualization of adult attachment. – In: J. A. Simpson & W. S. Rholes (Eds.), *Attachment theory and close relationships* (353–393). New York: Guilford.
- Kirkpatrick, L. E., & Davis, K. E. (1994). Attachment style, gender, and relationship stability: A longitudinal analysis. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, 502–512.
- Kobak, R. R., & Hazan, C. (1991). Attachment in marriage: The effects of security and accuracy of working models. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 60, 861–869.
- Kobak, R. R., & Sceery, A. (1988). Attachment in late adolescence: Working models, affect regulation, and representation of self and others. – *Child Development*, 59, 135–146.
- Levy, M. B., & Davis, K. E. (1988). Lovestyles and attachment styles compared: Their relations to each other and to various relationship characteristics. – *Journal of Social and Personal Relationships*, 5, 439–471.
- Main, M., Kaplan, N., & Cassidy, J. (1985). Security in infancy, childhood, and adulthood: A move to the level of representation. – *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 50 (1&2), 66–104.
- Mikulincer, M. (1995). Attachment style and the mental representation of the self. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 1203–1215.
- Mikulincer, M. (1998a). Adult attachment style and individual differences in functional versus dysfunctional experiences of anger. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 513–524.
- Mikulincer, M. (1998b). Attachment working models and the sense of trust: An exploration of interaction goals and affect regulation. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 1209–1224.
- Mikulincer, M., & Florian, V. (1995). Appraisal of and coping with a real-life stressful situation: The contribution of attachment styles. – *Personality and Social Psychology Bulletin*, 21, 406–414.
- Mikulincer, M., & Florian, V. (1998). The relationship between adult attachment styles and emotional and cognitive reactions to stressful events. – In: J. A. Simpson & W. S. Rholes (Eds.), *Attachment theory and close relationships* (143–165). New York: Guilford.
- Mikulincer, M., Florian, V., Cowan, P. A., & Cowan, C. P. (2002). Attachment security in couple relationships: A systemic model and its implications for family dynamics. *Family Process*, 34(1), 405–434.
- Mikulincer, M., Florian, V., & Weller, A. (1993). Attachment styles, coping strategies, and post-traumatic psychological distress: The impact of the Gulf War in Israel. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 817–826.
- Mikulincer, M., Gillath, O., Halevy, V., Avihou, N., Avidan, S., & Eshkoli, N. (2001). Attachment theory and reactions to others' needs: Evidence that activation of the sense of attachment security promotes empathic responses. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 81, 1205–1224.
- Mikulincer, M., Gillath, O., & Shaver, P. R. (2002). Activation of the attachment system in adulthood: Threat related primes increase the accessibility of mental representations of attachment figures. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 881–895.
- Mikulincer, M., & Horesh, N. (1999). Adult attachment style and the perception of others: The role of projective mechanisms. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 1022–1034.
- Mikulincer, M., & Nachson, O. (1991). Attachment styles and patterns of self-disclosure. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 321–331.
- Mikulincer, M., & Orbach, I. (1995). Attachment styles and repressive defensiveness: The accessibility and architecture of affective memories. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, 917–925.

- Mikulincer, M., & Shaver, P. R. (2003). The attachment behavioral system in adulthood: Activation, psychodynamics, and interpersonal processes. – In: M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 35, 53–152). New York: Academic.
- Mikulincer, M., & Shaver, P. R. (2004). Security-based self-representations in adulthood: Contents and processes. – In: W. S. Rholes & J. A. Simpson (Eds.), *Adult attachment: Theory, research, and clinical implications* (159–195). New York: Guilford.
- Mikulincer, M., & Shaver, P. R. (2005). Attachment theory and emotions in close relationships: Exploring the attachment-related dynamics of emotional reactions to relational events. – *Personal Relationships*, 12, 149–168.
- Mikulincer, M., Shaver, P. R., Gillath, O., & Nitzberg, R. A. (2005). Attachment, caregiving, and altruism: Boosting attachment security increases compassion and helping. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 84, 817–839.
- Marvin, R.S., Britner, P.A. (1999). Normative development: The ontogeny of attachment. – In: Cassidy, J., Shaver P.R. *Handbook of attachment: theory, research and clinical applications*, Guilford press, 1999.
- Orcutt, H. K., Garcia, M., & Pickett, S. M. (2005). Female-perpetrated intimate partner violence and romantic attachment style in a college student sample. – *Violence and Victims*, 20, 287–302.
- Pistole, M. C. (1989). Attachment in adult romantic relationships: Style of conflict resolution and relationship satisfaction. – *Journal of Social and Personal Relationships*, 6, 505–510.
- Pistole, M. C. (1993). Attachment relationships: Self-disclosure and trust. – *Journal of Mental Health Counseling*, 15, 94–106.
- Rholes, W. S., Simpson, J.A., Campbell, L., & Grich, J. (2001). Adult attachment and the transition to parenthood. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 81, 421–435.
- Rholes, W. S., Simpson, J. A., & Friedman, M. (2006). Avoidant attachment and the experience of parenting. – *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32, 275–285.
- Rholes, W. S., Simpson, J. A., & Orica, M. M. (1999). Attachment and anger in an anxiety provoking situation. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 40–957.
- Rholes, W. S., Simpson, J. A., Trans, S., Martin, A M., & Friedman, M. (2007). Attachment and Information Seeking in Romantic Relationships. – *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33, 422–438.
- Rholes, W.S., Paetzold R.L., & Friedman, M. (2008) Linking personality to interpersonal behavior through the study of adult attachment style and relationship satisfaction. – In: Rhodewalt, F. *Personality and Social Behavior* (117–148). New York: Psychology Press.
- Roberts, N., & Noller, P. (1998). The association between adult attachment and couple violence: The role of communication patterns and relationship satisfaction. – In: J.A. Simpson & W.S. Rholes (Eds.), *Attachment theory and close relationships* (317–350). New York: Guilford.
- Rothbard J.C., Shaver, P.R. (1994) Continuity of attachment across the life span. – In: M.B. Sperling and W.H. Berman (Eds), *Attachment in adults: clinical and developmental perspectives* (cc. 31-71). New York: Guilford.
- Schachner, D. A., & Shaver, P. R. (2002). Attachment style and human mate poaching. – *New Review of Social Psychology*, 1, 122–12.
- Sroufe, L. A., & Waters, E. (1977). Attachment as an organizational construct. – *Child Development*, 48, 1184–1199.
- Shaver, P.R., & Brennan, K.A. (1992). Attachment styles and the “Big Five” personality traits: Their connections with each other and with romantic relationship outcomes. – *Personality and Social Psychology Bulletin* 18: 536–545.
- Shi, L. (2003). The association between adult attachment styles and conflict resolution in

- romantic relationships. – *The American Journal of Family Therapy*, 31, 143–157.
- Simpson, J. A. (1990). Influence of attachment styles on romantic relationships. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 971–980.
- Simpson, J. A., & Rholes, W. S. (1994). Stress and secure base relationships in adulthood. – In: K. Bartholomew & D. Perlman (Eds.), *Advances in personal relationships* (Vol. 5, 181–204). London: Jessica Kingsley.
- Simpson, J. A., Rholes, W. S., Campbell, L., Tran, S., & Wilson, C. L. (2003). Adult attachment, the transition to parenthood, and depressive symptoms. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 84, 1172–1187.
- Simpson, J. A., Rholes, W. S., & Nelligan, J. S. (1992). Support-seeking and support-giving within couples in an anxiety-provoking situation: The role of attachment styles. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 62, 434–446.
- Simpson, J. A., Rholes, W. S., & Phillips, D. (1996). Conflict in close relationships: An attachment perspective. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 899–914.
- Sperling, M. B., & Lyons, L. S. (1994). Representations of attachment and psychotherapeutic change. – In: M. B. Sperling & W. H. Berman (Eds.), *Attachment in adults: Theory, assessment, and treatment* (331–347). New York: Guilford.
- Tucker, P., & Aron, A. (1993). Passionate love and marital satisfaction at key transition points in the family life cycle. – *Journal of Social & Clinical Psychology*, 12, 135–147.
- Wekerle, C., & Wolfe, D. A. (1998). The role of child maltreatment and attachment style in adolescent relationship violence. – *Development and Psychopathology*, 10, 571–586.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 101

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 101

ПСИХОСОМАТИКА И ОНКОЛОГИЧНИ ЗАБОЛЯВАНИЯ – НАУЧНИ ВЪЗГЛЕДИ И ПРОТИВОРЕЧИЯ

МАРГАРИТА ТАРЕЙН

М. Тарейн. ПСИХОСОМАТИКА И ОНКОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАБОЛЕВАНИЯ – НАУЧНЫЕ ВЗГЛЯДЫ И ПРОТИВОРЕЧИЯ

Научные взгляды влияния психологических факторов этиологии и развитие соматических болезней, оформляют границы психосоматической медицины. Вместе с развитием психофизиологии и психодинамических идей о развитии симптома, оформляется группа т.наз. „психосоматических болезней“. Вопрос различия между „соматичным“ и „психосоматичным“ остается актуальным, как и тот, могут ли онкологические заболевания рассматриваться через эту призму. Дискуссия по участию психологических факторов в патогенезе и развитие онкологических заболеваний в основе множества исследований, различных гипотез и противоречий.

М. Tareyn. PSYHOSOMATICS AND ONCOLOGICAL DISEASES – SCIENTIFIC NOTIONS AND CONTRADICTIONS

Scientific notions about the influence of the psychological factors on etiology and course of somatic diseases confine within certain limits psychosomatic medicine. Along with the development of psychophysiology and psychodynamic ideas of how symptoms form, the group of the so called “psychosomatic diseases” has been formed. The question concerning the difference between “somatic” and “psychosomatic” remains actual as well as the question whether oncological diseases could be seen in that light. The debate on the influence of different psychological factors during pathogenesis and progress of oncological diseases underlie many researches, different hypotheses and contradictions.

УВОД

Въпросът за патогенезата, протичането и лечението на онкологичните заболявания е предмет на множество изследвания в областта на медицината, биологията, фармакологията, клиничната и поведенческата психология и други науки. Комплицираният проблем за причините за онкологичните заболявания, на пръв поглед ясен и детерминиран в определени аспекти, остава също така и неразрешим. Мислейки за него, неминуемо се докосваме до тясната му връзка с личностния фактор, средата, условията и конфликтите, в които човек живее и се развива.

Изследванията в областта на психосоматиката и психоонкологията са доста богати на натрупан научен материал, който обаче все още от гледна точка на съвременната медицина и онкология изглежда някак поставен в полето на интересните философски идеи. Въпреки множеството аргументи по посока единството между психичните и соматичните процеси, не само формално, но и в практически план, клиничната медицина и психосоматичната концепция стоят все още на разстояние една от друга. Тази проблематика съществува от самото обособяване на психосоматичната наука и въпреки множеството настоявания на авторите от тази област за интегрирането ѝ и насочването на вниманието на практикуващите медици към нея изглежда не е постигнато особено много. Оттук се запазва и актуалността на всички повдигнати въпроси като най-провокативният и дискутабилният от тях остава този за ролята на личността в патогенезата на онкологичните заболявания.

ЕДИНСТВОТО ПСИХИЧНО-ТЕЛЕСНО

Идеята за единството между психичното и телесното датира от древността и в продължение на векове е опосредствала подходите към обяснението на болестта. Тя е била изтъквана от Хипократ, Аристотел, Платон и Сократ. От гледна точка на времето обаче можем да кажем, че концепцията за психосоматичното единство по-скоро е претърпяла negliжиране, отколкото особено развитие. Franz Alexander пише, че примитивният човек е обяснявал всички събития в природата психологически и се е надявал, че може да повлияе на природните явления само чрез такива техники като апел към добрата воля на духовете чрез заклинание, подкупване и сплашване или, с други думи, със същите методи, с които е влияел на другите хора. Докато сега „главното постижение на последните триста години от нашата „научна ера“ се състои от деанимиране на природата и открития във физичната причинност“ [1, 14]. Още Платон пише, че „най-голямата грешка представлява това, че има лекари за тялото и лекари за душата, когато едното не може да бъде разединено от другото; но... гръцките лекари не могат да виждат цялото“ [2, 57] и по този начин очертава един факт, който въпреки напредъка на медицината и психологията остава валиден и до днес.

Развитието на психоанализата може да се смята за една от първите систематизирани научни реакции срещу едностранчивия подход на развитие на медицината през втората половина на XIX век и против negliжирането на „фундаменталния биологичен факт, че организмът е едно цяло и функцията на отделните му части може да бъде разбрана само от погледа на цялата система“ [3, 11].

Viktor von Weizsacker – друг известен автор в областта на психосоматичната зависимост, който изучава възприятията – също отхвърля едностранчивия биологичен подход, като настоява да бъде въведен субектът в биологията, и припомня, че „предметът на биолозите е обект, в който обитава субект“. Според него рефлексологията на Павлов и бихейвиоризмът на Watson искат да постигнат нещо невъзможно – а именно да направят телесните и душевните процеси достъпни за точна наука. Онова, което според него прави опитите на теорията на рефлексите неудовлетворителни, е това, че в тях се изключва „преднамереността“ [4, 443–445]. Следвайки този подход, в който човекът бива „разглеждан като машина или животно“, според Franz Alexander „на лекаря не остава друго освен да се чувства като висококвалифициран техник или ветеринар, който се намира спрямо своите пациенти в отношението субект–обект“ [4, 426].

Единството на организма е най-ясно изразено във функциите на ЦНС. Тя регулира неговите вътрешни вегетативни процеси, както и външните, и връзките му със средата. Интеграцията на всички външни и вътрешни дейности на организма се извършва от неговото централно управление, представено от висшите центрове на нервната система, които при човешките същества ние наричаме „личност“. По този начин психологичните феномени представляват „субективни образи на физиологичните процеси“ [3, 13]. Единството организм–личност „е изградено не на принципа на еквипотенциалността на всички негови части, а на строга структурно-функционална диференциация и специализация, резултат от хилядолетното еволюционно развитие на живите организми. В хода на тази диференциация нервната система се е специализирала в осъществяване на единството на организма и в организиране на неговите реакции спрямо въздействията на околната среда.“ [2, 58].

Откритията в областта на физиологията дават прозрение за детайлните механизми, по които съзнанието ръководи тялото. F. Alexander казва още: „фактът, че съзнанието ръководи тялото, независимо колко е пренебрегван от биологията и медицината, е най-фундаменталният, който знаем за процеса на живота“. [3, 13]. Нашето тяло, тази сложна машина провежда изключително сложна моторна активност под влиянието на такива психологични феномени като идеи и желания. Alexander пише, че всички емоции са придружени от физиологични промени – страхът се изразява със сърцебиене, гневът с повишена активност на сърцето и повишаване на кръвното налягане и т.н. Всяка емоционална ситуация кореспондира със специфичен синдром от физически промени и психосоматични отговори като смях, плач, изчервяване, промени в пулса, дишането и т.н. Също така всички нервни импулси възникват в определени емоционални ситуации през

нашият живот в интеракцията ни с другите хора. Докато при моментните емоционални състояния възникналите във връзка с тях физиологични промени отминават заедно с емоцията и организмът възстановява своето равновесие, при честото или перманентно излагане на личността на определен тип емоции, конфликти и взаимоотношения тези въздействия стават хронични, което респективно нарушава това равновесие. Тук се появява старият термин „органична невроза“ или обозначаван в съвременния научен език като „функционално разстройство“, при което дори и най-задълбоченото изследване на тъканите не показва никакви морфологични промени в тях; т.е. анатомичната структура на органа не е изменена, единствено координатата и интензивността на функцията му е разстроена.

Реална причинно-следствена връзка между психичните фактори и истинските органични разстройства не е установена, но както пише Alexander „Все ясно е, че природата не познава такова стриктно разграничение между „органично“ и „функционално“ [3, 15]. По тази причина все повече клиницисти започват да подозират, че дълго продължаващите функционални разстройства постепенно могат да доведат до сериозни органични поражения, базирани върху видими анатомични изменения, и да се стигне до клинична картина на сериозно заболяване.

Реалната причинно-следствена връзка като че ли се оказва подводният камък на психосоматичната идея и причината тя все още да граничи по някакъв начин по-скоро с „екзотичното“, отколкото с научно издържаното. Знанието за телесните процеси в по-голямата си част има привилегията да бъде обективно, наблюдаемо и отгук доказуемо. Когато мислим за личността обаче, форматът неминуемо става различен. Личността се отнася до съзнанието, а „когнитивната невронаука категорично доказва (чрез убедителни наблюдения и експерименти), че по-голямата част от работата на ума се извършва извън съзнанието (Kihlstrom, 1987; Westen, 1999), и така променя посоката на дебата към това доколко и каква част от психоаналитичните идеи могат да бъдат интегрирани в един цялостен интердисциплинарен научен подход“ [5, 76]. А какво демонстрират психоаналитичните идеи? Индивидуалност на първо място (психоаналитичният метод се прилага върху отделния индивид), символичност и комплексност. Freud казва: „Когато се заемем с психоаналитична работа, много скоро узнаваме, че един симптом има повече от едно значение, че той изобразява едновременно няколко несъзнавани мисловни хода“ [6, 57]. Как биха могли те да бъдат обективизирани? Къде в организма, в коя телесна система можем да открием връзката с важен обект например, или траура; неудовлетвореността?

Freud работи с „великата симулантка“, както я нарича Charcot – хистерията – неврозата, която по най-шокиращ начин демонстрира възможностите на психичното да влияе над телесно, и разсъждава върху въпроса дали симптомите на хистерията имат психичен или соматичен произход и ако е вярно първото – то дали всички те са психично обусловени. „Този въпрос, отговаря Freud,... не е адекватен. Действителното положение на нещата не е заключено в подобни алтернативи. Доколкото мога да видя, всеки хистеричен симптом изисква

принос и от двете страни. Той не може да се прояви без определена соматична подкрепа, оказвана в някакъв нормален или болестен процес в някакъв телесен отговор. Той се появява не повече от веднъж – а хистеричният симптом притежава способността да се повтаря – ако не притежава и психично значение, т.е. смисъл“ [6, 51]. Идеята за смисъла на симптома, неговата функция да комуникира и да взема участие в решаването на определен психичен конфликт, се развива от изследователите на психосоматичната медицина.

ПСИХОСОМАТИКА. ПСИХОСОМАТИЧНИ ТЕОРИИ

• Психосоматика

Психосоматиката е научно направление в медицината и психологията, което в най-широк смисъл включва всички взаимодействия между поведението (мисли, чувства, действия) и телесната болест, като се основава на идеята, че болестите не се появяват и не протичат във вакуум: те съществуват само в пациенти. Оттук терминът „психосоматично разстройство“ се отнася до „тип телесна болест, чиято етиология или протичане са свързани със значими психологически фактори“ [7, 936]. Психосоматичното разстройство е такова, при което емоционалните фактори са неговата главна етиологична детерминанта, която обаче за пациента е напълно или частично неосъзната [8, 6].

Терминът „психосоматика“ е въведен за първи път от немския психиатър Christian Heinrot през 1818 г., а фразата „психосоматична медицина“ окончателно е била приета в медицината благодарение на виенския психоаналитик Felix Deutsch през 1922 г. Deutsch, заедно с колегите си Flanders Dunbar, Franz Alexander и др., бързо е предизвикал интерес към психосоматичната проблематика и към края на 50-те години на миналия век в американската литература били публикувани около 5000 статии по този въпрос [9, 16].

Съгласно основния постулат на тази наука реакциите на определени емоционални преживявания се съпровождат от функционални изменения и патологични нарушения в органите, като съответната предразположеност може да влияе на избора на засегнатия орган или система. Психосоматичното заболяване се разглежда като свойство на човешкия организъм като система и по този начин то не се дължи нито само на психологичните, нито само на физиологичните (включително наследствените) свойства на индивида. Респективно неговото лечение изисква едновременното приложение на соматична и психотерапия. Вътрешните конфликти и невротичните реакции влияят не само на произхода, но и на хода на заболяването и несправянето с тях или омаловажаването им често води и до резистентност към соматичната терапия; както и обратното – тяхното спонтанно или целенасочено разрешаване до голяма степен би могло да обясни често наблюдаваните „чудеса“ в лекарските кабинети.

Психосоматиката е законното дете на дълбиннопсихологичното изследване. Още Freud забелязва, че някои пациенти вместо неврози развиват понякога физически заболявания [4, 275] и според него разпростирането на психоанализата и върху органичните заболявания е желателно и перспективно [4, 404]. Freud казва, че „Лечението на неврозите е само едно от приложенията на анализата и може би бъдещето ще покаже, че то не е най-важното“ [10, 71]. Според него „при всички психоневрози психичните процеси остават дълго време същите и едва след това се появява „соматичната подкрепа“, която осигурява на несъзнаваните психични процеси изход в телесното. Когато този момент не е налице, цялото състояние се превръща в нещо различно от хистеричния симптом, но все пак сродно с него, например фобия или натрапчива идея – накратко в психичен симптом“ [6, 52]. Самите хистерични симптоми „са трайни последици от психични травми, чиято афектна величина е била отклонена от съзнателна обработка благодарение на особени обстоятелства, поради което си е пробила абнормален път в сферата на телесната инервация“ [6, 11].

Ядрото на несъзнаваното се състои от нагонни представителства, които постоянно се стремят към отчитане на техния пълнеж. В стремежа си към задоволяване нагонните представителства често се сблъскват със съпротива и биват изтласкани. Изтласканата представа не изчезва, нито се унищожава – според Freud „тя се намира в състояние на несъзнаваност и може да упражнява въздействия“ [5, 76]. Или казано с други думи, „изолираното инстинктивно желание от своя страна не остава бездейно, то се опитва да си възвърне нормалното задоволяване, което му е отказано“ [10, 30]. По този начин „изтласканият нагон си отмъщава с това, че след като не може да се разгърне психично, той успява да увеличи господството си над служещия му орган. Загубата на съзнаваното господство над органа е вредна заместваща конструкция за неудачното изгласкване, която е станала възможна само на тази цена“ [11, 169]. Този процес не може да бъде осъществен без „изменения на възбудимостта и инервацията, които ще се проявят като нарушения при функционирането на органа в служба на Аза“ [11, 170–171]. Това функциониране може да бъде лост в ръцете на частичния нагон към смъртта, който „остава действен в живото същество и ние сме проследили достатъчно голям брой нормални и патологични изяви на насочения навътре разрушителен нагон...“. Както разбирате, ако този процес стигне твърде далеч, това вече не е толкова безопасно – това директно уврежда здравето, докато ориентацията на деструктивните нагонови сили към външния свят разтоварва живото същество и трябва да му въздейства благотворно [11, 269].

Именно идеята за насочването „навътре“ към тялото срещу външното отреагиране на емоционалните преживявания очертават границите на психосоматичните заболявания.

В момента по данни на СЗО от 38 до 42% от всички пациенти, посещаващи лекарските кабинети, спадат към групата на психосоматичните болни [9, 16].

- Психосоматични теории

- Теории за специфичността

Според тези теории всяко психосоматично разстройство се предизвиква от определена психологическа констелация. Всички теории за специфичността целят да изяснят избора на телесен симптом по психологичен начин, като се опитват да отговорят на въпроси като: „Защо пациент А развива астма, докато пациент Б има високо кръвно налягане?“

В древността Хипократ е описал четири типа темперамент (холеричен, сангвиничен, меланхоличен, флегматичен), които феноменологично и терминологично се признават и до днес. „В съответствие със своята хуморална теория той е обяснявал принадлежността на един или друг темперамент в зависимост от преобладаването на някоя от телесните течности: кръв, лимфа, „зелена жлъчка“ и „черна жлъчка“ [12, 77].“

По-късно Kretschmer развива учение за конституционните типове, според което съществува връзка между телостроежа и психичната структура (характера) на човека, която и до днес има много привърженици. Той определя три основни типове телостроеж: астеничен, пикничен и атлетичен. На всеки от тези типове съответства както даден характер, така и предразположение към някои психични и соматични заболявания. Така астеничният тип се разглежда като предразположен към шизофрения и белодробна туберкулоза, пикничният – към биполарно разстройство и сърдечно-съдови инциденти и атлетичният към развитие на епилепсия [12, 76, 137].

Теориите за специфичността и по-точно техният подраздел – теорията за специфичната личност, са свързани предимно с името на американската лекарка Flanders Dunbar. Според този подход, който стъпва върху психоаналитичните идеи за конверзията, определени личностни черти водят до определени телесни симптоми и по този начин се явяват рискови фактори за развитието на конкретни заболявания. Терминът „психологична констелация“ е въведен от Flanders Dunbar в отговор на противоречията във възприемането на термина „личностен профил“ на болестта, който първоначално е бил свързван с точно определен тип болест в значим брой случаи. Dunbar е описвала личностни профили като язвена личност, коронарна личност, артритна личност и др. Забележително е, че в практиката си тя е използвала психологичната констелация като помощно средство в откриването и ранната диагностика на различни заболявания, още преди техните симптоми да се проявят. Dunbar дори е отхвърляла използването на термина „психосоматични болести“ като разграничител между тези и останалите заболявания, за които по този начин се дефинира, че нямат психогенни компоненти [13, 350–351].

В съвременната медицина възгледите на Dunbar са преформулирани в термина „рискова личност“ от Rosenman и Friedman в техните разработки върху лица, застрашени от развитие на инфаркт на миокарда (т.нар. личностов тип А).

Такива описания се срещат и в други изследвания върху личността (Irvine et al., Siegman, Smith, Williams) [9, 24].

Теорията за специфичния конфликт „е разширение на психоаналитичната теория за конверзията, според която безсъзнателните конфликти се разрешават чрез превръщането им в соматични симптоми. Твърди се, че специфичните конфликти са свързани със специфични заболявания“ [7, 935].

Всичко това се отнася за понятието То, което въвежда Georg Groddeck, а Freud по-късно възприема в променена форма и му отнежда място в пределите на психичния апарат. За Groddeck То представлява основата на онова, което по-късно ще бъде наречено „психосоматична медицина“ [14, 9]. След излизането на неговата „Книга за То“ Freud казва: „Със сигурност Groddeck е прав до четири пети да извежда органическите страдания от То, а може би има право и за останалата една пета“ [4, 417].

През 1921 г. Freud пише: „Несъзнаваното използва органични страдания... за мимическо представяне на изтласканото също така, както използва за това хистеричните гърчове или някакъв друг невротичен симптом“. Година по-късно той твърди: „Симптомът на неврозата – аз лично смятам, че и с органичния симптом е същото – изразява символично един изблик на несъзнаваното“ [14, 11].

За включването на заболяванията на вътрешните органи чрез механизма на конверзията в обсега на психосоматичната медицина много допринася S. Ferencsi, който назовава и първата психосоматична болест – улцерозния колит [12, 68].

Теорията за специфичния психичен конфликт на Franz Alexander анализира психодинамичните модели, лежащи в основата на някои конкретни заболявания. През 1950 г. той изброява седем класически психосоматични разстройства, които биват наричани „свещената седморка“ или още „психосоматози“. Те са: есенциална хипертония, пептична язва, ревматоиден артрит, хипертироидизъм, бронхиална астма, колит и невродерматит. По-късно този списък бива разширен, като към него се добавят още онкологичните, инфекциозните и други заболявания [9, 18]. Сега МКБ 9-ата ревизия осигурява подробен списък на психосоматичните разстройства като включва екзема, уртикария, психосоциален нанизъм, психогенна кашлица, дисменорея, невроциркулаторна астения и много други.

Според Alexander чрез специфичните органични симптоми, на едно автоматично и несъзнавано ниво, индивидът изразява своята неприспособимост. Той твърди, че „има съвсем малко съмнение, че изборът на орган е предопределен от конкретната личностова структура“, като съотнася това свое твърдение към използвания по това време термин „органни неврози“ [15, 96].

Органните неврози той описва като „разстройства на вътрешните вегетативни органи, причинени от нервни импулси, чийто основен произход са емоционалните процеси“. Продължителните страхове, агресия, желаниа, ако бъдат потискани, биват отклонени към погрешни канали. Alexander твърди, че „както патологичните микроорганизми са специфични и имат специфичен

афинитет към конкретни органи, така и емоционалните конфликти са различни един от друг и са отговорни в съгласие с тези различия да засягат различни вътрешни органи. Потиснатият гняв изглежда има специфична връзка със сърдечно-съдовата система, тенденциите към зависимост и търсене на помощ, както последните психоаналитични изследвания показват, изглежда имат специфична връзка с хранителната функция...“ [3, 18].

На базата на тези свои убеждения Alexander заключава, че „нарастващото знание за връзките на емоциите с нормалните и разстроените телесни функции изисква за модерния лекар емоционалните конфликти да станат също толкова реални и веществени, колкото и видимите микроорганизми“ [3, 18].

Интересно е виждането на Viktor Frankl по въпроса за опитите на теориите за специфичността да дадат обяснение на соматичните заболявания, което разширява обсега на тези виждания. Той твърди, че конфликтите „в никакъв случай не са патогенни сами по себе си. Превръщането им в патогенни не зависи от комплекса или от конфликта, а от цялостната психична структура на пациента. Защото всички набедени комплекси и конфликти са почти всеобщо разпространени и точно заради това не могат да бъдат сами по себе си патогенни... Следователно може да се каже, че психосоматичната медицина изобщо не се занимава с въпроса защо определен комплекс или конфликт е станал патогенен точно при този пациент“. Според него „същинската проблематика на психосоматичните взаимовръзки изобщо започва тъкмо там, където психосоматиката свършва“ [16, 95]. С тези свои виждания Frankl като че ли въвежда идеята за индивидуалната психосоматична формулировка, която при отделния пациент е възможно да доведе до качествено ново структуриране на натрупания психосоматичен опит и оттук до постигането на неговата цялостност. Това разсъждение изглежда намеква за „скъсания“ от отделните теории кръг на знанието в тази област, което отново води до ощетяване на ползите от него за сметка на точните научни дефиниции.

За Schultz-Hencke е себепонятно, че динамизмите от учението за неврозите са валидни по някакъв начин за човешкото тяло; на всяка деформация в живота на подтиците трябва да съответстват по-малки или по-големи соматични функционални нарушения [4, 275].

В своя „Учебник по аналитична психотерапия“ (1951) той подхожда предпазливо, като твърди, че не всички болести са по механизма на хистерията. Там той изброява същностните основни подтици, които могат да се нарушат в процеса на социализация, като ги свързва с определени органи, които имат определено сродство (афинитет) със съответното нарушение, за да доведат след това до конкретни функционални аномалии, и оттук до същински болести [4, 276].

Въпреки че всички теории за специфичността допринасят с нещо за разбирането на психосоматиката, „никоя от тях не е оцеляла в първоначалната си форма. Изследванията са осигурили частична подкрепа на всички, но нито една от тях не е подкрепена напълно“ [7, 935].

– Теории за неспецифичността

Възгледът за неспецифичността поддържа етиологичния приоритет на психологичните фактори за възникването на някои заболявания, но не се занимава с обяснението на избора на симптом, а се позовава на т.нар. „органична уязвимост“.

Тук централно място заема хипотезата за алекситимията, която обозначава неспособността за изживяване и изразяване на емоциите, преживяванията и усещанията, конкретно-оперативно мислене и невъзможност за влизане във връзка със собствения вътрешен свят [9, 25–26]. Твърди се, че тези хора са особено уязвими на психосоматични заболявания, тъй като при тях „започва да доминира примитивната соматична изразна форма“ [22, 27].

Психофизиологичните теории, включващи експериментално-психологически, клинично-физиологични, биохимични и цитологични изследвания върху последствията от емоционалния стрес, установяват влияние на екстремалните и хронични стресови ситуации върху патогенезата, протичането и терапията на психосоматичните заболявания.

Към тези теории спада понятието на Cannon за телесната хомеостаза и работата на Selye върху хипофизно-надбъбречните реакции. Cannon стъпва върху павловския експеримент и показва взаимовръзката между емоциите и промените в ЦНС.

Съвременната психофизиология доразвива работата на Cannon, използвайки понятието за психологичен стрес, като достига до следните заключения: „1) различните емоции са свързани с различни модели на промяна; 2) в тези модели съществуват значителни индивидуални различия; 3) моделите често са такива, че при запазването им за дълъг период от време може да се развие соматична болест“ [7, 936].

Hans Selye представя т.нар. от него „общ адаптационен синдром“ в отговор на стреса, който се състои от три специфични фази (алармен стадий, стадий на устойчива съпротива и фаза на изчерпване). Според тази концепция „тялото притежава механизми на справяне със стреса, но има лимит на ресурсите и енергията. Ако стресът продължи твърде дълго, те се изчерпват“ [24, 257].

• Символика на болестта

При обсъждането на индивидуалната диспозиция на болестта G. Groddeck обръща внимание върху една своеобразност на несъзнаваното на човека, което обозначава с То, която той нарича „предвидливостта на несъзнаваното, разсъдъкът на То“. Според него проявите на този разсъдък са напълно подобни на тези на съзнателния, „само дето далеч ги превъзхождат“ [14, 65]. Според този автор човекът има усет за символа и всичко, което е открил или прави, е символично. Така за създаването на симптом То използва преимуществено символи. Според Groddeck органичните симптоми като символи на определени

послания от То се развиват по аналогия на сънната и неврозната дейност [14, 177]. Според него „болестта иска да каже нещо“ [14, 112], което ние можем да открием само посредством изучаването на последиците от нея. По тази причина най-доброто лекарство, което може да бъде предписано на пациента, е правилната психоаналитична интерпретация. В работата си „Психическа обусловеност и психоаналитично лечение на органическите страдания“ (1917) Groddeck настоява за последователно символно тълкуване на органичните смущения и опит да се отговори на въпроса какво иска с болестта телесно-душевният организъм. Чрез словесното разбиране То може да изрази своите нужди и намерения по-явно и безвредно, отколкото това става чрез болестта. В своя трактат той пише: „ограничаването на психоаналитичното лечение върху областта на неврозата не съответства на знанията за въздействието на анализата. Тези граници са твърде тесни. Психоанализата не може и не бива да се спира пред органичните страдания“ [4, 408]. Groddeck смята, че в продължение на столетия медицината е била едностранчиво съсредоточена върху причинността, и няма да ѝ навреди да се придвижи към страната на целевостта [4, 412].

Alfred Adler в ранната си творба „Студия върху малоценността на органите“ (1907) говори за органов диалект или език на органите, с който индивидът съобщава на себе си и на своето обкръжение настроения, мнения и подтици, които не може да изрази с обичайния разговорен език. Тези деформирани съобщения трябва своевременно да се преведат чрез компетентни тълкувания, при което съзнанието на пациента се разширява и това разширяване действа лечебно [4, 417].

Viktor von Weizsacker задава въпроса защо човек се разболява точно тук и сега. Защо се разболява точно от тази болест, а не от друга? По тези въпроси традиционната медицина знае твърде малко. Той отхвърля психоаналитичното понятие за конверзия и настоява отношението между психика и тяло да се тълкува като „представителство“. Така една болест може да се разглежда като настъпила вместо едно решение. В „Телесни процеси и невроза“ (1947) той дава клиничен пример за пациентка с остра ангина, на която след прегледа лекарят казва: „Добре сте се подредили“, а тя отвръща: „Това винаги е по-добре, отколкото да родиш дете“. По-късно се установява, че предишния ден тази пациентка отхвърлила настояванията на един почитател, които биха могли да имат такива последици. Онова, което не настъпва при болния, според Viktor von Weizsacker е съзнателното решение, свързано с поемането на отговорност и контрол върху хода на събитията. Тъкмо това пациентът не успява да направи. Така неговата конфликтна настройка се настанява дълбоко в телесните му процеси, където поражда симптомите. С други думи, болестта трябва да се разбира като увредено себеосъществяване [4, 441–447].

Друг аналитик, който вижда във Фройдовото учение за неврозите ключа към задълбоченото познание относно причините за човешките болести, е Alexander Mitscherlich, който настоява за признанието на психологическото

мислене в медицинската практика. В двата си тома: „Болестта като конфликт. Студии по психосоматична медицина“ (1966/1967) Mitscherlich посочва загубата на обекта като основна причина за психосоматичните заболявания. Ако вследствие биографичната си история индивидът не е подготвен за подобни удари, се стига до регресия и соматични симптоми, които винаги са израз на безпомощност и безнадеждност. Провалът се превръща в душевно-телесно нарушение на функциите, което при определени обстоятелства може да доведе до видими увреждания на органите. Болестта е реакция и постижение на човека в привидно безизходна ситуация. Оттук терапията трябва да установи връзките между хода на живота и заболяването. Според Mitscherlich само една конфликтна теория на човешкото битие осигурява вживяване в болестите, които са структурирани биографично и междуличностно [4, 483].

За индивидуалната специфика и символика на даден симптом настоява и Freud. При представянето на случая на своята пациентка Дора и нейната афония Freud отказва да даде общовалидно тълкуване на този симптом. „В случая с Дора – пише той – детерминацията на симптома е прекалено специфична, за да можем да мислим за често повторение на една и съща случайна етиология“ [6, 50]. Freud говори и за мотивите за заболяването: „положението, че мотивите за болестта не са налични в началото на болестта и встъпват едва вторично, не е оправдано... Мотивът за заболяването е винаги намерението за извличането на някаква полза... Заболяването ни спестява на първо място един психичен резултат, то се оказва икономически удобно в случай на психичен конфликт“ [6, 53]. Мотивите за заболяване често се активират още в детството [6, 54]. Според Freud болестните състояния обикновено са предназначени за някаква личност, но той добавя, че „има обаче случаи с чисто вътрешни мотиви, например наказания от рода на разкаянието и самоизтезанието“ [6, 56].

Groddeck обсъжда също така и въпроса за локализацията на заболяването. Според него „смисълът на заболяването трябва да има нещо общо с функцията на главния засегнат орган“ [14, 167]. Той говори за локалната предразположеност, като задава въпроса именно защо несъзнаваното избира определени места по тялото за прицелни точки на своята болестотворна дейност. Например разстройствата на отделителната система той разглежда като свързани с ананалната проблематика и като средство на детето да накаже родителите си и да наложи върху тях своите желаниа [14, 146]. Изхождайки от тази позиция, се подразбира, че „ако То не достигне своите цели с обикновени средства, или пък ако целите са твърде много и твърде трудни, то няма да се задоволява с обикновения запек, а прибегва до загняване на сляпото черво, до перитонит, до преплитане на червата, до тумори и рак“ [14, 167].

На базата на тези виждания на Groddeck логически може да се предположи, че вероятно тежестта на соматичната болест съответства на по-голяма тежест на психичния конфликт, репрезентиран чрез нея или на по-висока степен на задръжка на определен емоционален израз.

Groddeck споделя идеите на Freud за бягството в болестта, като добавя към тях и тази за „волюта за боледуване“. Според него всяко разболяване е регресия в детска връзаст, при което стои желанието да бъдеш в грижовните ръце на майката и детето е като един същински „владетел на света, крал на кралете“. Той добавя, че „има само едно същество, което може да претендира за същите права с почти същия успех и това е болният... Той намира досущ като детето любов без всякаква заслуга и достойнство“ [14, 160–161]. Болестта обаче ни прави едновременно с това и невинни. Болният няма съзнание за вина или го премахва, като става все по-болен. Болестта също така съдържа в себе си и наказанието, с което изкупва тази вина.

Що се отнася до гинекологичните заболявания, можем да кажем, че в тяхната основа „често се откриват нарушения на партньорските взаимоотношения“ [9, 835]. Според Helene Deutsch „едва ли има невроза или емоционална трудност, която да не провокира по-голяма или по-малка реакция в процесите на гениталния тракт... При редица психични заболявания и сега трудно можем да определим приоритета във взаимодействието на органичните и психичните фактори“. Тя описва курioзен случай на бракоразно дело, в което съпругът търговски пътник, който се връщал вкъщи през нерегулярни интервали от време и винаги заварвал жена си в менструация, я обвинявал, че тя повече не желае брачна връзка с него [17, 189].

Всеки хормон оказва специфично действие върху инстинктивното поведение на жените. Когато породените потребности не могат да бъдат задоволени в границите на съответния полов акт, това може да доведе до напрежения, нарушаващи хармоничното протичане на цикъла. По този начин възниква нарушение в хормоналното равновесие, което на свой ред повишава емоционалното напрежение и така порочният кръг на психосоматичното съдържание се затвърждава, докато в един момент може да се достигне до рак [9, 835].

ПСИХОСОМАТИЧНИ ПОДХОДИ КЪМ ОНКОЛОГИЧНИТЕ ЗАБОЛЯВАНИЯ

Когато говорим за връзката между психологичните фактори и онкологичните заболявания, се натъкваме на множество противоречия. Най-общо може да се каже, че доколкото една част от изследванията потвърждават тази зависимост, друга почти същата по размер част от тях, я отхвърлят. Критиките към установяването на тази връзка са най-различни – те се отнасят до методологичната постановка на изследванията, генетични, епидемиологични и други фактори на патогенезата на рака.

Първото статистическо изследване по този проблем е публикувано от Snow през 1893 година. Той изследва 250 жени онкологични пациенти на London Cancer Hospital и докладва, че 156 от тях са преживели непосредствено предшествващи заболяването неприятности. Този доклад е последван от ня-

колко изследвания през първата половина на XX век. Едва по-късно нараства интересът към изследването на връзката между психологичните фактори и риска от рак [18, 19–21].

Множество значими изследвания през последните две десетилетия излагат данни, потвърждаващи връзката между онкологичните заболявания и психологичните фактори, като установяват три основни закономерности. Първата е, че началото на болестта съвпада по време със значими травмиращи събития в живота на индивида; втората е, че лечението на онкологичното заболяване е стресогенно, и третата – че личностните модели за справяне по време на лечението повлияват не само качеството на живот на пациента, но и прогнозата. Така в средата на седемдесетте години на миналия век се поставят официалните основи на психоонкологията [19, 206].

Досега са известни много рискови и малко етиологични фактори за раковите заболявания. Посочват се поведенчески фактори на риска като тютюнопушене, употреба на алкохол, начин на хранене, производствени фактори като работа с химически и физически канцерогени; генетични фактори, вируси, свръхмерен стрес, преканцерозни психосоматични заболявания като улцерозен колит, язва на дванадесетопръстника, болест на Крон и т.н. [20, 143].

В качеството на „психологично канцерогенни“ са описани лични травмиращи жизнени събития, трудности във връзките със загубения обект и обусловени от това страхове, нарушения в способностите за изразяване на емоциите, трудности в преодоляването на конфликти, персистиращи състояния на отчаяние и безнадеждност, и др. [9, 887].

Често онкологичните заболявания свидетелстват за това, че през живота си индивидът е имал неразрешени проблеми, които са се засилвали или усложнявали от серия стресови ситуации, случили се в периода от шест месеца до година и половина преди възникването на рака. Типичната реакция на онкоболните на тези проблеми и стрес се характеризира с усещания за безпомощност и отказ от борба. Тези емоционални състояния привеждат в действие редица физиологични процеси, които потискат естествените защитни механизми на организма и създават условия за възникването на тумори. Онкологичноболните обикновено се отнасят към психологическия тип, склонен да се свързва с определени обекти (човек, работа, семейство) за сметка на развитието на своята индивидуалност. Така, когато тези обекти или роли биват заплашени от някаква опасност или загубени, такива пациенти се оказват напълно сами, което обаче не е по силите им за справяне, тъй като нямат опит с такива ситуации.

На базата на изследване на психологическите аспекти на живота на 500 болни LeShan (1977) определя четири основни момента:

- Юношеството на пациентите е било белязано от чувство на самота, изоставеност и отчаяние, а прекалената близост с други хора им се е струвала опасна;
- В ранните периоди на зрелостта си пациентите или са установявали дълбоки, много значими отношения с някакъв човек или са получавали много

голямо удовлетворение от своята работа, като в тези отношения или роли те са влагали цялата си енергия и те са били смисълът на техния живот;

– След това по различни причини (смърт, преместване, отделяне на детето от семейството, пенсиониране и др.) тези отношения или роли са отпадали от живота им, вследствие на което те са изпадали в отчаяние;

– Една от особеностите на тези пациенти е, че те са били неспособни да „изливат“ своята болка, враждебност и гняв към другите и не са давали израз на това отчаяние, а са го преживявали „в себе си“.

Saimonton и Saimonton (2001) определят пет типични етапа на развитието на психологичния процес, предшестваш възникването на рака:

– Детски преживявания, водещи до формирането на определен тип личност;

– Индивидът е преживявал драматични събития, предизвикващи стрес;

– Възникналият стрес е поставял пред личността проблеми, с които той не е можел да се справи;

– Не виждайки възможност да се справи с проблема, индивидът е изпитвал безпомощност и чувство за безизходица;

– Индивидът се отказва от решението на проблема, като загубва способност да се променя и развива [9, 888–889].

Изследвания на руски психолози очертават „психологичен профил на онкологичноболния“, в който се включват следните черти: „доминираща детска позиция в комуникацията, тенденция към екстернализация на локуса на контрола, висока нормативност в ценностната система, висок праг на възприемане на негативни ситуации... При всичко това в семейството се откриват доминантни майки“ [9, 888–889].

Във връзка с тази емоционална предиспозиция на раковите заболявания Ц. Цонев и П. Петкова пишат: „модерните изследвания откриват феномените на скрития дефицит – неумението да се разтоварват агресивно-деструктивните афекти. Още от детска възраст и родителското поведение те не са се научили да отреагират негативните емоции и затова те остават дълбоко потиснати, скрити и дори непроявени дълбоко в тялото, а на повърхността на експресията и поведението са меки, топли и добри хора... Това неумение води до непрекъснатото увеличаване на телесното напрежение и преживяване на емоциите на езика на тялото – с телесно напрежение, блокиране и дезорганизация на фини телесни структури“ [21, 6–7].

Други автори, споделящи същите възгледи за връзката между неспособността за разтоварване на агресивните преживявания и онкологичната диспозиция, са Goldfarb и сътр., и Simonton и Simonton [21, 6–7].

Шишков свързва пасивната агресивност с алекситимичната невъзможност за даване на външен израз на агресивните стимули, които се насочват към слабо защитените, уязвими места в организма или т.нар. „locus minoris resistentia“. Шишков добавя още: „Агресивната личност при възможност за отреагиране навън не предизвиква дисрегулация в степен на дистресова па-

тологична изява, каквато наблюдаваме при пасивно-агресивната личност... Несъмнено при всички случаи има значение и изграждането на свръхзаза, чието засилване, съпроводено със свръхсъвестност и стремеж към положителна социална изява, подпомага конверзионните механизми“ [22, 27]. Тогава „превъзбудената вегетативна нервна система причинява нарушение на функциите в онзи орган (или система), който се е оказал най-податлив на вредоносни въздействия по силата на вродени или придобити негови особености“ [23, 27].

Идеята за *locus minoris resistentia*, ако бъде проследена изолирано от наследствената обремененост с определено заболяване, изглежда напълно съпоставима с психодинамичните идеи за символиката на органа и неговото заболяване. Защото освен това, че даден индивид има злокачествено образуване, а не пневмония например, от психосоматична гледна точка е важно и къде именно то е разположено.

Vanson предлага важна психодинамична интерпретация на онкологичните заболявания. Според него външните стимули активират несъзнавани психични конфликти, в резултат на което възниква тревожна реакция, която от своя страна задейства защитните механизми. От тях „изтласкването и отричането водят до разтоварване чрез соматичния канал и до соматична регресия, най-тежката форма на която е ракът“ [24, 413].

Следвайки психодинамичните предположенията за формирането на соматичния симптом по механизма на невротичния, е допустимо той да бъде разглеждан като вид алтернативна форма на психичното разстройство. В подкрепа на подобна хипотеза следва да се вземе предвид любопитният факт, че честотата на онкологичните заболявания при шизофреноболни и лица с други психиатрични диагнози е необичайно ниска, въпреки че фактори като бедност, социална изолация и нисък социален статус се определят като рискови за злокачествени образувания. Според някои автори това е така, вероятно защото тези хора не оценяват адекватно стресовите ситуации или са неспособни да изпитват нормалните емоции и чувства, свързани със загубата и раздялата. (Warren, Canavan (1934); Ananth, Bernstein (1977); Derogatis и сътр. (1983); Levitan, Levitan и Levitan (1980) [25, 36].

Според Viktor von Weizsacker, който представя психозата и органовата болест в тяхното сродство, при заболяванията органите се държат „неадекватно“ и затова такива болести могат да бъдат схванати също и като „заместник на психозата“. Вероятно психотичен става онзи, който не намира изход от трудностите в едно органично заболяване [4, 448]. Freud също казва, че като цяло „при психозата поведението на аза в конфликта е различно“ [10, 31].

Психосоматичната медицина разглежда онкологичните заболявания и особено рака на гърдата основно като резултат от стреса. Смята се, че „физиологичната връзка между психосоциалните фактори и туморите може да се открие в непосредственото влияние на ЦНС върху хормоналната система и имунологичните реакции. От значение за възникването на неоплазмите са не само

силата и продължителността на стреса, справянето с проблема, а и оценката на собственото поведение и перспективата за бъдещето“ [24, 413]. Стресът може да редуцира броя на лимфоцитите и да инхибира Т-клетъчната активност, цитотоксичната функция на макрофагите, активността на естествените клетки-убийци (NK-лимфоцити) и хуморалния имунитет особено в случаите, когато е невъзможно справянето със стресора. По този начин „влиянето на психосоциалните фактори върху нервната и имунната система довежда до многобройни промени, чиито кумулативен израз е повишената податливост на онкологични заболявания [20, 144–145].

Във връзка с влиянието на стресовите фактори от социалната среда Peseschkian пише: „При сблъсък на натрупаните външни дразнителни и личностно детерминирания капацитет, и способността за преработването им възниква актуалният конфликт“ [26, 10]. Въпреки че реакциите на стресогенните фактори зависят от структурата на личността и могат да бъдат различни по тежест и продължителност при различните хора, има определена група житейски събития, които универсално биват смятани за силно травмиращи и труднопреодолими за всички хора. Peseschkian цитира американско изследване с извадки от различни страни като САЩ и Япония например, което показва, че независимо от културните особености градацията на различните конфликти спрямо тежестта на тяхното преживяване са идентични при всички изследвани групи. Те се подреждат по следния начин: „1) смърт на съпруг; 2) развод; 3) разделяне на брачните партньори; 4) затвор; 5) смърт на близък роднина; 6) нараняване или болест“ и др. [26, 10–11]. Оттук следва, че неочакваните събития предизвикват значително по-голям стрес, както и тези, които действат по-дълго време и водят до натрупващо се натоварване. Тези събития „могат да станат пускови фактори в развитието на онкологичните заболявания“ [9, 890].

При по-детайлното вглеждане в проблема за връзката на рака със стресовите преживявания се явяват няколко спорни въпроса, формулирани от Rosch, на които все още няма намерен конкретен отговор:

1. Как по задоволителен начин да дефинираме стреса?
2. Как можем научно да измерим стреса?
3. Как можем да установим кога или къде злокачественото образуване започва първо?
4. Как можем да определим продължителността между началото на онкологичното заболяване и клиничното му откриване?
5. Дали всички видове рак споделят общ етиологичен компонент? [25, 28].

Също така се спори и по въпроса дали онкологичните заболявания могат да бъдат разглеждани общо, тъй като съществуват различни видове рак, както и съществуват различия във връзка с етиологията и патогенезата, а много изследвания върху предразположеността към рак разглеждат тези различни типове онкологични заболявания като еквивалентни. Дори локализацията сама по себе си не може да бъде категоризирана, тъй като в един орган могат да

бъдат открити различни видове тумори – например има поне три типа рак на белия дроб [27, 146].

Друга критика, отправяна към резултатите, потвърждаващи връзката между стресовите преживявания и рака, е, че повечето от тях, например тези за връзката между психологическите фактори и риска от рак на гърдата, идват от изследвания, сравняващи жени с рак на гърдата със здрави жени чрез техните рапорти за минали или настоящи психологични фактори, което неизбежно повдига опасението за евентуални селективни припомняния и повлияване на тези рапорти от съзнанието за диагнозата. Също така някои автори смятат, че на базата на популярното схващане, че психологичните фактори могат да доведат до рак на гърдата, е възможно пациентите да са по-склонни да откриват стрес и други психологични проблеми в опит да обяснят своята болест, което може да доведе до фалшива позитивна връзка между заболяването и изследваните фактори.

Друг методологичен проблем е, че жените, диагностицирани с рак на гърдата, обикновено са по-възрастни от жените с други заболявания на гърдите, които са използвани за контроли, а възрастта е особено важен фактор, когато се оценяват житейските събития. Освен това дали жените с доброкачествени заболявания на гърдите са подходяща контролна група също е под въпрос, тъй като някои форми на такива заболявания сами по себе си са рисков фактор за рак на гърдата [18, 19–21].

Подобни възражения, засягащи всъщност проблема за дефинирането на стресовото преживяване, изглежда се опитват да открият обективност там, където става дума за субективност, и едновременно с това да отхвърлят определена обективност с подозрения за субективност. Събития като смърт, развод, проблемни семейни взаимоотношения и други трудно биха могли да бъдат изкривени от травмиращото влияние на болестта предвид това, че те представляват обективни, случили се факти от биографията на индивида. От друга страна е възможно един подобен факт, определян като стресов за почти всеки индивид, в крайна сметка в отделния случай да бъде преживяван с различна степен на уязвеност. Също така е очевидно, че „не всеки стрес води до болест; индивидуалните или факторите на средата могат да прекъснат връзката стрес – болест“. Тук авторите подчертават, че „са важни преекзистентните психологични и физиологични уязвимости – разболяват се хора, които имат инициална уязвимост, т.е. само при инсуфициентност стресът води до болест“ [20, 25–26].

Концептът за значението на вътрешната среда и термина сам по себе си произлиза от известния френски физиолог Claude Bernard, често наричан „бащата на физиологията“. Louis Pasteur е бил могъщ защитник на външните причини за болестта заради своето откритие на патогенната бактерия. Той се е ангажирал с множество дебати за това с Bernard в престижната Френска академия. Така или иначе, както се твърди, на смъртното си легло Pasteur е казал: „Bernard беше прав. Микробът е нищо, почвата е всичко.“ [25, 48].

Какво тогава е почвата? Ако разгледаме отново рака на гърдата, прави впечатление следното: „карциномът на млечната жлеза е най-честият злокачествен тумор у жената и най-честата причина за смъртта на жени на възраст 40–50 години в развитите страни“ [28, 359]. Факторите, разграничаващи високия риск от ниския, са развитата страна срещу развиваща се, град срещу село, висок социалноикономически статус срещу нисък, липса на кърмене срещу кърмене, употреба на орални контрацептиви срещу неупотреба и др. [18, 12]. Ясно е установено, че колкото по-млада жената роди първото си дете, толкова по-малко вероятно е да развие рак на гърдата. Медицината ни казва, че бременността намалява пролактина, който стимулира нарастването на тъканите на гърдите и улеснява рака на гърдата при експерименталните животни. Също така обаче честотата на смъртоносен рак на яйчника е 14 пъти по-висок при ориентираните към кариера, работещи, неомъжени жени в сравнение с група на домакини [25, 43]. Ако си позволим да погледнем тези данни метафорично, те ще изглеждат по различен начин. Профилът на високия риск е този на съвременната градска жена. Дали тези „ориентирани към кариера, работещи, неомъжени жени“ са поразени от стрес или от някакъв друг конфликт? Защо тези жени са именно „ориентирани към кариера, работещи и неомъжени“? Това дали една жена ще роди дете на двадесет, или четиридесет години безспорно е свързано с определени хормонални промени, но и със също толкова важни емоционални преживявания, като цяло несъвпадащи с конкретни стресови събития в общия смисъл на това понятие. Също така – какви са причините за онкологичното заболяване при останалия процент болни жени или мъже, които не са демонстрирали явни данни за преживяван стрес?

Нау пише: „нещо свойствено за навиците на цивилизацията е отговорно за разликите в честотата на рака, сравнена с нецивилизованите раси и племена“ [25, 40–41]. Фактът, че онкологичните, както и психиатричните заболявания са „болести на цивилизацията“ и че с нейното развитие нараства и честотата на рака, е категоричен (Tanchou, Bainbridge, Hoffmann, Schweizer, Stefansson, Нау и др.). Тук би могло да се възрази, че причините за това по-вероятно се отнасят до външните канцерогени, но ако в патогенезата на рака такива участват, то при психиатричните разстройства е различно. Подобен довод може би звучи спекулативно, тъй като от медицинска гледна точка двете заболявания са различни и оттук няма основание да бъдат съпоставяни по какъвто и да било начин. Но изложените по-горе данни за негативната връзка между психозата и онкологичните заболявания отварят пространство за размишления в тази посока.

Тези и други въпроси ни отвеждат към следващата посока на изследване психологичните компоненти в патогенезата на онкологичните заболявания – така наречената „предразположена към рак личност“.

Изследванията показват, че predisпозицията към ракови заболявания се свързва с личностовия тип „С“, характеризиращ се с „емоционална незрелост; затрудненост в изразяването на гнева; ригидност и конвенционалност на емо-

циите; песимистични преживявания и прогноза за безнадеждност; отричането и изгласкването са преобладаващи защитни механизми“ [24, 413–414]. Хората от този тип като цяло проявяват тревожно-депресивна нагласа, обикновено не споделят своите неприятни преживявания, задържат, потискат и натрупват отрицателни емоции, особено гняв, което води до отслабване на естествените противоракови механизми на организма. Болните с добра преживяемост по правило имат по-борбен дух, по-агресивни са и имат по-слабо изразени супресивни тенденции. За тези хора единствената възможност е да потиснат тези чувства и „да ги върнат в тялото“. Така то се превръща в своеобразен „контейнер“ на „отровните“ негативни емоции, които започват да го рушат. По този начин личностовият тип С повишава автоагресивните тенденции, достигащи до автодеструкция [20, 146]. И в други проучвания се установява, че емоционалният свръхконтрол е по-изразен при жени с рак на гърдата в сравнение с жени с доброкачествени тумори на гърдата. [20, 145]. При експериментални изследвания с мишки, селектирани генетично за ниско и високо ниво на агресия, мишките с ниска агресивност реагират на стресори с имобилизация. Те са с повишена възприемчивост към туморна индукция и имат значително редуцирана активност на NK-лимфоцитите. Тези данни показват, че стабилни индивидуални разлики в социалното поведение могат да корелират с важни компоненти на клетъчната имунна функция. Следователно чрез системно обучение към промяна в социалното поведение може частично да се подсили имунният отговор към вируси и тумори, което за онкологичните пациенти означава, че при позитивно отношение към живота и добра социална подкрепа те могат да подобрят състоянието на имунната си система и да променят хода на болестта [20, 145].

Обикновено критиките към изследванията на определени личностови черти във връзка с онкологичните заболявания се отнасят до изследователските методи и по-точно до трудностите в разграничаването на наследените от придобитите черти и тези, които могат да бъдат следствие от стресови реакции, както и по отношение на различаването на черта (дълготрайна) от състояние (краткотрайно), особено когато трябва да се отграничат чертите, довели до развитието на онкологично заболяване, от тези, които се появяват поради факта, че даден индивид е болен от рак. Освен това се посочва и че методиките не са тествани за надеждност и валидност при популация от онкологичноболни. Ретроспективните изследвания се смятат за подозрителни – съзнанието за заболяването дълбоко повлиява емоционалното състояние на личността, както и това, че някои видове рак и тяхното лечение имат специфични психологични последици [27, 148]. Някои автори стигат до крайност, като казват например, че „важна причина за спекулации, засягащи ролята на личността, е това, че традиционните рискови фактори не могат напълно да обяснят разпространението на болестта“ [29, 360]. Участието на имунната и хормоналната система също се подлага на съмнение. Промените в имунната и хормоналната система, смятани за най-вероятно свързани с вътрешните механизми, чрез които лич-

ностовите и стресовите фактори могат да доведат до рак, могат да бъдат предизвикани от пушенето, пиенето и храненето, които също се повлияват, когато човек преживява напрежение [27, 149]. Тук Rosch възразява, като казва, че „не всички пушачи развиват рак на белия дроб, който също така се проявява при непушачи без каквато и да било фамилна обремененост или друг възможен допринасящ фактор. Аз бих предположил, че може да има също толкова силни психосоциални канцерогени, които съществуват както във външната, така и във вътрешната ни среда“ [25,47].

Krantz & Hedges (1987) определят три подхода към ролята на личността като фактор за онкологичните заболявания – подход на етиологията от чертите (the etiologic trait approach), подход стрес-модератор (the stress moderator approach) и подход на поведението на боледуване (the illness behaviour approach). При подхода на етиологията от чертите личността се разглежда като рисков фактор за болестта, независим от останалите. Повечето изследователи търсят връзката между личността и заболяването от тази гледна точка. При подхода стрес-модератор на личността се смята за опосредстваща релацията стрес – болест. Тя не се свързва директно с болестта, а взаимодейства с ефектите от стреса, като по този начин повишава риска за индивида, изложен на силен стрес, да развие соматични оплаквания. При подхода на поведението на боледуване се предполага, че личността влияе на поведението на боледуване на индивида, като по този начин може да го постави в риск. Вторият и третият подход са най-често използваните като обяснения за връзката между личност и здраве [29, 361].

Някои автори като Levenson и Bemis (1991); Temoshok (1987) предполагат, че личността не е свързана с началото на онкологичното заболяване, а с неговото прогресиране и оцеляването [29, 369].

Множество са изследванията по този въпрос, както и противоречията в тях. Greer, Morris и Pettingale (1979), Greer (1991) и други репликативни изследвания проследяват връзката между отговора на диагнозата при жени с рак на гърдата с развитието на болестта за период от 5 до 15 години и показват, че първоначалните реакции на отричане и борбеност са свързани с по-дълъг период без рецидиви от тези на безпомощност или стоическо приемане на диагнозата. Също така Greer отбелязва, че тези резултати важат еднакво както за доброкачествените, така и за злокачествените видове рак. От друга страна Cassileth, Lusk, Miller, Brown и Miller (1985) не откриват връзка между психологичните променливи, между които е била безнадеждността и оцеляването. Те твърдят, че биологията на болестта доминира и „прегазва“ потенциалното влияние на начина на живот и психологическите променливи. По-късно същите автори публикуват следващо сходно изследване с 8-годишен период на проследяване след поставяне на диагнозата (Cassilett, Walsh и Lusk, 1988), при което достигат до същото заключение.

Може би най-значими в практически план са изследванията на влиянието на промяната на личностовите черти върху хода на болестта. В клиничната прак-

тика личността тип С често е фокус на интервенции. На базата на наложеното твърдение, че лицата с онкологични заболявания демонстрират такива личностови черти, се предполага, че тяхното модифициране може да бъде от полза за пациента. Fawzy, Fawzy, Hyun, Elashoff, Guthrie, Fahey и Morton (1993) провеждат изследване с пациенти със злокачествен меланом. Приложената интервенция се състои от 6-седмични структурирани групови интервенции и проследяване след 6 години. Те откриват тенденция към по-ниски нива на рекурентност на болестта в групата, подложена на интервенция. Друго изследване на Marchiolo и сътр. (1996) върху жени с рак на гърдата, подложени на психологични интервенции, сравнени с контролна група със стандартен медицински режим, показва, че качеството на живот при експерименталната група се подобрява. Важно е и друго подобно изследване на Spiegel, Bloom, Kraemer и Gottheil (1989) върху жени, подложени на ежеседмични групови психотерапевтични сесии, сравнени с неповлияна психологически група жени, които демонстрират значимо по-висока преживяемост, като най-голямо значение за този резултат се отдава на възможността на тези жени да изразяват своите емоции [29, 373].

Ролята на личността за началото на болестта, от една страна, и ролята ѝ в хода на болестта, от друга, обикновено се изследват отделно. Вероятно подобър би бил един интегративен подход. Също така би било интересно да се изследва ходът на болестта във връзка с преморбидните характеристики на личността, което засяга важния въпрос дали личността се променя като последиствие от болестта.

Според Wellisch и Yager (1983) „за съжаление наличните изследвания не поддържат концепта за предразположената към рак личност или в най-добрия случай са неубедителни“. Според тях те се объркват от много теоретични и методологични проблеми. На първо място трябва да се помисли какво значи предразположеност към рак. В канцерогенезата участват фактори като радиация, която допринася чрез индукция за първоначалната поява на онкологичното заболяване, както и фактори, намаляващи резистентността към такова като някои хормони или имunosупресията. Индуциращият раков процес вероятно трябва да е налице години преди клиничната проява на болестта, докато процеса на развитие на рака, при който може да се улесни неговото разпространение и нарастване, може да е по-скорошен. По този начин, според тези автори, предразположеността към рак може да се отнася до индуциращите фактори или до факторите на развитието – нещо неуточнено от научните изследвания.

Друга критика на Wellisch и Yager е, че не съществуват достатъчно добри хипотези, които да определят кои точно личностови фактори могат да доведат до рак и по какви специфични причини. Въпреки че определени типове личности са били описвани като евентуално водещи до онкологично заболяване, вътрешните механизми, чрез които тази взаимовръзка би могла да оперира, са в най-добрия случай объркващи и неясни. Въпреки че се предполага, че най-вероятните местоположения на тези механизми са имунната и хормоналната система, няма пре-

цизна информация за това как по-точно това се случва. Накрая Wellisch и Yager твърдят, че „хипотезите имат малко значение, докато не могат да предвидят кой ще развие рак и кой не. Това още не е постигнато“ [27, 145–146].

Тук именно се поражда сблъсъкът между, да го наречем, „статистическия“ и психодинамичния подход в изучаването на проблема за патогенезата на рака, който продължава да държи психосоматичната идея спрямо медицината почти на същото място, на което се е намирала и по времето на Платон. Защото, ако разгледаме това изискване за конкретна обективизация на психологичните фактори за онкологичните заболявания и извеждането на строги закономерности от гледна точка на тезите за уязвимостта на личността и несъзнавания психичен конфликт, то това едва ли, поне на този етап, е в границите на постижимото. Психичното от тази гледна точка изглежда непоместващо се в отделни фрагментирани личностови конструкти, които могат да бъдат разглеждани изолирано от цялото и по този начин количествено измервани във връзка с дадени променливи. Агресивността не е изолирано явление, тя е производно на определен обикновено сложен несъзнаван конфликт. Ако се опитваме да свържем нея или която и да било друга личностова характеристика, или сбор от индивидуални черти директно с рака, дори в едно утопично изследване, в което всички останали променливи са най-прецизно контролирани, дали всъщност не свързваме симптом със симптом вместо симптом с причина?

В сърцето на предположенията за психологичните причини за онкологичните заболявания е и често наблюдаваният и коментиран феномен още от древността, а именно загубата на важна емоционална връзка преди първите забелязани симптоми на болестта. Както и при личностовите характеристики и тук изследванията дават противоречиви данни – някои от тях потвърждават тази връзка, други не откриват доказателства за нея [30, 35].

Greene внимателно изследва житейските истории на три двойки еднородни близнаци, единият от които е починал от левкемия. Той отбелязва, че всеки един от болните е имал предшествашо травмиращо емоционално преживяване, което не е било споделено от живия близък [25, 34].

LeShan също е бил впечатлен от подобни характеристики, наблюдавани при онкологичноболните пациенти. На базата на задълбочен преглед на литературата и повече от две десетилетия на детайлни интервюта той също заключава, че освен посочените по-горе личностови характеристики при тези болни също така присъства и загубата на значима емоционална връзка, предшестваща началото на злокачественото образуване. По посока на тези данни може да се допусне, че не загубата сама по себе си, а нейното взаимодействие с характеристиките на личността би могло да доведе до развитието на онкологично заболяване, и по този начин тя не би могла да бъде стриктно отделена като самостоятелен патогенетичен фактор.

Bahnson и Bahnson провеждат серия клинични изследвания. Те отбелязват, че при пациентите с онкологични заболявания травматизиращият аспект

на загуба през зрелостта води началото си от ранното отчаяние, преживяно от детето вследствие неговата незадоволителна връзка с майката. При това положение годините на зрелостта стават време на борба за установяване на заместващи връзки, които обаче са обречени на провал, тъй като недоверието и вреждобността биват пренасяни върху партньорите. Разпадането на тези връзки събужда старото детско отчаяние и безнадеждност на индивида да получи каквато и да е гратификация в отношенията си с другите. Тази идиосинкратична интерпретация на загубата се смята, че кара индивида да се обръща към себе си, като по този начин създава соматична регресия.

Имплицитна в концептуализацията на Bahnson и Bahnson е оралната фиксация в психосексуалното развитие при хора, които по-късно развиват рак. Несъмнено психоаналитичните описания на оралния характер съдържат някои съществени прилики с предразположената към рак личност тип С като например крайната зависимост от получаването на любов, упование в любовните обекти и травматични реакции на обектната загуба (Kuiper). Депресивността също може да бъде разгледана от този ъгъл. Cameron твърди, че оралните черти са засилени и примитивни при депресивните личности, а Kuiper добавя, че матрицата на депресията представлява регресия към оралната фаза [30, 36].

Greenberg и Dattore (1981) изследват 162 мъже, за да проверят хипотезата дали предразположените към рак личности показват орални черти за разлика от здравите хора или тези, които развиват друг вид заболявания. Потвърждава се хипотезата, че характеристиките на зависимост са предиктивни за болестна уязвимост като цяло, без да се очертават конкретни заболявания, но изследването не успява да потвърди идеята, че индивиди, характеризиращи се с черти на зависимост, е по-вероятно да развият онкологични, отколкото други заболявания.

Други автори (Hinkle, Valliant) също откриват, че емоционалните фактори продуцират обща тенденция към заболяемост, а не специфични типове болести [30, 36].

Интересен е фактът, че докато няколко изследвания потвърждават значима връзка между травматичната раздяла и загубата (Greene, Young и Swisher (1956), Greene (1966), Schmale и Iker (1964), LeShan и Worthington (1954)), други отхвърлят подобна връзка (Graham, Snell и Graham (1971), Greer и Morris (1975), Muslin, Gyarfás и Pieper (1966)) [27, 148].

Възможно е тук именно да се намесва личностовият фактор, който е важно да бъде изследван в неговото взаимодействие с преживяната загуба. Wellisch и Yager посочват като заслужаващо внимание лонгитудно изследване на Thomas и сътр. върху 913 мъже студенти – медици, между 20- и 30-годишна възраст, показващи липса на близост с родителите си на базата на различни психологични тестове. От студентите, завършили между 1948 и 1964 г., и проследени през октомври 1978 г., 48 са имали някакъв вид рак като 20 от тях са имали по-тежка диагноза, която съвпада с техните по-ниски резултати на близост с родителите. Важен фактор в това изследване е, че тези резултати са били изведени много пре-

ди появата на онкологичното заболяване. Wellisch и Yager критикуват изследването като „страдащо от много недостатъци“, като това, че в него не са докладвани контроли за потенциални канцерогенни фактори като тютюнопушене, социално-икономически статус, фамилна обремененост с рак, религия, живот в село или в град и др. Тези автори смятат също, че някои от тези фактори могат да компроментират достоверността на отговорите поради чувството за уместност на изследваните лица да отговарят честно на айтемите от въпросниците [27, 147].

Много оригинална, провокативна и същевременно близка до биологичното хипотеза за патогенезата на онкологичните заболявания във връзка с преживяванията за загуба е, че ракът може да е опит на организма да регенерира тъкани и органи както нисшите животни са способни да го правят спонтанно. Тази идея тръгва от факта, че ракът не съществува при примитивните форми на живот и че колкото по-примитивен е даден организъм, толкова неговите регенеративни способности са по-големи.

При живите същества се наблюдава един своеобразен „опортюнизъм“, който се отнася до техния стремеж да задоволят дадена потребност независимо по какъв начин, дори и дългосрочните последици от това да са неблагоприятни. Според Rosch развитието на злокачествени образувания при човека „е най-драматичният пример за „опортюнизъм“ в еволюционния процес“ [25, 38]. Нисшите организми, включително някои безгръбначни, имат способността да отделят части от своето тяло, когато те са наранени или дори за да избегнат нападение. Морската звезда може да възстанови загубен израстък, на тритона ще израсне нова опашка или крак, ако той е бил отделен. При човека тази регенеративна функция не е запазена. Rosch предполага, че някои злокачествени отговори при човека могат да представляват една изродена атавистична останка от тази най-ранна съхраняваща регенеративна черта. Когато ние страдаме от загуба или нараняване, опитите за нейното възстановяване могат да бъдат активирани както при нисшите форми на живот. За съжаление този нов растеж вместо полезен се оказва вреден. Тази хипотеза намира доказателства чрез експерименти, в които при инжектирането на канцерогенни химикали в крака на тритон вместо тумор, те предизвикват растеж на допълнителен крак на същото място. По този начин идентичен канцерогенен стимул може да предизвика или целенасочена регенерация, или злокачествено образуване в зависимост от еволюционното развитие на организма. (Breedis (1952); Eguchi, Watanabe 1973; Seilern-Aspeng, Kratochwil (1965); Donaldson, Mason 1975)). Оттук прескачането от физическа към емоционална загуба, пише Rosch, не би трябвало да е прекалено трудно. Регенеративната способност при нисшите организми очевидно включва нещо повече от прост локален отговор. Съобщението, че някаква тъкан е била загубена, раздразнена или увредена, трябва да е препредавано към висшите центрове в ЦНС. Те от своя страна могат да инициират координирани възстановителни действия, най-вероятно включващи интеграцията на механизмите на ЦНС, хуморалната и имунната система. При високоразвитата мозъчна кора на човека

емоционалната загуба лесно може да бъде възприета като еднакво значима или дори като по-опасна от физическото лишение. Hans Selye също е приветствал тази хипотеза [25, 39], която предлага множество отправни точки за размишления относно взаимодействието между организма и физическите канцерогени, локализацията на злокачественото образуване и др.

След всички изложени дотук въпроси в крайна сметка идва ред и на най-важният от тях – а именно по какъв начин тези идеи могат да бъдат полезни. За някои автори те дори са излишни на този етап от своето развитие, тъй като най-общо „клиничните изследвания, които заслужават внимание, са предстоящи и няколкото най-важни, представяни дотук, са сугестивни и се нуждаят от репликация“ [27, 147]. Задава се и въпросът, ако такава предразположена към рак личност наистина съществува, то какво от това? Можем ли адекватно да я открием навреме? Може ли това наистина да помогне в превенцията? И можем ли да се надяваме, че промяната в личността ще намали риска от рак? [27, 150].

Можем ли да кажем, че шофьор, който обикновено се движи с повече от деветдесет километра в час, непременно ще загине в автомобилна катастрофа? Или, че ако не го прави, със сигурност това няма да му се случи? Не. Но към всички шофьори има една ясна препоръка – да не превишават скоростта, и полицията е длъжна да се грижи за това. Ако някаква част от изследванията все пак показват значима връзка на психичния фактор с рака или потвърждават, че неговото повлияване може да промени хода на болестта, и когато това се отнася до едно в крайна сметка смъртоносно заболяване, може би е дори в някаква степен безотговорно да пренебрегваме нещо, с което по един или друг начин се сблъскваме и наблюдаваме, само защото все още не можем докрай да си го обясним.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Областта на изследване на връзката между психологичните фактори и соматичните заболявания, и в частност онкологичните, е затормозена от множество методологични и концептуални проблеми, които затрудняват извеждането на неоспорими изводи по този въпрос. Оттук може да се заключи, че на този етап тази връзка все още е предполагаема, но не и доказана.

Основните положения на психосоматичната идея гласят, че телесното и психичното представляват двете страни на едно цяло, които се намират в постоянно взаимодействие помежду си. Според психодинамичния подход органичните разстройства са изводими от личността по същия начин както психичните и се характеризират със същата специфичност при всеки отделен индивид. Психофизиологичните теории посочват механизмите, чрез които стресовото преживяване може да променя хомеостазата на организма. Най-общо спектърът на психосоматичните убеждения се простира от дефинирането на някои психосоматични заболявания до разглеждането на всеки телесен симптом като вид психосоматична реакция.

Критиките към проведените дотук изследвания върху връзката между личността и факторите на средата с онкологичните заболявания засягат както биологичната, така и психологичната страна на този проблем. Към първата обикновено се отнасят ограничения на изследванията като взимането под внимание на някои специфични медицински параметри на различните онкологични заболявания, съответни генетични и други преканцерозни предразположения, времевата диспозиция на генезиса на злокачественото образуване спрямо неговата клинична проява, влиянието на различни канцерогени, начин на живот, вредни навици, и др. Що се отнася до психологическата страна, се срещат трудности в дефинирането на конкретни личностови черти, водещи до онкологично заболяване, тяхното отдиференциране от промените, които самата болест може да предизвика в личността, както и намирането на отговор на въпроса дали личността повлиява определени заболявания или заболяемостта като цяло. Спорно е и дали личността може да бъде разглеждана като самостоятелен етиологичен фактор, а не като фактор, взаимодействащ с болестта; както и ако се вземе предвид последното, се появяват възражения относно различните предполагаеми роли, които тя може да играе в това взаимодействие.

Преглеждайки литературата по този проблем, изглежда, че срещу почти всяка теза може да се постави същата по сила антитеза, и колкото и мащабно и прецизирано да е дадено изследване, то продължава да подлежи на някаква критика спрямо друга гледна точка. Този проблем на идеята за психосоматичната зависимост съществува от нейното създаване и я съпътства и до днес. Това поставя накрая въпроса дали стремежът към обективизация и извеждане на цялостни, общовалидни изводи не противоречи на самата същност на психосоматичната зависимост. И в този смисъл дали в конкретно-научен, измерим план, тази зависимост въобще е доказуема.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Alexander, Fr.* The Development of Psychosomatic Medicine, Psychosomatic Medicine, Vol. XXIV, No. 1, 1962.
2. Медицинска психология, под ред. Хр. Христов, С., Изд. „Медицина и физкултура“, 1989.
3. *Alexander, Fr.* Psychological Aspects of Medicine, Psychosomatic Medicine, Vol. 1, XXIV, No. 1, 1939.
4. *Ратнер, Й.* Психоанализа. Класиците, Изд. „Кибеа“, С., 2005.
5. *Тодоров, О.* Психоанализата. Фрагменти от едно въведение, Изд. „Лик“, С., 2006.
6. *Фройд, З.* Катарзис, Изд. „Евразия“, С., 1997.
7. Енциклопедия по психология, под ред. Р. Дж. Корсини, Изд. „Наука и изкуство“, С., 1998.
8. *Paulley, J. W., Pelsler, H. E.* Psychological Managements for Psychosomatic Disorders, Изд. Springer-Verlag, NY, 1989.
9. *Малкина-Пых, Германовна И.* Психосоматика: Справочник практическото психолога, Ескимо, М., 2005.
10. *Фройд, З.* Психоанализа и медицина, Изд. „Евразия-Абагар“, П., 1993.

11. Фройд, З. Съвети към лекаря. Психоаналитични ситуации, Изд. „Евразия“, С., 1997.
12. Иванов, Вл. Философия и медицина, Изд. „Проф. Марин Дринов“, С., 2001.
13. Flanders Dunbar In memoriam, Psychosomatic Medicine, Vol. XXI, No. 5, 1959.
14. Гродек, Г. Болестта като символ, Изд. „Лик“, С., 2000.
15. Alexander, Fr. Psychosomatic Medicine: Somatization reactions, Psychosomatic Medicine, Vol. 9, Mar. 1947.
16. Франкъл, В. Теория и терапия на неврозите, Изд. „Лик“, С. 2001.
17. Дойч, Х. Загадката на жената. Психология на жената, Том I, Изд. „Евразия“, С., 1997.
18. Lillberg, K. Psychological Stress, Personality and Risk of Breast Cancer; Academic Dissertation, Department of Public Health, University of Helsinki, 2003.
19. Holland, J. History of Psycho-Oncology: Overcoming Attitudinal and Conceptual Barriers, Psychosomatic Medicine, 64, 2002.
20. Практическа психосоматична медицина, под ред. Вл. Иванов, Изд. „Знание“, С., 1999.
21. Цонев, Ц., Петкова, П., Цонев Р. Психосоматичен подход при онкологично болните, Психосоматична медицина, Vol. XIII, 1, 2005.
22. Шишков, Ат. Психосоматична медицина, 2000.
23. Иванов, Вл. Духът-повелител, Изд. „Медицина и физкултура“, С., 1990.
24. Психиатрия, психология и психотерапия, под ред. Св. Николкова, и П. Маринов, Университетско издателство медицина, С., 2002.
25. Rosch, P. Stress and Cancer: Disorders of Communication, Control and Civilization; Handbook of Stress, Medicine, and Health, CRC Press. Inc., 1996.
26. Песешкиан, Н. Метод на позитивната психотерапия. Конфликт, психосоматична реакция и модел на лечение, том I, Изд. „Славена“ В. 1999.
27. Wellisch, D., Yager J. Is There a Cancer-Prone Personality?, CA: A Cancer Journal for Clinicians; Vol. 33, No. 3; 1983.
28. Клинична патология, Том II, под ред. Г. Велев, Изд. „Знание“, С., 1997.
29. Sanderman, R., Ranchor, A. The Predictor Status of Personality Variables: Etiological Significance and their Role in the Course of Disease, European Journal of Personality, Vol. 11, 1997.
30. Greenberg, R., Dattore, P. The Relationship Between Dependency and the Development of Cancer, Psychosomatic Medicine, Vol. 43, No. 1, 1981.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 101

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 101

СТРАТЕГИИ ЗА СЕБЕПРЕДСТАВЯНЕ НА АЗ-А В ИНТЕРНЕТ. АНАЛИЗ НА МОТИВИТЕ

НИКОЛАЙ ДИМИТРОВ

Катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“

*Николай Димитров. СТРАТЕГИИ СЕБЕПРЕДСТАВЛЕНИЯ Я В ИНТЕРНЕТЕ.
АНАЛИЗ МОТИВОВ*

Исследова стратегии себепредставления индивида в Интернетe и подлагая провер-ки твърдения о компенсаторной функции сети настоящая работа достигает собственных выводов, которые подтверждают их. Возможность компенсировать липсу самочувствия и трудности в общения, преодолеть внутренних противоречий и развить новых черт характера в результате общения в сети, отражается на уровень удовлетворенности себя как в Интернетe, так и в реальности.

Кроме того, мужчины более склонны вести себя в сети различным манером от того как они ведут себя в реальности. Отчитается и тенденция чем моложе человек быть более склонными манипулировать информацию о себе.

*Nikolay Dimitrov. STRATEGIES FOR SELF PRESENTATION IN THE INTERNET. MOTI-
VES ANALYSIS*

The study explores Self-presentation strategies of the individual in the Internet and by examining some opinions about a compensatory function of the web comes to its own conclusions that confirm those. The possibility to compensate lack of self-confidence and communication barriers, to overcome inner inconsistencies and to develop new characteristics as a result of the communication in the Internet affects the degree of one's self-contentment both in the web and reality.

Besides this men tend to behave different in both environments and the younger a person is, the more he/she tends to be prone to manipulate the information concerning his/her Self the study reveals.

Научната новост в изследванията на интернет се определя основно от недостатъчната експлоатация в социалнопсихологическото знание на проблема за комуникацията през мрежата. Неопределеността на социалните норми, разнообразиите среди на общуване, видовете дейност в интернет правят интернет-комуникацията удобен обект за изучаване на детерминантите на поведението в неопределена среда като цяло.

Аз-концепцията е предпоставка и следствие от социалното взаимодействие, определя се от социалния опит. Тя е относително устойчива, повече или по-малко осъзната, преживявана като неповторима система от представи на индивида за него самия, на базата на която той гради взаимодействието си с другите хора и се отнася към себе си. Тя е цялостен, макар и не лишен от вътрешни противоречия, образ на собствения Аз, играещ ролята на нагласа по отношение самия себе си. Аз-концепцията е съвкупността от всички представи на индивида за себе си, съпроводена с тяхната оценка. Тя е средство за осигуряване на вътрешна съгласуваност. Аз-концепцията е интерпретация на опита, в същото време – и сбор от очаквания.

Както отчита Т. Янчева (Янчева, 1994), изграждането на Аз-образа и неговите структури е обусловено от: 1) вътрешните механизми на развитието; 2) спецификата на доминиращата дейност и съотношението ѝ с останалите социални дейности; 3) характера на общуването и взаимодействията, които тя предлага, 4) спецификата на външните въздействия и 5) особеностите на педагогическите въздействия. Според автора естеството на външните въздействия оказва три типа влияние върху развитието на Аз-образа като ядро на личността: стимулиращо влияние, изразяващо се в интензифицирано извеждане или отпадане на отделни структури, съобразно особеностите на възрастовото развитие; негативно влияние, потискащо или хиперболизиращо проявата на отделни компоненти; компенсаторни изменения, доколкото Аз-образът е сложна, динамична система.

Съдържанието на Аз-а не се заключава само в изграждането на представата за себе си, той съдържа в себе си действено начало, смята Д. Градев (Градев Д., 1987). Според същия автор (Градев Д., 1984) при обсъждането на усилията, влагани от личността за изпълняването от нея множество социални роли, се поставят два основни теоретични проблема. Първият е свързан с възможността за едновременното изпълнение на две или повече роли, а вторият – с фактите, които влияят при разпределението на времето и енергията, необходими за реализирането на поетите ролеви изпълнения. Конфликтът между Аз-а и ролята се описва като възникващ върху основата на противоречието между личностните потребности и ценности и обективно наложените ролеви очаквания. Решаването на ролевите конфликти не се извършва само по пътя на адаптацията и отказа. Излизането от ситуации на конфликт е възможно и по пътя на промяната на конфликтните условия. Множеството роли – смята Д. Градев, са средство за адаптация към социалните промени. За да се „скрие“ от

миналия си образ, личността е склонна да се откаже и да напусне актуалния си социален кръг, да заживее на друго място със съвсем непознати хора, да заличи по всякакъв начин миналото си и да започне всичко от самото начало.

Отново Д. Градев (Градев Д., 1976) отчита, че в процеса на социалната адаптация, независимо от своите предпочитания и неpreferирания, личността е зависима от психическите проявления на социалната среда. Навлизането на личността в нова за нея социална среда включва психологическото възприемане на тази среда, което по същество е психическа преориентация. Социалната среда същевременно е обект и субект в реализирането на адаптационния процес.

Теорията за социалната идентичност и теорията за себекатегоризацията също разкриват съществуването на различни начини за справяне с негативните репрезентации в търсенето на позитивни социални идентичности и висока самооценка. Според Керълайн Хауърт (Howarth C., 2002) подобни стратегии са: социална мобилност, която се осланя на схващането, че границите на групите са пропускливи; и социална промяна. Втората може да включва социална конкуренция/съревнование (напр. расови размирици), интрагрупови сравнения, избор на нова група за сравнение и преоценка на групата. Теориите за социалните репрезентации разкриват сложната връзка между идентичността и репрезентацията. Социалните репрезентации осигуряват „скелето“ за младия индивид да конструира социалната си идентичност в света.

Шери Търкъл (Turkle, 1997) смята: „За да се конструират виртуални личности е нужна не само способност човек да види себе си като потенциален изпълнител на различни роли, но и да иска да ги изпълнява. Може да се предположи, че желанието да се конструират виртуални идентичности може да бъде свързано с това, че реалността не предоставя възможности за реализация на различни аспекти на Аз-а, или, че е твърде „ролева“, твърде нормативна. Това поражда желание за преодоляване на нормативността, което води до конструиране на ненормативни виртуални личности. Ако реалното общество ограничава възможностите за себереализация, у човека се появява мотивация за влизане в мрежата и конструиране на виртуални личности. Ако той напълно реализира всички аспекти на Аз-а си в реалното общуване, мотивацията за конструиране на виртуални личности по-скоро би отсъствала. Така интернет има характер на допълнение към основното общуване. Но може да има и компенсаторен, заместващ характер, което и се случва при формирането на интернет-зависимост. Като удовлетворява потребност от признание и сила, човек създава такава виртуална себепрезентация, която съответства на Идеалния Аз и замества лош Реален Аз“.

Феноменът на създаването на виртуални идентичности е описан от множество изследователи. На база анализа на литературата може да бъдат отделени две групи причини: мотивационни (удовлетворение на вече налично желание) и „приключенски“ (желанието да се изпита нещо ново като самостоятелна ценност). В първия случай създаването на виртуална личност играе

ролята на компенсация на недостатъците на реалната социализация. Подобна виртуална личност може да съществува както „заради себе си“, осъществявайки Его-идеала, или – обратно – да реализира деструктивните тенденции на потребителя (Young, 1998; Turkle, 1996 и др.), така и „заради другите“ – с цел да произведе определено впечатление на околните. Във втория случай виртуалната личност се създава за разширяване на вече наличните възможности на реалната социализация, за получаване на нов опит (Turkle, 1996).

Преживяването за еднаквост, породено от анонимността и липсата на идентификационни външни белези или замяната им с унифицирани кодове, които може да станат притежание всекиму (например няколко души може да използват визуално идентични псевдоними, ако бъдат смесени букви от кирилица и латиница с общо графично представяне, напр. „споко“, „споко“, „споко“ и прочее), водят до свръхкомпенсация при изграждането на системата от поведения при себепредставянето чрез текстуално изградена идентичност. Липсата на социална идентичност в мрежата позволява изграждане на своеобразен Идеален Аз. Хора с ниска самооценка, усещане за некомпетентност и обект на неодобрението на другите най-често са склонни да формират различна от реалната онлайн-идентичност. Понякога тя функционира освен като механизъм за компенсация на личностови дефицити и като медиатор между социално потисканите импулси и възможността за отреагирането им във виртуалното пространство. Прекомерното фиксиране върху онлайн-взаимодействието дистанцира личността от реалните непосредствени взаимоотношения и води до разпад на връзки, предхождащи изградените в интернет. Виртуалният Аз позволява на индивидите да „отвоюват“ значимостта си не само като наложат нереална, измислена идентичност, но и посредством заемането на високи позиции в „кибер-йерархията“ (администратор, модератор). Липсата на достатъчно активни междуличностни взаимоотношения и обратна връзка с реалността обаче неизменно предизвикват свръхтолеране на онлайн-идентичността. Като резултат от идентификацията на реалния Аз с виртуалния Аз индивидът все пак би могъл да преживее индивидуално усещане за приемане и уважение, оттам – и самоуважение.

Когато комуникира само чрез писан текст, човек има възможността да бъде себе си, да изрази само части от същността си, да представи въображаеми идентичности или да остане напълно анонимен. Анонимността има както прикриващ и разкрепостяващ ефект, така и позволява честност и откритост за някои лични неща, които индивидът не би споделил при ежедневна комуникация.

Като общо правило колкото по-разнопосочна сензорна стимулация се получава от средата, толкова повече тя се възприема като реална и толкова повече индивидът усеща присъствието си в нея. Колкото повече онлайн-средата допуска хората да взаимодействат, толкова повече те се чувстват взаимно реални. От друга страна, в интернет индивидът може без усилия и по свой избор да управлява постъпващата към него информация, като я променя в ка-

квито граници пожелае, като сменя събеседниците, като презентира сам себе си, както си пожелае (дори да смени пола си, например), както и да излезе от чат-стаята, когато и както си поиска, ако развитието на ситуацията не върви според очакванията му. Както пише П. Кели (Kelly, 1997): „Във виртуалната среда човек може да бъде когото си поиска, да изглежда както си поиска, да бъде от който пол поиска, с две думи: няма ги ограниченията, характерни за реалния свят“. По тази причина някои автори допълват това виждане с мнението, че аватарът „не е продължение на тялото“, а е „инструмент за правене на желаното впечатление у другите“ (Talamo, A., B. Ligorio, 2001).

Хюбърт Драйфус например (Dreyfus H., 2001) обвинява виртуалните взаимодействия заради липсата им на контекст. Но онлайн-пространството – смята от своя страна Никълъс Бърбълс (Burbules N., 2002) – не е „липса на контекст“, а „различен контекст“. „Виртуалното“ не е опозиция на „реалното“ – то е междинно състояние между реалното и изкуственото или въображаемостта. Има много потребители, които отчитат, че предпочитат интеракции онлайн, за сметка на опита, който имат с други хора офлайн.

Хипотетично обяснение на това, защо едни хора конструират виртуални личности, а други – не, може да бъде степента на социална ригидност (Жичкина, 1999). Отделят се два основни типа. Първият е ролевата ригидност (ригидността на Аз-концепцията) – човек възприема себе си като изпълнител на строго определен набор роли и „упорства в определени видове ролево поведение“. Вторият – диспозиционалната ригидност – наличие на стабилни нагласи, които определят възприемането на света в черно-бели тонове. В изследванията на А. С. Волович (Волович А., 1990) се говори за това, че „за неригидното усвояване на груповите норми е необходимо социалното *Hue* на човека да бъде достатъчно широко, а да не се ограничава от идентификацията с отделна група. Това става за сметка на наличието на голям брой референтни групи и свободно излизане от тях“. Поддържането на позитивна идентичност като цяло може да става както за сметка на поддържането на позитивна лична, така и на позитивна социална идентичност.

Като се изходи от това, може да се предположи, че хора, които конструират виртуални личности, притежават ниска социална ригидност, а хора, които никога не конструират виртуална идентичност – висока социална ригидност. Хората, които конструират виртуална идентичност, или имат много референтни групи, от които може свободно да излязат (притежават широка социална идентичност), или в идентичността им социалната изобщо няма преобладаващ аспект и позитивната идентичност като цяло се поддържа за сметка на позитивната лична идентичност. За хората, които са склонни да конструират виртуални личности може би е характерна висока степен на социална ригидност и преобладаване в идентичността на социалната идентичност.

Конструирането на виртуални идентичности може да има възрастов характер и да е свързано със самоопределието. Много автори отбелязват

съществуването на криза на идентичността в юношеската възраст. В този случай виртуалните личности може да изпълняват функцията на самоверификация. Според друга гледна точка конструирането на виртуални личности в интернет е отражение на измененията на структурата на идентичността на човека (тенденция към множественост на личността в реалния живот), което е отражение на социални изменения (Kelly P., 1997). Кели твърди, че „ние безусловно осъзнаваме, че се държим различно в различни ситуации“. Идеята за притежаването на множество Аз-ове е относително нова, но вече достатъчно популярна. Например, Ш. Търкъл (Turkle S., 1996) пише: „до неотдавна стабилността беше социално ценна и културно поощрявана. Ригидните полови роли, повтарящият се труд, надеждата, че може да се пенсионираш на една и съща работа и да живееш в един и същи град цял живот – всичко това прави последователността (съгласуваността) централна в определението на здравето. Но тези стабилни социални устои бяха разрушени. В днешно време здравето се описва повече в термините на промяната, отколкото на стабилността. Основно значение има способността за промяна и приспособяване“. Тази констатация много добре се вписва с непостоянството и възможността за избор на действия и себеизразяване в интернет.

Очевидно, че за да се конструират виртуални идентичности, е необходимо не само човек принципно да бъде способен да види себе си като потенциален изпълнител на различни роли, но и да иска да ги изпълнява. Както отчитат Маркус и Нуриус (Markus H., P. Nurius, 1986) в тяхната теория за „Възможните Аз-ове“, редица различни и дори противоречиви себепрезентации изграждат общото себепознание на индивида, като задават посоката на потенциално възможните действия. Възможните Аз-ове може да действат като стимули за поведение и ролеви модели, като отразяват целите и стремежите на индивида какъв иска да бъде, от друга страна – може да влязат в ролята на заплаха или „Опасни Аз-ове“, и да напомнят на индивида за това, което се плаши да стане. Ако се обърнем към формулирания от Херманс и Кемпен (Hermans H., H. Kempen, 1993) „Диалогичен Аз“, те може да се разглеждат като множество гласове, които говорят в един и същи субект, ангажирани в процес на вътрешен диалог между различни и контрастиращи си гледни точки за света.

Нужно е да се добави обаче, че измамата е по-често срещана в по-ранни етапи на взаимоотношенията (Buss & Briggs, 1984; DePaulo & Kashy, 1998; Tice et al., 1995). Поддържането на несъответстващо на Аз-концепцията себепредставяне изисква усилия. Може да се предположи обаче, че първичното описание, направено още при регистрацията, би било схемата, към която по всяка вероятност най-често индивидите ще се придържат (макар и не задължително). Освен това някои аспекти на интернет-употребата, конкретно – ролевите игри – вече са описани като „места за изпълнение на желания“ и „сцена за идеализирани Аз-ове“ (Bruckman, 1993; Curtis, 1997; Turkle, 1997) и смяна на пола (Roberts & Parks, 1999; Turkle, 1995).

Според теорията на Лиъри (Leary, 1995) за себепредставянето конструирането на идентичността се влияе и от индивидуално припознатата ценност на целите. При все това би било достатъчно фриволно да се твърди, че с времето влиянието и желателността на целта намаляват при положение, че се наблюдава явлението, че с нарастване на опита в общуването онлайн, потребителите по-често и по-активно правят автентични себепрезентации. Себепрезентационната теория, развита от Ъ. Гофман, понастоящем се използва за обяснение на широка гама социални поведения, а напоследък се използва и за обяснение на онлайн-поведението в редица качествени изследвания, но в този си контекст досега не е известно да е проверена количествено. Себепрезентацията се отнася до контрола на себепознатата информация. Теорията, както е описана от Лиъри, отчита, че себепрезентационното поведение се предопределя както от диспозиционни, така и от контекстуални фактори. Всеки откомуникиран образ е продукт на Аз-концепцията на автора и възможните Аз-ове, които поддържа, както и на нормите и ролевите ограничения, валидни за контекста и възприеманите ценности на целта на поведението. В частност през повечето време себепрезентацията цели да се подсигури, че другите виждат индивида, както той вижда себе си. Когато той представя себе си по този начин, прави това с централните или постоянно достъпни аспекти на идентичността, които е и най-вероятно да бъдат разкрити.

Ако тази теория, развита, за да обясни поведението при взаимодействие лице-в лице, би имала валидност в онлайн-контекст, то би следвало да се очаква, че независими променливи като идентичност и възможни Аз-ове (желани и нежелани образи) ще влияят на зависимата променлива – себепрезентационното поведение. Аз-концепцията би следвало да е най-значимият предиктор на себепредставянето онлайн, като най-централните аспекти на Аз-концепцията биха били представяни по-често, отколкото по-малко централните. Освен това вероятно желаните черти биха били по-често представяни пред другите хора, отколкото нежеланите.

Начинът на събиране на данни за настоящото изследване най-плътено се доближава до т.нар. „Извадково изследване според отзовалите се“. Всеки участник попълва въпросника доброволно, по желание. Макар статистическата литература да посочва като недостатък на този вид изследвания, че получената информация не е представителна, а е валидна за съвкупността от реално участвалите, в този случай задачата на експеримента е не да опише разпределението на дадена характеристика в определена съвкупност, а да изследва определени феномени у техни носители.

За целта на изследването, освен напечатан вариант на въпросника за попълване на принципа „лист-молив“, беше специално създадена и негова онлайн-версия, която беше пусната в действие в края на август 2008 и функционира до края на октомври същата година. Линк към въпросника беше разпространен в различни интернет-среди: форуми, електронна поща, сайтове за запознанства,

интернет-базирани социални мрежи, чат. Целеше се по-голяма обхватност на местата, участниците в които биха били склонни да участват в изследването, като рангът беше широк: от интернет-форум за родилки и млади майки, форума на Софийския университет, специализирани форуми за автомобилни манияци и политически дискусии, сайтове за запознанства и други.

За изследването са използвани попълнени анкетни въпросници от 623 изследвани лица, от които 120 на хартия и 503 анкети – попълнени в интернет.

Въпросникът се състои от твърдения, описващи поведението на индивида в интернет: проявите и мотивацията за тях. Изследваните лица трябва да степенуват по 5-степенна скала от „Напълно невярно“ до „Напълно вярно“ 60 твърдения, образуващи 12 скали, изведени на базата на предварително проучване. В крайния вариант, предложен на анкетиранияте, скалите са следните:

- I. Личността, която се представя в интернет, е само маска;
- II. Интернет-личността помага на „собственика си“ да се самоанализира;
- III. Експериментът с идентичността води до обогатяване на ролевия репертоар;
- IV. Нова Аз-концепция, разкривана именно заради новата среда;
- V. Същата непроменена Аз-концепция, която човек има в реалния живот;
- VI. В интернет се образува, поддържа и функционира своеобразен Идеален Аз;
- VII. Функцията на виртуалния образ се възприема като игрова, рекреативна;
- VIII. Функцията на Виртуалния Аз е експериментална;
- IX. Компенсаторна функция на Виртуалния Аз;
- X. Терапевтична функция на Виртуалния Аз;
- XI. Манипулативна функция, с цел извличане на изгода от другите;
- XII. Интернет-представяне на реалното тяло.

При анкетирането, освен демографската информация, чрез две отделни скали се изследва и степента на удовлетвореност на индивидите от себе си, съответно в реалността и в мрежата. Сред очакваните резултати е и разкриването на основните мотиви за изграждането на несъвпадащ с истинския Аз-образ в интернет и степента на тяхната устойчивост.

Много често в литературата, разглеждаща интернет-взаимодействието, изследователите отчитат, че след като участниците не се виждат един друг и не са длъжни да разкриват истинските си имена или местонахождението си, се наблюдава ясна тенденция много хора да разкриват свои тайни, да обсъждат проблеми или дори да разиграват цялостни „идентичности“, което не биха направили в реалния свят, дори и пред най-близките си приятели. Както отчита Гонтлет (Gauntlett D., 2004): „в някои случаи най-вече пред най-близките приятели и роднините си. Тези тайни или идентичности, разбира се, може да бъдат реални или напълно измислени. В кибер-пространството, където хората, които срещаме, се виждат само като текст или картинка на екрана, е изключително трудно да се прецени кое е истина и кое – не“.

За Шери Търкъл например интернет е зона за проява на безкрайна креативност и експериментиране. Освободени от видимата взаимоотноовързаност „тяло-идентичност“, онлайн-потребителите изследват идентичности, перспективи и модели за интеракция, които са ограничени от техните Реални Аз-ове. Търкъл твърди, че това не е задължително да бъдат фалшиви идентичности, а да включват „изследвани“ аспекти или екстраполации на фактичката идентичност, които не би било възможно да бъдат разиграни, без да станат обект на неодобрение, причина за насилие или други последици в реалния живот.

При изчислението на сумарния бал на отговорите на анкетираните стойностите са следните:

По I скала, „Личността, представяна в интернет, е само маска“ средната стойност е 8,68, а стандартното отклонение е 3,576, което клони към „По-скоро невярно“, въпреки това има доста изследвани лица, които заявяват, че понякога идентичността, с която се представят, е само маска и е различна, не отразява личността им. Като цяло обаче болшинството от отговорите се групират около стойностите, че това твърдение е невярно в една или друга степен за тях.

По II скала „Личността, представяна в интернет, помага на „собственика си“ да се самоанализира“ отново има групиране, този път по-ясно изразено около отговора „По-скоро невярно“. Средната стойност е 10,07 при стандартно отклонение: 3,862.

За III скала – Експериментиране, впоследствие – пренасяне на опита от общуването в мрежата в реалността, данните сочат отново групиране към отговора „По-скоро невярно“ със средна стойност за групата 10,07 и стандартно отклонение 3,4.

Характерно за IV скала, която изследва развитието на своеобразен Потенциален Аз, който е провокиран от новата ситуация (глобалната мрежа), е това, че средните стойности вече започват да се разпределят между отговорите „По-скоро невярно“ и „Понякога“. Тук средната стойност е вече 11,46, а стандартното отклонение е 4,205.

Данните по V скала, изследваща дали Аз-концепцията в Интернет остава непроменена, същата като в реалния живот, са следните: средна стойност 20,15 при стандартно отклонение от 3,786. Тук вече се наблюдава пик на нормалната крива около стойността „По-скоро вярно“, което обаче значи, че основната група от изследваните лица все пак отчита, че има някаква разлика в Аз-концепцията им, каквато е в реалността, и тази, характерна за ситуацията на общуване и взаимодействие с другите в глобалната мрежа.

Що се касае до генерирането и функционирането на своеобразен Идеален Аз в интернет (VI скала), стойностите отчитат лек уклон към несигурното „Понякога“, но отново групирането е около стойности, по-близки до твърдението „По-скоро невярно“, съответно средната стойност е 11,38 при стандартно отклонение от 3,647.

За VII скала, която изследва виртуалния образ с негова възможна рекреативна, игрова функция, средната стойност е 8,51 при стандартно отклонение 3,654, което отново отчита приближение към невярност на твърденията в скалата, и въпреки че около 30 процента от анкетираните са дали твърд отговор „Напълно невярно“, останалите се колебаят.

По отношение експериментирането в мрежата на нови поведения, различен имидж и прочее – въпроси, които образуват VIII скала, отговорите се групират около „По-скоро невярно“, като средната стойност е 10,42, а отклонението е от 4,064 – пикът на кривата се измества леко към „Понякога“.

Данните по IX скала, която разглежда Виртуалния Аз като възможност за компенсиране на дефицити от реалността, са следните: средна стойност от 10,81 при стандартно отклонение от 3,743. Тук групирането на отговорите отново е около „По-скоро невярно“, като отново се отчита относително (макар и не ярко изразена) несигурност у анкетираните.

За скала X, която отчита функционирането на Виртуалния Аз като възможна автотерапия, данните са: средна стойност 11,06 при стандартно отклонение от 4,011. И тук отново има струпване на отговори около „По-скоро невярно“ със слаба тенденция към „Понякога“. С други думи: може да се смята, че изследваните лица са относително несигурни в отговорите си дали използват виртуалния си Аз-образ като начин за преодоляване на вътрешните противоречия и повишаване на самочувствието – крайност в отрицанието на това твърдение проявяват едва 10,2 на сто от анкетираните.

Крайни в отрицанието на възможността Виртуалният Аз да влиза в ролята на манипулатор с користна цел, за да извлече някаква полза от другите (XI скала) са едва 18,4% от анкетираните. Тук средната стойност е 9,14 при стандартно отклонение 3,479, иначе казано – наблюдаваме групиране отново към отговора „По-скоро невярно“ и отново някаква степен на несигурност в отговорите като цяло.

Що се касае до скалата, третираща представянето на собственото тяло, която включва въпроси като „Интернет-образът ми е с по-добри телесни пропорции“, „В интернет описвам външността си като по-привлекателна“, „В интернет се представям като по-красив“ и др., то 44,4% от анкетираните напълно отричат подобни твърдения, а останалите, макар и в минимална степен, все пак изразяват някаква неувереност в отговора. Тук средната стойност е 7,42 при стандартно отклонение 3,327.

Данните дотук дават потвърждение на хипотезата, че хората в реалността и в интернет се представят различно, Аз-образът им в реалността и Аз-образът им в интернет не съвпадат. Потвърждава се и допускането, че възможностите и мотивите за създаване на Виртуален Аз са широкоспектърни и нееднозначни.

За да се потвърди още веднъж подобно твърдение, може да се направят някои допълнителни обработки, като стойностите по скалите бъдат преранжирани със стъпка 5 като се запазят смислово стойностите по следния начин:

0–5, 6–10, 11–15, 16–20 и 21–25. Това се прави с цел да се види за какъв процент от участниците твърденията, обхванати в съответната скала, са напълно неверни, частично верни или напълно верни.

Ако се вземат предвид мерките на централната тенденция, се вижда, че в двете крайности попадат отговорите на респондентите по V и XII скала, съответно: дали Аз-концепцията в интернет остава непроменена, същата като в реалния живот, и третирането на собственото тяло, представянето на тялото, изобщо външния вид. В този смисъл, болшинството анкетираните твърдят, че Аз-концепцията им в интернет остава непроменена, както и че изключват възможността да представят тялото си в по-добри пропорции и себе си – с по-привлекателен външен вид (табл. 1). Въпреки това, очевидно има индивиди, които допускат известна уклончивост в отговорите по въпросите.

Таблица 1. Мерки на централната тенденция по дванадесетте скали

		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
N	Валиден	620	618	620	620	620	619	620	619	620	618	621	620
	Липсващи	3	5	3	3	3	4	3	4	3	5	2	3
Средна стойност		2,09	2,39	2,42	2,65	4,34	2,67	2,00	2,46	2,53	2,60	2,19	1,75
Медиана		2,00	2,00	2,00	3,00	4,00	3,00	2,00	2,00	3,00	3,00	2,00	2,00
Мода		2	2	2	3	5	3	2	2	2	3	2	1
Стд. отклонение		0,831	0,853	0,729	0,901	0,742	0,802	0,859	0,908	0,822	0,901	0,793	0,804
Вариация		0,690	0,728	0,531	0,813	0,551	0,643	0,738	0,825	0,676	0,811	0,629	0,647

Конкретните данни по петата скала (табл. 2а) сочат, че макар 47,9% от анкетираните твърдо да заявяват, че в интернет представят реалния си образ, останалите 52,1% в различна степен отчитат възможността да допускат вариативност между реалния си Аз-образ и този, който представят в интернет.

Таблица 2. а, б – процентно съотношение в отговорите по V и XII скала

	Честота	Процент	Валиден %
1–5	1	0,2	0,2
6–10	11	1,8	1,8
11–15	62	10,0	10,0
16–20	249	40,0	40,2
21–25	297	47,7	47,9
Общо	620	99,5	100,0
Неотговорили	3	0,5	
Общо ИЛ	623	100,0	

	Честота	Процент	Валиден %
1–5	275	44,1	44,4
6–10	245	39,3	39,5
11–15	82	13,2	13,2
16–20	16	2,6	2,6
21–25	2	0,3	0,3
Общо	620	99,5	100,0
Неотговорили	3	0,5	
Общо ИЛ	623	100,0	

От друга страна, 44,4% от анкетираните (табл. 26) отговарят с „Напълно невярно“ на всички въпроси, които третираат манипулативно представяне в интернет на реалните пропорции на тялото и външния вид. Останалите 55,6% обаче отчитат известна уклончивост в отговорите, докато почти 3% „си признават“, че манипулират информацията за себе си в мрежата (2,6% са отговорили „По-скоро вярно“, а 0,3% – с „Напълно вярно“).

По първата скала – „Личността, представяна в интернет, е само маска, без индивидът да манипулира чрез нея“, почти 24% (23,9%) отговарят напълно отрицателно на въпросите, третиращи възможността да маскират себе си в интернет зад образ, различен от реалния си. Почти половината от анкетираните обаче – 49,7% – дават и отговори, които – макар и в малка степен – допускат подобни прояви, уклончиви в отговорите си („Нито вярно, нито невярно“) са 20,8%, докато 5,2% клонят към „По-скоро вярно“, а 3 от анкетираните (0,5%) в една или друга степен се съгласяват напълно с твърденията, третиращи „маскиране“ в мрежата.

По отношение втората скала – „Личността в интернет, помага на индивида да се самоанализира“, 13,8% от анкетираните отхвърлят такава възможност, докато останалите 86,2% в различна степен я допускат. От тях 43,9% дават отговори в диапазона „По-скоро невярно“, а отговорите на 32,4% са в диапазона „Понякога“, други 9,7% отчитат, че за тях твърденията, които изследват самоанализирането чрез интернет-личността, са „По-скоро верни“, а 0,3% ги смятат за напълно верни.

Третата скала „Експеримент с идентичността и пренасяне на опита в реалността. Обогащаване ролевия репертоар“ отчита, че напълно отричат възможността за експеримент с идентичността едва 6,9%, докато останалите в някаква степен я допускат, като болшинството, 51,5 се разпределят около отговора „По-скоро невярно“, а отговорите на 34,8% са в диапазона „Понякога“, други 6,5% дават отговори „По-скоро вярно“, а 0,3% са категорични, че експериментират и пренасят опит в реалността.

По IV скала – „Развитие на своеобразен Потенциален Аз, провокиран от новата ситуация“, данните сочат, че 9% напълно отричат, 34,8% в минимална степен допускат, докато болшинството – 40,5% отговарят „Понякога“, за 13,4% е „По-скоро вярно“, а за 2,3% развитието на Потенциален Аз заради новата ситуация е „Напълно вярно“.

Петата скала вече беше коментирана, а по Шеста скала данните са: докато 5,8% напълно отричат, а други 1,5 напълно потвърждават айтемите, които третираат образуването, поддържането и функционирането на Идеален Аз в глобалната мрежа, а останалите се разпределят така: 35,4% допускат в незначителна степен, 46,5% са уклончиви („Понякога вярно, понякога невярно“), а 10,8% дават отговори в диапазона „По-скоро вярно“.

Въпросите, третиращи Виртуалния образ с възможна рекреативна, игрова функция, за отпускане и релаксация (VII скала), дават следните данни: 29,8%

напълно отхвърлят, 45,8% допускат в минимална степен, 19,2% са уклончиви, 4,4% отговарят „По-скоро вярно“, а 0,8% напълно потвърждават рекреативна цел на Виртуалния си Аз.

Осма скала, която обхваща въпроси, третиращи експериментиране в мрежата на нови поведения, различен имидж и изследване на различните ситуации, дава информация, че 14,9% отхвърлят категорично, други 37,5% не са толкова крайни в отговорите си („По-скоро невярно“), докато 35,4% са уклончиви, а 11,5 отговарят в диапазона „По-скоро вярно“, докато 0,8% са категорични, че експериментират с нови поведения и имидж и изследват различни ситуации в общуването в мрежата.

Възможното компенсиране на дефицити от реалността чрез Виртуалния Аз, третирано от въпросите, включени в Девета скала, се отхвърля от 9,2%, в минимална степен се допуска от 40,5%, уклончиво отговарят 39,2% от респондентите, докато за 10,6% и 0,5% такава възможност е съответно „По-скоро вярна“ и „Напълно вярна“.

Десета скала, „Виртуалният Аз като възможна автотерапия за повишаване на самочувствието“, се характеризира със следното разпределение: 10,2% от отговорилите напълно отхвърлят, 36,9% в минимална степен допускат, уклончиви са 37,2%, докато 14,4% („По-скоро вярно“) и 1,3% („Напълно вярно“) са в различна степен категорични, че използват създаден свой виртуален образ с цел повишаване на самочувствието си.

Манипулативната страна на Виртуалния Аз – ролята, играна с користна цел, която се третира от Единадесета скала, дава следната информация: 18,4% напълно отричат възможността да влизат в роля, за да извличат изгода от другите в мрежата, докато останалите 81,6% в някаква степен допускат подобно поведение, съответно: 49,6% допускат в минимална степен, 27,9% са уклончиви, 3,5% са почти категорични, а 0,6% от анкетираните напълно потвърждават включените в скалата айтеми.

Някои корелациите със скалите разкриват следните данни:

Не се разкрива статистически значима корелация между дванадесетте скали и удовлетвореността от себе си в интернет. От друга страна – по десет от дванадесетте скали се открива значима корелация при минимален риск за грешка (по-малък или равен на 0,01) с отговорите по айтема „В реалността съм напълно удовлетворен от себе си човек“. Изключение правят само скалите VII и VIII, съответно: игрова функция на интернет-образа и експериментирането на нови поведения. Отрицателна обаче е корелацията между удовлетвореността в реалността и петата скала, която изследва дали Аз-концепцията в интернет остава непроменена, същата като в реалния живот. Задължително трябва да се направи уговорката обаче, че повишаването на стойностите по 12-те скали приближава отговорите на респондентите до крайната степен „напълно вярно“, докато понижаването на стойностите и по двата айтема, свързани с удовлетвореността от себе си (в реалността и в интернет), означава повиша-

ване на удовлетвореността, доближаване до полюса „напълно удовлетворен от себе си човек“. С други думи, при анализа, конкретно само на пета скала, данните трябва да се възприемат като противоположни: корелацията между нея и стойностите по удовлетвореността в реалността е обратна – с повишаването на удовлетвореността от себе си, намалява верността на твърденията в нея: „Това, което съм в реалността, съм и в интернет“, „В интернет представям реалния си образ“, „В интернет правя това, което правя и в реалността“, „В интернет демонстрирам същите качества, които имам и в реалността“, „Моят Виртуален Аз съвпада с моя истински Аз“.

Корелацията между V скала и удовлетвореността от себе си извън мрежата обаче е основание да се твърди, че колкото по-удовлетворен от себе си се смята индивидът, толкова повече смята за напълно верни твърдения, които отчитат съвпадане между реалния му Аз-образ и образа, който представя в мрежата. В същото време корелациите с останалите скали – обратно – сочат, че колкото по-неудовлетворен се чувства индивидът, толкова по-често дава отговори с по-висока степен на достоверност по въпроси, касаещи разминаване между двата образа.

От друга страна, няма достатъчно основания да се твърди, че е налице ясна връзка между удовлетвореността от себе си в интернет и вероятността за използване на камуфлажни техники, маскиращи задстоящата личност: когато е неудовлетворен от себе си в реалния живот, индивидът прибегва до интернет с цел повишаване на удовлетвореността от себе си и представянето пред другите на по-добър свой образ, но не се отчита статистически значима връзка между виртуалното удовлетворение от себе си и използването на маскиращите техники и мотивите за това.

По отношение възрастта (представена с интервално скалиране) стойностите на коефициента на Пиърсън са представени в Табл. 3. Както се вижда от данните, добри корелации при риск за грешка от 5% има между годините и скали № 5, 7, 8 и 12.

Таблица 3. Корелации между възрастта и целите на общуването в интернет

		Възраст
Първа скала Личността, представяна в интернет, е само маска, без да манипулира чрез нея	Коефициент на Пиърсън	-0,061
	Риск за грешка	0,131
	N	613
Втора скала Личността в интернет, помага на индивида да се самоанализира	Коефициент на Пиърсън	-0,039
	Риск за грешка	0,336
	N	611
Третата скала Експеримент с идентичността и пренасяне на опита в реалността. Обогатяване ролевия репертоар	Коефициент на Пиърсън	0,017
	Риск за грешка	0,677
	N	613

Четвърта скала Развитие на своеобразен Потенциален Аз, провокиран от новата ситуация	Коефициент на Пиърсън	0,044
	Риск за грешка	0,279
	N	613
Пета скала Аз-концепцията в интернет остава непроменена, същата като в реалния живот	Коефициент на Пиърсън	<i>-0,098(*)</i>
	Риск за грешка	0,015
	N	613
Шеста скала Образуване, поддържане и функциониране на своеобразен Идеален Аз	Коефициент на Пиърсън	-0,036
	Риск за грешка	0,369
	N	612
Седма скала Виртуалният образ е с възможна рекреативна, игрова функция, за отпускане и релаксация	Коефициент на Пиърсън	<i>-0,083(*)</i>
	Риск за грешка	0,040
	N	613
Осма скала Експериментирание в мрежата на нови поведения, различен имидж; изследва различните ситуации	Коефициент на Пиърсън	<i>-0,088(*)</i>
	Риск за грешка	0,030
	N	612
Девета скала Виртуалният Аз като възможност за компенсиране на дефицити от реалността	Коефициент на Пиърсън	-0,054
	Риск за грешка	0,182
	N	613
Десета скала Виртуалният Аз като възможна автотерапия за повишаване на самочувствието	Коефициент на Пиърсън	0,015
	Риск за грешка	0,711
	N	611
Единадесета скала Виртуалният Аз като манипулатор; влизането в роля е с користна цел – извличане на изгода от другите	Коефициент на Пиърсън	-0,066
	Риск за грешка	0,101
	N	614
Дванадесета скала Представяне на собственото тяло, пропорциите му и външния вид (Телесен Аз)	Коефициент на Пиърсън	<i>-0,091(*)</i>
	Риск за грешка	0,025
	N	613

С други думи – има зависимост между възрастта и поддържането на непроменена Аз-концепция, която е положителна, сиреч – с увеличаването на възрастта, се увеличава и балът по отговорите по скалата, т.е. – придвижват се надясно от „Напълно невярно“ към „Напълно вярно“.

За сметка на това стойностите на Пиърсъновия коефициент стават отрицателни при корелациите между възрастта и скалите, които отчитат, че Виртуалният образ се възприема като игра, рекреация (VII), Виртуалният Аз е експеримент (VIII) и по отношение XII скала, която третира интернет-представянето на реалното тяло. Тези данни сочат, че с намаляване на възрастта отговорите все по-често се придвижват към полюса на потвърждаването на въпросите, касаещи разлики между реалността и виртуалното поведение и себепредставяне: по-младите по-често играят и експериментират в мрежата и по-често представят тялото си като по-хармонично.

Интересни са и зависимостите, които се отчитат от дисперсионния анализ между групите. Значими разлики се отчитат:

По V скала: между групата на 22–28-годишните и 36–42-годишните, като рискът за грешка е 0,005.

По VI скала (В интернет се поддържа Идеален Аз): между 57–63-годишните и 22–42-годишните (попадащи в други три групи – 22–28, 29–35 и 36–42 години), като рискът за грешка е нула.

По VII скала има значимо различие между участниците на 22–28 години и тези на 57–63 години с риск за грешка, 019.

По VIII скала е значима разликата между 57–63-годишните и участниците между 15 и 42 години (общо четири групи), при нулев риск за грешка.

И по XII скала значими различия има между 15–21-годишните и участниците между 50 и 56 години с риск за грешка, 042.

На база на тези данни е трудно да се направят устойчиви изводи, тъй като групата на 57–63-годишните е представена само от двама респонденти и каквито и да било изводи биха били фриволни. За сметка на това трябва да се обърне внимание на резултатите по пета скала, където – от 613 респондента, посочили възрастта си – групите са съставени от съответно (таблица 3а):

Таблица 3а. Стойности, приписани на отделните възрастови групи по метода на Тюки

	Възраст	N	Подкатегория за alpha = .05
			1
Tukey HSD	57-63	2	17,00
	22-28	251	19,71
	15-21	93	19,83
	50-56	7	20,29
	29-35	171	20,40
	43-49	20	20,75
	36-42	69	21,45
	Sig.		0,126

Респондентите във възрастния диапазон 36–42 години преценяват с висока степен на истинност твърденията за съвпадане между Реалния и Виртуалния Аз, за разлика от 15–21-годишните, които клонят по-често да определят, че има несъвпадение между двата Аз-образа. Това отново потвърждава тезата, че по-младите са по-склонни да представят в мрежата своя хипостаза, различна от реалния си Аз.

По отношение пола се прави и Т-тест, за да се сравнят средните стойности по 12-те параметъра между мъже и жени. Данните разкриват някои любопитни зависимости (Табл. 4). Отчита се статистически значимо различие по I, V, VI, VII, XI и XII скала. Наблюдава се разлика между мъже и жени по отношение на

безкористното представяне на виртуалната идентичност само като маска и нищо повече; по отношение стабилността (непроменеността) на Аз-концепцията в мрежата и реалността; образуването, поддържането и функционирането на своеобразен Идеален Аз в интернет-пространството; по отношение експериментирането в мрежата на нови поведения и различен имидж; възможността Виртуалният аз да се гради с цел манипулация с корист; при представянето на собственото тяло.

Таблица 4. Т-тест за значимост на разликите в средните стойности по пол

		Риск за грешка
Първа Виртуалният Аз е само маска	Допуска се равна вариация	0,008
	Не се допуска равна вариация	0,009
Пета Непроменена Аз-концепция	Допуска се равна вариация	0,008
	Не се допуска равна вариация	0,009
Шеста Поддържане на Идеален Аз	Допуска се равна вариация	0,005
	Не се допуска равна вариация	0,005
Осма Експериментиране с ново поведение и имидж	Допуска се равна вариация	0,024
	Не се допуска равна вариация	0,027
Единадесета Користна манипулация чрез Виртуалния Аз	Допуска се равна вариация	0,039
	Не се допуска равна вариация	0,039
Дванадесета Представяне на тялото в мрежата	Допуска се равна вариация	0,044
	Не се допуска равна вариация	0,046

За да се прецени степента на различие и коя група (мъжете/жени) как отговаря, може да се анализират данните от друга обработка на Т-теста (табл. 5):

Таблица 5. Средни стойности и стандартно отклонение по пол

	Пол	N	Средна стойност	Стандартно отклонение
Първа Виртуалният Аз е само маска	Мъже	252	9,13	3,674
	Жени	368	8,36	3,478
Пета Непроменена Аз-концепция	Мъже	252	19,67	3,856
	Жени	368	20,49	3,706
Шеста Поддържане на Идеален Аз	Мъже	252	11,88	3,738
	Жени	367	11,04	3,548
Осма Експериментиране с ново поведение и имидж	Мъже	252	10,87	4,238
	Жени	367	10,12	3,916
Единадесета Користна манипулация чрез Виртуалния Аз	Мъже	252	9,48	3,451
	Жени	369	8,90	3,483
Дванадесета Представяне на тялото в мрежата	Мъже	252	7,75	3,392
	Жени	368	7,20	3,268

Анализът сочи, че средните стойности по сумарните балове за различните скали и стойностите на стандартното отклонение като цяло са по-високи при мъжете. Изключение прави само V скала, която касае съвпадението между Реален и Виртуален Аз и по-ниските стойности означават по-малко съвпадение. Може да се направи извод, че мъжете са по-склонни да се държат в интернет по начин, различен от този, по който се държат в реалността, както и да манипулират информацията за себе си като цяло.

Допълнителна информация може да бъде получена и при дисперсионния анализ по фактор полово-ролева ориентация (сексуалност). При рискове за грешка, по-малки от 5%, статистически значими разлики има:

– по I скала (Виртуалният Аз като маска): между хетеро- и хомосексуалните. Което означава, че личността, представяна в интернет, е само маска (без корист) по-често за хомосексуалните;

– по II скала (Виртуалният Аз помага за самоанализа): между хетеро- и бисексуалните – за хетеросексуалните това е по-малко вярно, докато бисексуалните повече се самоанализират чрез интернет-идентичността си;

– по V скала (константна спрямо средата Аз-концепция): между хетеро- и хомосексуалните. С други думи: Аз-концепцията в интернет остава непроменена по-често при хетеросексуалните;

– по VI скала (образуване на Идеален Аз в интернет): между хетеро- и хомосексуалните – в мрежата гей-хората по-често градят идентичност, по-близка до идеала, който имат за себе си;

– по VII и по VIII скала (съотв. Виртуалният Аз като рекреация и като експеримент с различен имидж): между хетеро- и бисексуалните и хетеро- и хомосексуалните, без да има разлика между би- и хомосексуалните. Хетеросексуалните използват виртуалния си образ като игра и като експериментиране на нови поведения и имидж по-рядко от би- и хомосексуалните;

– по IX и по X скала (Виртуалният Аз като компенсация за дефицити и като възможна автотерапия): между хетеро- и бисексуалните – вторите са по-склонни да определят като верни твърдения, отнасящи се до терапевтична функция на интернет-хипостазата си;

– по XII скала (представяне на Телесния Аз) се открива статистически значимо различие между данните от хетеро- и хомосексуалните: гей-хората са по-склонни да се представят като по-привлекателни в мрежата, в сравнение с хетеросексуалните.

Регресионният анализ на връзката на резултативното свойство с детерминиращите фактори по отношение удовлетвореността от Виртуалния Аз с всички 12 скали дава следните резултати:

Множественият коефициент на корелация между независимата и зависимите променливи $R = 0,291$ – твърде ниска стойност (табл. 6). Що се отнася до пропорцията на вариацията в зависимата променлива $R^2 = 0,085$ – много ниска стойност. С други думи – дванадесетте скали не детерминират задоволително

удовлетвореността в глобалната мрежа, още повече, че и рискът за грешка е висок. Що се отнася до коефициента β , който отчита най-силната детерминанта, той е най-висок за Деветата скала (Виртуалният Аз като възможност за компенсиране на дефицити от реалността) и е със стойност 0,227, а с негативен резултат най-значимо участва Седмата скала (Виртуалният образ като форма на рекреация), стойността е $-0,263$. Рискът за грешка обаче е немалък (съотв. 0,094 и 0,065) – табл. 6а.

Таблица 6.

Модел	R	R ²	Коригиран R ²	Станд. грешка на пресмятането
1	0,291(a)	0,085	0,026	0,825

а Предиктори: (Constant), XII, IV, V, IX, VIII, III, I, VI, XI, II, VII, X

Таблица 6а. Зависима променлива удовлетвореност в мрежата

Модел	Нестандартизирани Коефициенти		Стандартизирани Коефициенти	t	Риск
	B	Стд. грешка	Beta		
1 (Constant)	3,445	0,698		4,936	0,000
Първа	0,038	0,029	0,166	1,312	0,191
Втора	-0,014	0,030	-0,067	-0,473	0,637
Трета	-0,034	0,028	-0,134	-1,212	0,227
Четвърта	0,005	0,026	0,024	0,194	0,846
Пета	-0,047	0,024	-0,221	-1,960	0,051
Шеста	0,001	0,027	0,006	0,048	0,962
Седма	-0,057	0,031	-0,263	-1,856	0,065
Осма	0,002	0,026	0,013	0,096	0,924
Девета	0,051	0,030	0,227	1,684	0,094
Десета	-0,008	0,030	-0,039	-0,276	0,783
Единадесета	-0,021	0,030	-0,092	-0,702	0,483
Дванадесета	0,008	0,024	0,035	0,330	0,742

В регресионния анализ по отношение връзката между 12-те скали и удовлетвореността в реалността, множественият коефициент на корелация между независимата и зависимите променливи $R = 0,404$ – е отново ниска стойност, но – все пак – значително по-добра от предишната, за удовлетвореността в мрежата (табл. 7). Що се отнася до пропорцията на вариацията в зависимата променлива $R^2 = 0,163$ – също е ниска стойност. С други думи: дванадесетте скали не детерминират задоволително удовлетвореността в реалността, още повече че и рискът за грешка е висок. Що се отнася до коефициента β , който отчита най-силната детерминанта, той е най-висок за IX скала (Виртуалният Аз като възможност за компенсиране дефицити от реалността) и е със стойност 0,265, а с негативен резултат най-значимо участва VIII скала (Експериментална функция на Виртуалния Аз), стойността е $-0,223$. Рискът за грешка е немалък (съотв. 0,042 и 0,092) – табл. 7а. Все пак тук може да се направи

относително валиден извод, че възможността в интернет за компенсиране на дефицити, характерни за реалността, подпомага подобряването на удовлетвореността от себе си в реалността.

Таблица 7. Корелации между 12-те скали и удовлетвореността в реалността

Модел	R	R ²	Коригиран R ²	Станд. грешка на пресмятането
1	0,404(a)	0,163	0,109	0,766

a Предиктори: (Constant), XII, IV, V, IX, III, VIII, I, VI, XI, II, VII, X

Таблица 7а. Зависима променлива удовлетвореност в реалността

Model		Нестандартизирани Коефициенти		Стандартизирани Коефициенти	t	Риск.
		B	Стд. грешка	Beta		
1	(Constant)	2,245	0,648		3,464	0,001
	Първа	0,017	0,027	0,079	0,641	0,523
	Втора	0,003	0,028	0,013	0,096	0,924
	Трета	0,002	0,026	0,007	0,061	0,951
	Четвърта	0,023	0,024	0,114	0,951	0,343
	Пета	-0,038	0,022	-0,189	-1,745	0,083
	Шеста	0,008	0,025	0,038	0,329	0,742
	Седма	-0,043	0,029	-0,205	-1,510	0,133
	Осма	-0,042	0,025	-0,223	-1,691	0,092
	Девета	0,058	0,028	0,265	2,044	0,042
	Десета	-0,009	0,028	-0,044	-0,319	0,750
	Единадесета	0,042	0,028	0,187	1,484	0,139
	Дванадесета	-0,002	0,022	-0,010	-0,101	0,920

С известна предпазливост, ако се сравнят данните по двете регресии, може да се отчете, че опитът в интернет в някаква степен влияе на самочувствието в реалността.

В добавка трябва да се допълни, че маскировката в интернет става лесно и това – явно – не кара индивидите да я припознават като ценност, следователно – постигането на дегизирането за пред околните не влияе значимо на удовлетворението от нея в интернет. От друга страна, възможността за манипулация в мрежата може да преодолее неудовлетвореността в реалността. Като се вземе предвид стойността на коефициента R, повдигната на квадрат, обяснява 16% от неудовлетвореността в живота. Що се отнася до неудовлетвореността в интернет, тя не показва зависимост от използването на камуфлажни методи, което означава, че нейното равнище зависи от други фактори. Това потвърждава хипотезата, че интернет има компенсаторна функция за индивида.

Освен това от теглата на отделните скали може да се заключи, че неудовлетвореността усилва IX, XI и IV скала, които са насочени към компенсиране

по пътя на манипулацията или саморазвитието. Към игра, рекреация и експеримент проявяват афинитет индивидите с намаляваща удовлетвореност.

Факторният анализ разкрива най-голям дял във вариацията на сумарния бал (табл. 8) на два фактора. В първия влизат скалите по функциите: Терапевтична; Ситуативна Аз-концепция заради новата среда; Експериментална с цел обогатяване (нецеленасочено); Компенсаторна; Идеален Аз; Самоанализа; Манипулативна; Експериментална (целенасочен експеримент); Представяне на тялото като по-добро. Във втория фактор влизат скалите: Само маска; Игрова функция; с обратен знак Непроменена Аз-концепция; Експериментална; Манипулативна; Представяне на тялото като по-добро; Самоанализиране. Би могло така образуваните фактори да бъдат наречени: „Идеален Аз-образ, породен от новата ситуация с цел подпомагане на представянето в реалността“ и „Променена маска за игра и рекреация“. Ако в първия фактор се разгледат само X, IV, III, IX и VI, то той може да бъде обобщен като „Адаптивна функция на интернет-образа“, а вторият фактор, който обхваща I, VII и V скала, може да бъде определен като „Маскираща функция на интернет-образа“.

Таблица 8. Ротирана матрица на компонентите в двата фактора

	Компонент	
	1	2
Десета: Виртуалният Аз като възможна автотерапия	0,881	
Четвърта: Потенциален Аз, провокиран от новата ситуация	0,844	
Трета: Експеримент за пренасяне на опит в реалността	0,798	
Девета: Виртуалният Аз като компенсация на дефицити	0,784	
Шеста: Поддържане на своеобразен Идеален Аз в интернет	0,721	
Втора: Личността, представяна в интернет, помага за самоанализ	0,698	0,476
Единадесета: Виртуалният Аз – манипулатор с користна цел	0,589	0,541
Първа: Личността в интернет е само маска		0,874
Седма: Виртуалният образ има рекреативна функция		0,832
Пета: Аз-концепцията в интернет е каквато е в реалността, непроменена		-0,808
Осма: Експериментиране на нови поведения, различен имидж	0,504	0,610
Дванадесета: Представяне на собственото тяло, Телесен Аз	0,422	0,527

Цялостен факторен анализ на всички 60 айтема по 12-те скали сочи: мярката на Кайзер-Майер-Олкин, която оценява дали разпределението на стойностите е адекватно за провеждане на факторен анализ, е 0,956, което я прави отлична. Стойността от Теста на Бартлет за сферичността на корелационната матрица е 0,000, което също означава, че разпределението е добро за факторен анализ. При обследването на броя на факторите тежестта на всеки един от тях и кумулативната вариация на общите резултати, която обясняват, става ясно,

че първият фактор има тежест 18,886 и обяснява 31,477 от вариацията заедно с останалите 8 – нейното обяснение е 58,293. Тези резултати са сравнително добри и говорят за един силен генерален фактор.

В Компонентната матрица, която посочва тежестта на всеки айтем в съответния фактор, се отчита, че в първия фактор влизат 59 от всички 60 айтема, което означава, че съществува генерален фактор, който включва (почти) всички компоненти, което е добър факт за скалата. Ротираната матрица дава възможност за интерпретиране на субскалите, съобразно влизашите в отделните фактори айтеми. Най-значими обаче са първите четири или с някаква условност – дори първите пет, които дават 50,378 процента от обяснението на вариацията.

ПЪРВИ ФАКТОР: Интернет като възможност индивидът да види себе си по различен начин, да отчете черти, за които не е подозирал, да развие нови;

ВТОРИ ФАКТОР: Общуването в интернет като забавление и експеримент с различен имидж, изпробване на провокативни стилове на поведение с някаква корист;

ТРЕТИ ФАКТОР: Интернет като карнавал и сцена за представяне на различни образи, несъвпадащи с реалния, без да има корист в това;

ЧЕТВЪРТИ ФАКТОР: Интернет-общуването като компенсация на липсата на самочувствие и трудности в общуването, преодоляване на вътрешните противоречия и развиване на нови черти на характера;

ПЕТИ ФАКТОР: Външността в интернет се описва като по-привлекателна, индивидът в мрежата се представя като по-красив, а идентичността му там е повече отражение на мечтата му как би искал да изглежда;

ШЕСТИ ФАКТОР: В мрежата индивидът има свободата да бъде по-съвършен, отколкото е всъщност, да се държи по-близо до идеала за себе си, да се представя в по-изгодна за себе си светлина и да изтъква качествата си;

СЕДМИ ФАКТОР: Общуването в интернет като користна манипулация на другите, като възможност за управление на чуждото поведение и отношение;

ОСМИ ФАКТОР: Индивидът свиква с образа си в интернет и той започва да му харесва все повече с времето;

ДЕВЕТИ ФАКТОР: Виртуалният Аз не отразява личността, но демонстрира същите качества, каквито индивидът има и в реалността.

Прави впечатление, че макар някои от новополучените фактори да се припокриват с първоначалните скали, други от тях въвеждат съвсем нови дименсии на интернет-поведението. Освен това при първоначалните скали користта в манипулацията се включваше само в Единадесета скала – „Виртуалният Аз – манипулатор с користна цел“, докато тук вече влиза в два от тях, II и VII, съответно: общуването като користен експеримент с провокативни стилове на поведение; интернет-общуването – като користна манипулация на другите, като възможност за управление на чуждото поведение и отношение. Освен това може да се каже, че при образуването на новите фактори рекреативната (за забавление и отмора) функция на Аз-образа в интернет отпада, което също

може да се отчете като потвърждение на тезата, че това е за сметка на засилването на користната манипулация.

Интересни са данните за нормирането на първите пет новополучени скали. По отношение първата скала средната стойност е 37,7259 (при мин. 17 и макс. 85), а стандартното отклонение е 11,95593. С други думи: болшинството от участниците отговарят по тази скала „По-скоро невярно“ с известен уклон към „Понякога“.

Що се отнася до втората – средната стойност е 25,3577 (при мин. 14 и макс. 70) и стандартно отклонение от 9,35138. Тук данните сочат, че основната част от участниците отговарят отново „По-скоро невярно“, но значителна степен клонят към „Напълно невярно“.

Данните за третата скала са: средна стойност от 33,699 (при мин. 13 и макс. 65) със стандартно отклонение от 3,79499. Тук вече ясно се очертава, че основната група анкетирани участници отговарят най-често „Понякога“, като немалка част са склонни да декларират, че айтемите, които впоследствие бяха включени в този фактор, са по-скоро верни за тях и поведението им в глобалната мрежа.

При IV фактор се отчитат: средна стойност от 28,1199 и стандартно отклонение от 9,08895. С други думи – най-честият отговор е „По-скоро невярно“, без да има ясна тенденция за по-видим уклон към „Напълно невярно“ или „Понякога“.

Според данните по петия фактор, касаещ представянето на образа на тялото, се отчита, че болшинството от участниците отричат да манипулират информацията за физическите си характеристики или да се представят като по-красиви. Тук средната стойност е 9,0806 (при мин. 6 и макс. 30), а стандартното отклонение: 3,86233. Въпреки това обаче само 35,3% са „твърди“ в позицията си, а останалите 64,7% имат някакви колебания, като 5% от участниците дават резултат, който клони между „Понякога“ до „Напълно вярно“ по отношение айтемите, засягащи възможността за манипулация на информацията за външния вид.

По отношение на удовлетвореността в интернет, множественият коефициент на корелацията е много нисък (Табл. 8а), а пропорцията на вариацията в зависимата променлива, която се обяснява от независимите, също е незначителна.

Таблица 8а. Корелации между четирите фактора и удовлетвореността в интернет

Модел	R	R ²	Коригиран R ²	Станд. грешка на пресмятането
1	0,169(a)	0,028	0,004	0,833

а Предиктори: (Constant), Фактор 5, Фактор 3, Фактор 1, Фактор 2, Фактор 4

Коефициентите в регресионното уравнение, оценяващи силата на действие на независимите променливи върху зависимата, сочат, че единствените мислими корелации са между виртуалната удовлетвореност и четвърти и първи фактор (с обратен знак). Стойностите на коефициента β за тези две скали са съответно 0,276 и -0,276. С други думи възможността да се компенсира липсата на самочувствие и трудности в общуването, да се преодолеят вътрешни противоречия и да се развият нови черти на характера в резултат от общуването в мрежата дава отражение върху степента на удовлетвореност от себе си в интернет, която отчитат участниците в анкетата.

По отношение удовлетвореността в реалността (табл. 9) множественият коефициент на корелацията е малко по-висок, повдигнатата на квадрат негова стойност също е ниска. Иначе казано: вариацията е трудно да бъде обяснена от получения регресионен модел. Коефициентите за силата на действие на независимите променливи върху зависимата сочат, че единственият влиятелен фактор е четвъртият, разглеждащ виртуалното общуване като компенсаторен механизъм ($\beta=,344$), още повече че рискът за грешка е и най-нисък (0,012). От това може да се направи заключението, че възможността за своеобразна автотерапия, която допуска интернет-взаимодействието, резултира и върху самочувствието и поведението на индивида и в реалността.

Таблица 9. Корелации между четирите фактора и удовлетвореността в реалността

Модел	R	R ²	Коригиран R ²	Станд. грешка на пресмятането
1	0,339(a)	0,115	0,092	0,771

a Предиктори: (Constant), Фактор 5, Фактор 3, Фактор 1, Фактор 2, Фактор 4

Корелацията между новообразуваните фактори (само с първите пет – б.а.) с някои демографски данни сочат, че степента на образование и полът не влияят на целите на общуването в мрежата. Дисперсионният анализ на вариацията на различните зависими (в случая – новите фактори) и независимата променлива „полово-ролева ориентация“ обаче сочи, че има статистически значими разлики между средните стойности по втори фактор (общуването като корисно изпробване на провокативни стилове на поведение и общуване с цел експеримент с различен имидж) между хетеро- и хомосексуалните участници в изследването при риск за грешка по-малък от 5%. По отношение другите фактори статистическа зависимост няма.

Данните за изследването на корелацията и отчитането на коефициента η^2 между отделните пет фактора за поведението в мрежата и пола и сексуалността са предложени в следващата таблица (табл. 10). Те също потвърждават, че има известна зависимост между сексуалността и II фактор (сексуалността и общуването като корисен експеримент с имиджа). Отчита се и наличие на някаква

корелация със слаб риск за грешка и между сексуалността и V фактор (представянето на тялото и манипулация на информацията за телесните пропорции) и сексуалността, но тя не се разкрива по-ясно при дисперсионния анализ:

Таблица 10. Корелации между факторите на интернет-поведението, пола и сексуалността

Променлива (фактор на поведението в мрежата)	Корелация			
	Пол		Сексуалност	
	Ета	Риск за грешка	Ета	Риск за грешка
Първи: Интернет като възможност индивидът да види себе си по друг начин, да развие нови черти	0,022	0,586	0,095	0,062
Втори: Общуването в интернет като забавление и експеримент с различен имидж	0,086	0,032	0,158	0,000
Трети: Интернет като карнавал и сцена за представяне на различни образи, без да има користна цел	0,023	0,563	0,083	0,040
Четвърти: Интернет-общуването като компенсация на трудности в общуването, за самочувствие	0,005	0,892	0,117	0,013
Пети: Външността в интернет се описва като по-привлекателна; индивидът там е по-красив	0,087	0,031	0,119	0,003

По отношение на възрастта корелациите между нея и отделните фактори са слаби и със значими рискове за статистическа грешка. Изключения може да се отчетат само по Втори и Пети фактор.

Общуването в интернет като забавление и експеримент с различен имидж, изпробване на провокативни стилове на поведение с някаква корист, има значима корелация с възрастта при ниво на риска 0,05, но е с обратен знак (-0,091). Това може да се отбележи като тенденция възрастта да влияе на избора на стил на общуване, с други думи – по-младите са повече склонни да изпробват провокативни стилове на поведение в мрежата и да гледат на общуването си в интернет като на забавление и експеримент с имиджа.

Външността в интернет се описва като по-привлекателна, индивидът в мрежата се представя като по-красив, а идентичността му там е повече отражение на мечтата му как би искал да изглежда. С възрастта корелацията е значима при ниво на риска 0,05, но е с обратен знак (-0,101). Това маркира тенденция с възрастта манипулацията, свързана с външния вид да се ограничава все повече и индивидът да се представя все по-достоверно: по-младите са относително по-склонни и по-често представят себе си като по-привлекателни, по-красиви, с по-добри телесни пропорции – нещо, сякаш разбираемо за някои периоди от развитието на индивида, какъвто е пубертетът.

Останалите, получени при това изследване данни, сочат, че над 70% от взелиите участие в анкетата декларират опит в употребата на интернет над 5 години, между 2 и 5 години са декларирали 21% от анкетираните, докато общо 8,6% от участвалите са заявили малък (до две години) опит в употребата на глобалната мрежа (5,9% имат опит между 1 и 2 години и 2,7% работят с интернет от по-малко от година). Допълнителният анализ не показва данни за зависимост между възрастта, месторождението, местоживеенето, пола, сексуалността и годините на употреба на интернет. Дисперсионният анализ обаче показва, че има статистически значима разлика между годините употреба на интернет и целите на употребата:

- между употребяващите интернет повече от 5 години и всички останали по отношение цел „бизнес“;

- между ползващите мрежата най-дълго (повече от 5 години) и всички други по отношение цел „пазаруване онлайн“;

- между ползващите интернет по-малко от една година и всички други по отношение цел „търсене на интимен партньор“: „новаците“ не декларират подобни мотиви, за разлика от останалите.

По отношение цели „търсене на информация“ и „общуване“ няма разлика вътре в групите. Това е защото тези две цели са общи при ползването на интернет: 71,7% от участниците отчитат, че го ползват за работа или бизнес, 93,4% споделят, че за тях е средство за общуване, за търсене на информация го използват 97,3%, докато за пазаруване се предпочита от 34,7%. Други 26,6 от участниците използват мрежата за търсене на интимен партньор, което е малко повече от една четвърт от анкетираните.

Няма съществена разлика по пол в броя на избралите/неизбралите цел „Общуване“, минимална е разликата и при възможността „Търсене на информация“. Мъжете по-често избират от жените възможностите „Бизнес/работа“ и „Онлайн-пазаруване“. Но най-любопитното е, че почти 43% от мъжете отговарят утвърдително, че използват интернет за търсене на интимен партньор, докато при жените този процент е едва 15,7%.

При анализа на изборите в зависимост от сексуалността почти не се отчитат чувствителни разлики при целите „Бизнес/работа“ и „Търсене на информация“. Малко по-ясни са при „Общуване“, където процентите между би- и хомосексуалните са идентични, но се отличават с по около 5% от на хетеросексуалните; при „Онлайн-пазаруването“ също има разлика, като 41% от бисексуалните са отговорили утвърдително, докато процентите при хомосексуалните са 37,2, а при хетеросексуалните – едва 34%. Чувствителни обаче са процентните разлики по отношение избора на целта „Търсене на интимен партньор“: едва 23,1% от хетеросексуалните се възползват от тази възможност на интернет, докато при бисексуалните процентът е 41, а най-голям (повече от половината) – 58,1% от хомосексуалните декларират, че търсят интимен партньор чрез глобалната мрежа.

Анализът на степента на удовлетвореност от себе си в реалността и в интернет сочи, че от респондентите, дали отговор на този въпрос, по-голямата част са отчели, че се чувстват по-удовлетворени от себе си, като проява в реалността. На въпроса „В реалността се чувствам напълно удовлетворен от себе си човек“, „Напълно вярно“ са дали отговор 24,4% от отговорилите, други 45,5% отговарят с „По-скоро вярно“, а 26,8% дават отговор „Нито вярно, нито невярно“. Малко повече от 2% (2,3%) отговарят с „По-скоро невярно“, докато с „Напълно невярно“ отговарят едва 0,9%. Медианата и модата съвпадат в стойност 2, а средната стойност е 2,1, при стандартно отклонение 0,827, което е по-близо до полюса „Напълно удовлетворен от себе си човек“.

По отношение удовлетворението от себе си в интернет 22,3% дават отговор, че са напълно удовлетворени от себе си, 29,8% отговарят, че са по-скоро удовлетворени, неуточнена позиция („Нито вярно, нито невярно“) заема 45,6%, докато отговор „По-скоро невярно“ дават 1,9%, а половин процент отговарят „Напълно невярно“. При този айтем се отчитат разлики с данните по централните мерки, в сравнение с предишния (удовлетвореност в реалността). Средната стойност за интернет е 2,29 (стандартно отклонение 0,847), което се разпределя основно около „Нито удовлетворен, нито неудовлетворен“. Още повече, че модата на двете скали е съответно 3 („Нито удовлетворен, нито неудовлетворен“) за интернет и 2 („По-скоро удовлетворен“) – за реалността. Медианата в този случай е със стойност 2.

Интересна е корелацията между двата параметъра, тя би могло да даде отговор на въпроса, дали удовлетвореността е характеристика на личността и не зависи от ситуацията, или не е характеристика на личността и зависи от ситуацията. В случая корелационният коефициент (τ_b на Кендъл) е със стойност 0,520 (средна по сила корелация). Рискът за грешка е 0,000. Въпреки това може да се смята, че има връзка между тях: при повишаването на собствената удовлетвореност в реалността се повишава и собствената удовлетвореност в интернет и обратно. Трябва да се направи уговорката обаче, че статистическият анализ не показва ясен маркер кой от двата параметъра е детерминантен и кой – ефекторен, а са по-вероятно взаимно зависими. Естествено е да се допусне обаче, че удовлетвореността зависи и от други детерминанти, тъй като тя е реакция на определени условия, свързани с наличието на фактори в двете среди или у личността (както в случая, тъй като се отчита корелация).

Анализирани са и корелациите между степента на удовлетвореност в реалността и интернет, и някои фактори, например: възраст, образование, пол и сексуалност, но при тях не се разкриват статистически значими зависимости. Може да се смята, че степента на удовлетвореност от себе си изобщо (както в реалността, така и в интернет) е въпрос повече на индивидуални характеристики.

В крайна сметка разглеждането на поведението и себепредставянето във виртуална среда уподобява в голяма степен концепцията за Възможния Аз на

Х. Маркус и въведеното от нея понятие „Работна Аз-концепция“, именно Аз-концепцията в дадено време и в зададен социален контекст, е част от общия репертоар на Аз-а, и е проявявана в ситуация на конкретно социално взаимодействие. Възможните Аз-ове са толкова неограничени по брой, колкото и работните Аз-концепции. Но доколкото Възможният Аз са нашите въображаеми представи за това, какви ще станем в бъдещето, то интернет предоставя реална „игрова зона“ за експеримент. Подобна на тази теза е сходна не само с виждането на У. Джеймс за множествеността и непостоянството на Аз-концепцията и възможността човек да има множество елементарни социални идентичности, от които се гради неговата Аз-концепция, но и с тезата на Ъ. Гофман за променливостта на Аз-а, при която индивидът е актьор, който съобразява конкретната си роля според случая, декора, реквизита, театралната труппа и зрителите. Така Гофмановият термин „изпълнение на роля“ се отнася за цялата дейност на индивида, която той извършва за даден период от време в постоянното присъствие на определена група наблюдатели и която оказва някакво влияние върху наблюдателите, но и се припокрива с въведената от Макгуайър т.нар. „спонтанна Аз-концепция“, която индивидът възприема в зависимост от ситуацията, както и теорията на Алегзандър за ситуативните идентичности и теорията за множествения Аз на Гергън, според когото, като избира приятели, кариера, среда, индивидът избира един от Аз-овете, които може да бъде, като се отказва от останалите.

ЛИТЕРАТУРА

- Волович, А. (1990). Особенности социализации выпускников средней школы, М.
- Градев, Д. (1976). Социалната адаптация на личността, С., ДВИ.
- Градев, Д. (1984). Социалните роли на личността, С., Партиздат.
- Градев, Д. (1987). Събитията в жизнения път на личността, С., Наука и изкуство.
- Жичкина, А., Социално-психологическите аспекти общения в Интернет, <http://flogiston.ru/articles/netpsy/refinf> (20.09.2006).
- Янчева, Т. (1994). Личност и спорт – хармония или конфликт, С. „7М График“.
- Bruckman, A. (1993). Gender swapping on the Internet, ftp://ftp.media.mit.edu/pub/asb/papers/gender_swapping.txt (20.09.2006).
- Burbules, N. (2002). Like a Version: playing with online identities, *Educational Philosophy and Theory*, Vol. 34, No. 4.
- Buss, A. H. & Briggs S. R. (1984). Drama and the self in social interaction. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 47 (6), 1310–1324.
- Curtis, P. (1997). Mudding: Social Phenomena in text-based virtual reality. – In: S. Keisler (Ed.), *Culture of the Internet* (121–142). Nahwah, NJ: Erlbaum.DePaulo & Kashy, 1998.
- Dreyfus, H. (2001). *On the Internet*, London, Routledge.
- Gauntlett, D. (2006). *Media, Gender and Identity. An Introduction*, London, Routledge, 248–249.
- Hermans, H. J. M. & Kempen H. J. G. (1993) *The Dialogical Self*, London, Academic Press.
- Howarth, C. (2002). Identity in Whose Eyes? The Role of Representations in Identity Construction, – *Journal for the Theory of Social Behaviour* 32:2.

- Kelly, P.* (1997). Human Identity Part 1: Who are you?; <http://www-home.calumet.yorku.ca/pkelly/www/id1.htm> (23.09.2006).
- Leary, M. R.* (1995). Self-presentation: Impression management and interpersonal behaviour. Madison, Wisconsin: Brown & Benchmark.
- Markus, H., P. Nurius* (1986). Possible Selves, *American Psychologist*, 41(9), 954–969.
- Roberts, L. & M. Parks* (1999). The social geography of gender-switching in virtual environments on the Internet. *Information, Communication and Society*, 2 (4), 521–540.
- Talamo, A., B. Ligorio* (2001). Strategic Identities in Cyberspace, *Cyberpsychology & Behavior*, Vol. 4, No 1.
- Tice, D., J. Butler, M. Muraven & A. Stillwell* (1995). When modesty prevails: Differential favorability of self-presentation to friends and strangers. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 69 (6), 1120–1138.
- Turkle, S.* (1996). Virtuality and its discontents: Searching for community in cyberspace. *The American Prospect*, 24, 50–57.
- Turkle, S.* (1997). Life on the screen: identity in the age of the Internet. New York: Touchstone.
- Turkle, S.* (1997). Constructions and Reconstructions of the Self in Virtual Reality/ Massachusetts Institute of Technology. Identity workshop. <http://www.pscw.uva.nl/sociosite/psyberspace.html> (25.03.2007).
- Young, K. S.* (1998). Internet addiction: The emergence of a new clinical disorder. *CyberPsychology and Behavior*; 1998, 237–244.